ગાંધીજીનું નવજીવન

પુસ્તક ૩ જું

80

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર
અમદાવાદ

ગાંધીજીનું નવજીવન

યોજના

‘નવજીવન’માં આવી ગયેલાં ગાંધીજીનાં જ લખાણો પ્રજાને એકત્ર અને પુસ્તકના આકારમાં મળે એટલા માટે અમે ‘ગાંધીજીનું નવજીવન’ છાપવાની યોજના કરી છે.

૯૬ પાનાંની એકએક, એવી ચોપડીઓ વખતોવખત પ્રગટ કરવામાં આવશે અને લગભગ એક વરસમાં ત્રણે વરસના લેખો આપી દેવામાં આવશે.

આ પુસ્તક આ યોજના પ્રમાણેનું ત્રીજું પુસ્તક છે. એમાં સ્વદેશી કાગળ વાપરવામાં આવ્યા છે. જોઈતો વિષય શોધવાની સગવડ માટે હાંસિયામાં દરેક પૅરાએ મથાળાં મુકવામાં આવ્યાં છે. તે સિવાય વિસ્તારપૂર્વક અનુક્રમણિકા પણ આપવામાં આવનાર છે.

કુલ સંગ્રહ આવી ૧૮ ચોપડીઓમાં સમાપ્ત થશે એવી આજની ગણતરી છે. સામટી કિંમત અગાઉથી ભરનારને **૧૮ ચોપડીઓ ૮ રૂપીઆમાં** મળી શકશે. તેટલામાં બધા લેખો ન સમાતાં વધારે ચોપડીઓ કાઢવાની જરૂર પડશે તો તેટલાં દામ પાછળથી ભરવાં પડશે. છુટક ચોપડીની કિંમત **આઠ આના** રહેશે.

પૈસા અગાઉથી જ મોકલવા. વી. પી. મોકલવામાં આવતાં નથી. સઘળો પત્રવ્યવહાર નીચેને સરનામે કરવો.

વ્યવસ્થાપક

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર

અ મ દા વા દ

વાચકોને સૂચના

§ નિશાનીવાળા લેખો ‘યંગ ઇંડિયા’માંથી ભાષાન્તર છે.

| ,, ,, અંગ્રેજી પરથી ,,

ચોથું પુસ્તક ૧૪મી જાન્યુઆરીને દિવસે બહાર પડશે

ગાંધીજીનું 'નવજીવન'

તા. ૨૫-૧-૧૯૨૦

પાટેથી ઉતર્યા

(ચાલુ)

વર્ણાશ્રમ અને અસ્પૃશ્યતા

વર્ણાશ્રમધર્મની વિરુદ્ધ મેં હીલચાલ ઉઠાવી એ લખનારની ભ્રમણા. અસ્પૃશ્યતા એ વર્ણાશ્રમનું અંગ છે એ અર્ધસત્ય. વર્ણાશ્રમને હું માનું છું એ ઘણી વેળા કહેવાઈ ગયું છે. પણ ભંગી ઇત્યાદિને સ્પર્શ ન કરવો એ પાપ છે એમ બતાવી મેં વર્ણાશ્રમધર્મને અસ્પૃશ્યતાના દોષથી મુક્ત કરવાનો પ્રયત્ન દૃઢતાપૂર્વક કર્યો એ મારી હિન્દુ ધર્મની નિર્મળ સેવા. હિન્દુઓનાં મન દુખવ્યાં એ પણ અર્ધસત્ય. તેમાં ભાવ એ ગર્યો છે કે હિંદુઓનાં મન કોઇ દિવસ દુખવાય જ નહિ. સત્યાચરણ ચલાવતાં મન દુખાય તો દુખવવાં એ ધર્મ છે. તેમાંથી હું કે કોઈ કેમ નીકળી જઇ શકે?

ભરતી વિષે લો૦નો અભિપ્રાય

લો. મા. તિલકની દલીલની વિરુદ્ધ મેં લશ્કરમાં ભરતી કરવી શરૂ કરી એ અર્ધસત્ય છે. મારી એ પ્રવૃત્તિથી તેઓ વિરુદ્ધ ન હતા, પણ જો સરખા હક મળી શકે તો તે પ્રવૃત્તિ વધારે સારી ચાલે એવો તેમનો અભિપ્રાય. એમ લોકમાન્યના પૂરા અભિપ્રાયમાં ને આ ભાઇએ માનેલા અભિપ્રાયમાં ઘણો તફાવત છે. હું અહિંસાનું પાલન કરનારો ભરતી કરવા કેમ નીકળ્યો એ પ્રશ્ન તો ઘણાને થયેલો ને તેનો જવાબ હું આપી ચુક્યો છું. તેમાં અત્યારે ન પડતાં સામાન્ય દૃષ્ટિએ તો મારું એ કાર્ય પણ સરસ જ ગણાયું છે, છતાં તે આ ભાઇને દોષિત લાગે છે.

રોલેટ બિલનું વિષેનાં અર્ધસત્ય તો તરી આવે છે. પણ ક્રોધીને કેમ સમજાવાય કે જેઓ મૂઆ, જેઓએ મકાનો બાળ્યાં તેના દોષોને સારૂ હું જવાબદાર ન ગણાઉં?

ક્રોધથી મુક્તિ

સુધારા ઇ૦ વિષેનાં અર્ધસત્યોની ટીકા કરવી અનુચિત ગણું છું. જેઓનો ક્રોધી સ્વભાવ છે તેમને ઉપરના કાગળનું મનન કરવાની સલાહ આપું છું ને તેવી ભ્રમણાઓથી તેઓ મુક્ત રહે એમ ઇચ્છું છું. મારી ઉપરના આક્ષેપો ભલે હો. ખેડા જીલ્લા વગેરેની મારી સેવા ભલે ન હો. તે બધાને વિષે મતભેદ હોઈ શકે છે. પણ આપણે ક્રોધના પૂરમાં તણાઇ ન જવું જોઇયે. જે કાર્યો આપણે એક વેળા બુદ્ધિપૂર્વક સારાં માન્યાં છે તે કાર્યો તે જ પુરુષનાં બીજાં આપણને નઠારાં લાગ્યાં તેથી નઠારાં ન કરી નાખવાં એ આપણું કર્તવ્ય છે.

બહિષ્કાર વિ૦ સ્વદેશી

મિ. બૅપ્ટિસ્ટાની દલીલ

બહિષ્કારની અસર સ્વદેશીના જેટલી છે એટલું જ નહિ પણ એથીયે વિશેષ છે એમ મિ. બૅપ્ટિસ્ટાએ કહ્યું છે. તેનું કારણ એમણે એમ દર્શાવ્યું છે કે બહિષ્કારથી સ્વદેશી વસ્તુઓના જ ઉપયોગને ઉત્તેજન મળતું હોવાથી સ્વદેશીનો હેતુ પૂરેપૂરો સરે છે, એટલું જ નહિ પણ તેનાથી અંગ્રેજી વેપારીઓનાં અને કારીગરોનાં ખીસાં પર અસર પહોંચે છે. મિ. બૅપ્ટિસ્ટાએ એમ પણ કહ્યું છે કે બહિષ્કાર પ્રત્યેના મારા વિરોધમાં કેવળ ધાર્મિક ભાવના જ રહેલી હોવાથી અંગ્રેજ લોકો તે સમજી શકતા નથી. ત્યારે બીજી પાસે તેઓ બહિષ્કારને તો રાજકીય લડતનું પૂરેપૂરું કાયદેસર અને વ્યાજબી શસ્ત્ર ગણે છે.

બહિષ્કાર સ્વદેશી સરખાં?

બહિષ્કારની અને સ્વદેશીની અસર સરખી જ છે એમ કહેવું એ બન્નેને ન સમજવા જેવું છે. સ્વદેશી એ સનાતન સિદ્ધાંત છે. અને તેનો ત્યાગ કરી માણસજાતે અપાર દુઃખ વહોરી લીધું છે. સ્વદેશમાં જ તૈયાર થતી ચીજોની બનાવટ તથા વહેંચણી એ સ્વદેશીનો અર્થ છે. હાલના સંકુચિત સ્વરૂપમાં સ્વદેશીનો હેતુ ખેડૂતવર્ગ દ્વારા દર વર્ષે દેશના સાઠ કરોડ રૂપીયા બચાવવાનો છે. આમ કરવાથી વસ્તીના ૭૨ ટકા જેટલા ખેડૂતવર્ગને પૂરવણી માટે જરૂરનો ઉદ્યોગ મળી શકે છે. સ્વદેશીમાં રચનાત્મક કાર્યક્રમ છે, ત્યારે બહિષ્કાર તો અંગ્રેજ લોકોને નાણાંના નુકસાનમાં ઉતરવાને આદરેલો કામચલાઉ પ્રયત્ન છે. એટલે બહિષ્કારથી આપણો હેતુ સાધવાને અયોગ્ય દબાણ પહોંચે છે. બહિષ્કારનો અમલ આગ્રહપૂર્વક લાંબી મુદત સુધી કરવામાં આવે તો કદાચ પરોક્ષ

રીતે દેશી કારીગરીને ઉત્તેજન મળે. પરંતુ બૉયકૉટનો અર્થ અંગ્રેજી માલના બહિષ્કાર પૂરતો જ થાય છે, એટલે જાપાન અમેરિકા વગેરે બીજા દેશોના માલને આપણે ત્યાં વધારે ઉત્તેજન મળવાનું જ. હિન્દના વેપારધંધા પર જાપાનની દિનપ્રતિદિન વધતી જતી અસર હું શાંતિથી સાંખી નથી શકતો. બહિષ્કારની ધારેલી અસર ઉપજાવવા માટે જ્યારે મહાજનસમુદાયે તેનો અમલ કરવો જોઇયે, ત્યારે એક જ વ્યક્તિ સ્વદેશીનું પાલન કરે તેથી દેશને એટલા પૂરતો પણ લાભ થાય છે. માણસોમાં ક્રોધની લાગણી ઉશ્કેરીને જ બહિષ્કારને સફળ કરી શકાય એમ છે. તેથી કદાચ અણધાર્યાં પરિણામો પણ આવે અને બંને પક્ષ વચ્ચે કાયમનો અણબનાવ પણ થાય. પણ ખાસ કરીને મારા જેવો કોઇ માણસ બહિષ્કારની હીલચાલ ચલાવે તો ક્રોધની લાગણીને અવકાશ ન રહે એમ મિ. ઍપ્ટિસ્ટા કહે છે. આ મત વિષે હું વાંધો ઉઠાવું છું. અન્યાયથી પીડાતો માણસ સ્હેજ પણ અવસર મળતાં અનર્થ કરવા લલચાય એ બનવાજોગ છે. આવાને અંગ્રેજી માલનો બહિષ્કાર કરવાનું કહી આપણે અન્યાયીને સજા કરવાનો વિચાર કેળવીયે છીયે; અને સજા કરતાં સ્વભાવિક રીતે ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય જ.

બહિષ્કાર વિ૦ સ્વદેશી

મિ. ઝહુર અહમદે પણ આ સંબંધમાં મારી વિરુદ્ધ લખતાં કહ્યું છે કે સહાય આપવાનું બંધ કરવામાં પણ બહિષ્કારના જેવું જ તત્ત્વ સમાયેલું છે; માત્ર એનો અમલ અશકય છે એટલે દરજ્જે એ ઓછું અસરકારક છે. જો હું અન્યાયીને સહાય આપું તો હું અન્યાયમાં સામેલ જ છું. એટલે અન્યાયનું સ્વરૂપ જ્યારે ઉગ્ર હોય ત્યારે સહાય આપવાનું બંધ કરવું એ આપણો ધર્મ છે. માત્ર એક વ્યક્તિ પણ પોતાનો આ ધર્મ પાળી તેટલા પ્રમાણમાં અસર ઉપજાવી શકે છે. બહિષ્કારમાં શિક્ષાની ભાવના સમાયેલી છે, એટલે તે આપણો ધર્મ નથી. તેથી બહિષ્કાર જ્યાં સુધી અસરકારક ન નીવડે ત્યાં સુધી તો એ અર્થરહિત પ્રવૃત્તિ જ છે, અને મૂઠીભર માણસો બહિષ્કાર કરે એ તો આંગળી ચાટી પેટ ભરવા જેવું છે.

બહિષ્કાર વિ૦ ધર્મ ભાવના

છતાં હું કબૂલ કરૂં છું કે બહિષ્કારની સામેનો મારો મૂળ વિરોધ ધાર્મિક ભાવના પર રચાયેલો છે. પણ એનો તો એટલો જ અર્થ છે કે રાજદ્વારી ક્ષેત્રમાં ધાર્મિક ભાવનાનો પ્રયોગ કરવાનો મારો પ્રયત્ન છે. આ સ્થિતિ અંગ્રેજ લોકો ન સમજી શકે એ મને માન્ય નથી. દક્ષિણ આફ્રિકાના ગોરાઓને તે સમજાવતાં અને તેની કદર કરાવતાં મને જરા પણ મુશ્કેલી નહોતી પડી. વળી ધાર્મિક પ્રવૃત્તિની ધાર્મિક ભાવના સમજાય તો જ તે અસરકારક નીવડે એમ કંઇ નથી. મારી દલીલ એ જ છે કે શુદ્ધ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ સમજવામાં ઘણી સરળ છે અને આચરવામાં

ઘણી સહેલી છે. ધર્મભાવના જો બરાબર અમલમાં મુકી શકાય એવી ન હોય તો તે અર્થરહિત જ છે. આપણા હાથ મેલા હોય તો ધોવા જોઇયે એ સમજવું અને એમ કરવું તદ્દન સહેલું છે. છતાં પણ તત્ત્વતઃ એ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ જ છે. ' શરીર સાજું તો મન તાજું ' એ આત્માનું એક સૂત્ર છે. અને જો સ્વચ્છતાની ધાર્મિક ભાવના સિવાય પણ મેલા હાથ ધોવાની જરૂર છે એમ આપણે કબૂલ કરતા હોઇયે તો બહિષ્કારની નિષ્ફળતામાં અને ચોકસ સંજોગોમાં સરકારને મદદ આપતા અટકવાની જરૂરીયાતમાં સમાયેલ ધાર્મિક ભાવના સમજવાની રાહ જોયા સિવાય તે બંનેનો સ્વીકાર કરવો ઉચિત છે.

બહિષ્કાર વ્યવહારૂ છે?

ત્યારે બહિષ્કાર વ્યવહારૂ છે કે કેમ ? મિ. બૅપ્ટિસ્ટાએ અંગ્રેજી માલનો બહિષ્કાર કરવાનું માન્ય કર્યું છે. દેશના સંગીન અને સ્થાયી હિતને ખાતર સ્વદેશીની સ્થાપના કરવાને માટે પરદેશી માલનો બહિષ્કાર કરવાને જો આપણા વેપારીઓ પ્રેરાતા નથી તો અંગ્રેજ લોકો પાસેથી ન્યાય મેળવવાને અમુક વખત સુધી અંગ્રેજોના માલનો બહિષ્કાર કરવાની માગણી એમની પાસે કરવી એ વૃથા જ છે એવી મારી દૃઢ માન્યતા છે. અણીનો સમય ચૂક્યા પછી બહિષ્કારનો કશોયે અર્થ નથી. ઇચ્છિત પરિણામ લાવવા માટે તો તાત્કાળિક બહિષ્કારની જ જરૂર છે. મારા મત પ્રમાણે આપણે હજુ આવી તાત્કાળિક પ્રવૃત્તિને માટે કેળવાયેલા નથી. ક્ષણમાત્રની ચેતવણીથી જે કંઇ રચના કરી શકાય એમ છે તેના પ્રમાણમાં બહિષ્કારનું ક્ષેત્ર વિશાળ છે. વળી વર્ષો પૂર્વે જર્મનીએ પોતાનો માલ જેમ વિલાયતની મારફત હિંદુસ્તાનમાં પહોંચાડયો હતો તેમ અંગ્રેજ કારીગરોને પોતાનો માલ જાપાન અથવા અમેરિકા મારફત હિન્દુસ્તાનમાં પહોંચાડવામાં જરાયે મુશ્કેલી પડે એમ મને તો નથી લાગતું.

સ્વદેશીધર્મની વિશેષતા

હું સ્વદેશીનો ચુસ્ત ભક્ત છું, કારણકે એમાં વિકાસનો નિયમ જોવામાં આવે છે. જેમ તે આગળ વધે છે તેમ તે મજબૂત બને છે. કોઇ પણ રચના તેના ઉપયોગમાં આવી શકે છે. સરકાર અથવા અંગ્રેજ લોકોના ન્યાય કે અન્યાય સાથે સ્વદેશીને કશો સંબંધ નથી. સ્વદેશીનો બદલો સ્વદેશીમાં જ રહેલો છે. 'તેમાં શક્તિનો બગાડ થતો નથી, નિષ્ફળતાને અવકાશ નથી. સ્વદેશીધર્મનું સ્હેજ પાલન પણ મનુષ્યોને મહાદુઃખમાંથી ઉગારે છે.' એટલા માટે સ્વદેશી અને બહિષ્કાર વચ્ચે ઉત્તર દક્ષિણ ધ્રુવના જેટલું અંતર છે.

---

† દક્ષિણ આફ્રિકાના હિન્દી

ક્ષોભજનક ખબર

દક્ષિણ આફ્રિકાની યુનિયનના પ્રધાનને થોડા વખત ઉપર મોકલવામાં આવેલી અરજીમાં ક્રુગર્સડોર્પની મ્યુનિસિપાલિટી વિરુદ્ધ દાદુ કંપનીના જે મુકદ્દમા વિષે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તેને વિષે ટ્રાન્સવાલની બ્રિટિશ ઇન્ડિયન એસોસીએશનના પ્રમુખ મિ. અસ્વાત તરફથી નીચેનો વધારાનો તાર મને મળ્યો છે:—

" કોરટે જમીનનાં ખત રદ કર્યાં છે. સ્થાવર મિલકત લેવા સારૂ સ્થપાયેલી હિન્દીઓની કંપનીઓ ગેરકાયદેસર ગણાઈ છે. કોરટે એમ જણાવ્યું છે કે આવાં જમીનનાં ખત કાયદાનો ભંગ કરીને લીધેલાં છે, અને કાયદાની ૧૩૦મી કલમને કંઈ હસી કાઢી શકાય નહિ. કાળાગોરાની સેળભેળ ગમે તેમ થતી અટકાવવાને ગોલ્ડ લૉ ઘડવામાં આવ્યો છે. ૧૯૧૨ના મ્યુનિસિપાલિટીઓ વગેરે સંબંધી ૯૧મા કાનૂન મુજબ પોચેફસ્ટ્રુમ મ્યુનિસિપાલિટી સંબંધી ચુકાદો આપવામાં આવ્યો છે, તેથી તે મ્યુનિસિપાલિટીની એ દલીલને ટેકો મળે છે કે એશિયાવાસીઓની હાજરીને લીધે યૂરોપીઅનોને કનડગત થાય છે અને તેમના વેપારને ધોકો પહોંચે છે. એટલા જ કારણસર હિન્દીઓને (કાયદા મુજબ) 'અનિષ્ટ' ઠરાવ્યા છે. બન્ને ચુકાદા આપણી કોમને નુકસાનકર્તા છે. તેની સામે અપીલ નોંધાવી છે. અત્રેની સરકાર તરફથી નીમવાના કમીશન આગળ જુબાની આપનાર યૂરોપીઅનો હિન્દીઓના સવાલનો ખાસ અભ્યાસ કરે છે અને મ્યુનિસિપાલિટીઓને આ વિષયમાં પૂરેપૂરી સ્વતંત્રતા આપવાની માગણી કરે છે. યોગ્ય ઠેકાણે આ વિષે આપ તુરત લખાપઢી કરશો. આખા હિન્દુસ્તાનમાં આને વિષે સભાઓ ભરવા અમારી એસોસીએશન આપને વિનંતિ કરે છે. નવા કાયદાથી જૂની કંપનીઓને કે જૂના વેપારીઓને પણ કાંઈ રક્ષણ મળતું નથી. સ્થિતિ ઘણી જ ગંભીર થઇ પડી છે. કોમને ઉગારી લેવા સારૂ ખૂબ પ્રયત્ન કરવાની ઘણી જ જરૂર છે."

હિન્દી મિલકત અને કાયદો

જેમણે દક્ષિણ આફ્રિકાનો સવાલ ધ્યાન દઇને વિચાર્યો છે તેઓને તો આ તારથી ઘણો ક્ષોભ થયા વગર રહેશે નહિ; કારણકે મિ. અસ્વાત જણાવે છે તે પ્રમાણે નવા કાયદાથી જે થોડુંક મળશે એમ કહેવામાં આવ્યું હતું તે પણ આથી રદ થાય એમ છે. દાદુ કંપની તો ક્રુગર્સડોર્પમાં ઘણા જૂના વખતથી સ્થપાયેલી છે. એ પ્રદેશમાં એ કંપની ઘણી જ બહોળી જમીનની માલીકી ધરાવે છે. તારનો અર્થ એ છે કે કંપનીને નામે તેની મિલકતનાં ખત થયાં છે તે ગેરકાયદેસર છે, કારણકે કોરટે કાયદાનો જે વિશાળ અર્થ કર્યો છે તે પ્રમાણે કાયદાનો ભંગ કરીને તે મિલકતો લેવાઇ છે; અને કાયદાને કાંઈ હસી કાઢી શકાય જ નહિ. આ ચુકાદાની યોગ્યતા વિષે તથા જે દલીલો પર તે રચાયેલો છે તે વિષે હું કાંઇ પણ કહેવા ઇચ્છતો નથી. એ ચુકાદાથી કેવાં ભયંકર પરિણામ આવે એમ છે તે તરફ જ હું

તો માત્ર પ્રજાનું ધ્યાન ખેંચવા ઇચ્છું છું. જે કંપનીઓમાં હિન્દીઓ મુખ્ય ભાગીદાર હોય તેવી કંપનીઓને નામે હજારો પાઉંડની કિંમતની સ્થાવર મિલકત ચઢેલી છે. જો આ ચુકાદો કાયમ રહે તો આમાંની દરેક કંપની વર્ષો થયાં જે જમીનો ખુલ્લી રીતે વકીલોની સલાહ લઇને ધરાવતી આવી છે તથા સરકારી નોંધણી ઓફિસમાં જે જમીનો નોંધાયેલી છે તે તેમની પાસેથી ખૂંચવી લેવાય એમ છે. નોંધણી કામદારો આ બધી વાત સારી રીતે જાણે છે. હજી ગયે જ વર્ષે દક્ષિણ આફ્રિકાની ધારાસભાએ નવો કાયદો પસાર કર્યો ત્યારે આપણને એવું કહેવામાં આવ્યું હતું કે ૩૧મી જુલાઇ પહેલાં ચડી ચુકેલી જમીનો ધરાવવામાં એ કાયદાથી કાંઇ અડચણ આવશે નહિ, અને એની ખાતરી તરીકે યુનિયનની ધારાસભાના બધા વક્તાઓએ આપણને જણાવ્યું હતું કે એ કાયદાથી હાલની કંપનીઓ અને હાલનાં ગીરોખત સચવાશે. આથી જે ચુકાદો આપવામાં આવ્યો છે એથી આપણી આંખો ઉઘડે છે. હું એમ જણાવવાની હિંમત ધરૂં છું કે એ ચુકાદો ભલે પૂરેપૂરો કાયદેસર હોય, તોપણ તેથી દેખીતી રીતે ધારાસભાનો હેતુ બર નથી આવતો, અને વર્ષો થયાં કાંઇ પણ વાંધા વગર હિંદીઓ જે હક ભોગવતા આવ્યા છે તે તેમની પાસેથી છીનવી લેવાય છે. હું તો એમ માનું છું કે આપણી ઉપર જે વાદળ ઝઝુમી રહ્યું છે તેને વિખેરવાને, હિંદી લગ્નો કાયદાથી મંજુર કરવાને ૧૯૧૪માં ખાસ કાયદો ઘડવામાં આવ્યો હતો તેમ અત્યારે જરૂર લાગે તો તેવો કાયદો પસાર કરવો જોઇયે.

'અનિષ્ટ'

હિન્દીઓનો વેપાર

તારમાં જે બીજી બાબત જણાવી છે તે મૅજિસ્ટ્રેટના એક ચુકાદાને લગતી છે. એનો અર્થ એ છે કે અનારોગ્યના કે અનીતિના કારણે નહિ પણ હિંદીઓ યૂરોપીઅનોની સાથે વેપારમાં હરિફાઈ કરે છે અને તેથી તેમને ધોકો પહોંચે છે તેથી જ, માત્ર હિન્દીઓ તરીકે, તેમને અનિષ્ટ ગણવા. આ સિદ્ધાંત કાયમ રહે તો દક્ષિણ આફ્રિકામાં એક પણ હિંદી કોઇ પણ જાતનો વેપાર ચલાવી ન શકે. એ પણ દેખીતું જ છે કે દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતા હિંદી રહેવાસીઓની વિરુદ્ધ ચાલેલી ચળવળથી ટ્રાન્સવાલમાં એશિયાવાસીઓ વિરુદ્ધ જામેલી લાગણીનું વાતાવરણ ન્યાયની અદાલતોને પણ અસર પહોંચાડવા લાગ્યું છે.

મ્યુનિસિપાલિટીની સત્તામાં વધારો

તારમાં ત્રીજી બાબત દક્ષિણ આફ્રિકામાં મ્યુનિસિપાલિટીઓની સત્તા વધારવાને કમીશનને કરેલી સૂચના વિષે છે. સાધારણ રીતે તો મ્યુનિસિપાલિટીઓની સત્તામાં વધારો થાય એ સૌને ગમે, પણ દક્ષિણ આફ્રિકામાં તથા સામ્રાજ્યનાં બીજાં સંસ્થાનો-

માં આવો વધારો થાય એનો અર્થ, આ બાબતમાં બન્યું છે તે ઉપરથી જોતાં, એવો થયો કે આ સંસ્થાનોમાં પરાધીનતા ભોગવતા અને મતાધિકાર ન ધરાવતા વર્ગો પર જુલમ ગુજારવાની સત્તા મ્યુનિસિપાલિટીને સોંપવી. આથી જે લોકોને મતાધિકાર ન મળ્યો હોય તેમને મ્યુનિસિપાલિટીની વધુ સત્તા સુખકારી નહિ પણ દુઃખદાયક થાય. ટ્રાન્સવાલમાં અને ફ્રી સ્ટેટમાં હિન્દીઓને રાજકીય કે મ્યુનિસિપલ મતાધિકાર છે જ નહિ. નાતાલમાં અને કેપમાં થોડે અંશે તેઓ મતાધિકાર ભોગવે છે; પણ તે એટલો બધો નહિ કે તેથી મ્યુનિસિપાલિટીની કાર્યવાહી ઉપર તેઓ અસર પહોંચાડે અથવા તો તેઓ પોતાનું ધાર્યું કરાવી શકે.

હિન્દી સરકારને અરજ

સર બેન્જામિન રૉબર્ટસન ટુંક મુદતમાં દક્ષિણ આફ્રિકા જવા ઉપડી જશે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિન્દીઓને પૂરેપૂરો મોભો મળે, એટલું જ નહિ પણ તેમને સારૂં માનભર્યું સ્થાન મળે એટલે કે સાધારણ રીતે વ્યવહારમાં બધાં લોકો વિષે જે મર્યાદા મુકવામાં આવી હોય તે સિવાયની બીજી કંઇ મર્યાદા વગર વેપાર કરવાનો તથા જમીન ધરાવવાનો અધિકાર મળે—એટલું પણ કરવાને સર બેન્જામિનને ભારે મુત્સદ્દી-પણું વાપરવું પડશે અને હિન્દીઓના ટ્રસ્ટી તરીકે તેમની જવાબદારીની બુદ્ધિની ઘણી કસોટી થશે. આપણે એટલી આશા રાખીશું કે આ બાબતમાં હિન્દી સર-કાર યુનિયનની સરકારને બહુ જ ભાર દઇને ચોખ્ખી વાત કરશે અને પ્રજા તથા વર્તમાનપત્રો આ બાબતમાં પોતાની કમ્મર કસશે. આ સવાલ ઘણો જ મહત્ત્વનો છે અને તેમાં દક્ષિણ આફ્રિકામાં દૂર વસતા ને વિષમ લડત ચલાવી રહેલા હજારો હિન્દીઓની આજીવિકાનો સવાલ રહેલો છે. હિન્દીઓને મદદ

તા. ૧-૨-૧૯૨૦

ગાંધીજીની જુબાની

[પૃ. ૧૯૦ થી ચાલુ]

સ૦—તમે ૧૧મી એપ્રિલે મુંબઇ પાછા ફર્યા ત્યારે પાયધુની ગયા. તે વિષે **એમ કહેવાયું છે કે તમારૂં લોકોએ ન માન્યું.**

જ૦—એ બરોબર નથી. જેઓએ મારૂં સાંભળ્યું તેઓએ મારૂં કહેવું બરોબર માન્યું.

સ૦—મારી પાસે એક રિપોર્ટ છે તેમાં એમ લખ્યું છે કે તમારી ગતિ ચંચળ છે છતાં તમે માંદગીનો ડોળ કરો છો !

જ૦—હું તો એટલું જ કહી શકું કે એ કેવળ જૂઠાણું છે.

સ૦—વળી તમે તે દહાડે એવા ડરી ગયા કે ભાગીને એક ઘરમાં છૂપાઇ ગયા !

જ૦—એ પણ તદ્દન જૂઠું છે, કેમકે હું છેવટ સુધી ટોળામાં હતો ને જ્યારે ઘોડેસવારોનો હુમલો થયો ત્યારે તે મેં પોતે જોયેલો ને છેવટે તે જ બાબત વાત કરવા હું પોલીસ કમીશનર મિ. ગ્રિફિથ્સની પાસે ગયો હતો.

મિ. કેમ્પના સવાલ

સ૦—તમે કહો છો કે અમદાવાદમાં માશર્લ લૉની જરૂર ન હતી.

જ૦—મારો એવો અભિપ્રાય છે.

સ૦—પણ જો મિલિટરી અમલદાર કહે કે જરૂર હતી તો તમે શું કહો ?

જ૦—તો હું કહું કે જે હકીકત મારી પાસે છે તેટલી માર્શલ લૉ જાહેર કરવાને સારૂ પૂરતી નથી.

સ૦—તમે કહો છો કે કેટલાક નિર્દોષ માણસો માર્યા ગયા.

જ૦—એ મારો ખાસ અભિપ્રાય છે.

સ૦—તમે એમ કહેશો કે તમારી પાસે એ બાબતનો ચોક્કસ પૂરાવો છે ?

જ૦—મારી ખાતરીને સારૂ પૂરતો છે.

સ૦—એ બાબત તમે મિ. ચૅટફીલ્ડને લખ્યું હતું ?

જ૦—હા જી.

સ૦—તેમણે ફરીઆદ કરનારને તેમની પાસે મોકલવા કહેલું ?

જ૦—હા જી.

સ૦—પછી તમે કંઇ પગલાં ભર્યાં ?

જ૦—મેં ન ભર્યાં કેમકે માર્શલ લા તો મેં લખ્યું તે જ દહાડે રાતના ખેંચી લેવામાં આવ્યો. મિ૦ ચૅટફીલ્ડને હું બહુ ખાનદાન અમલદાર ગણું છું. એમના જેટલી પ્રામાણિકતા ને નિર્મળતા મેં થોડા જ અમલદારોમાં જોઇ છે. તેમને નકામી તકલીફ આપવી અથવા તેમના અમલની ટીકા સરખી પણ કરવી પડે એમાં મને દુઃખ થાય. તેમની ભૂલોમાં પણ હું તો ખાનદાની જોઇ શકું છું. હું તમને કહેવા

ઇચ્છું છું કે આ બાબતને તમે વધારે ન ચુંથો. મેં કબૂલ કર્યું છે કે મુંબાઇની સરકારે એપ્રિલ માસમાં એટલું બધું ડહાપણ બતાવ્યું કે તેમની સામે ફરીઆદ કરવા જેવું નથી. પણ જ્યારે મારે બધી બીનાનું પૃથક્કરણ કરવું રહ્યું હોય ત્યારે જે દોષ મેં જોયા હોય તે પણ મારાથી જળવાય તેટલી સભ્યતાથી હું બતાવી આપું એ મારો ધર્મ થયો, ને મેં તેમ કર્યું છે. પણ નિર્દોષ માર્યા ગયા તેની ઉપર બહુ વજન મુકી હું તેની બાબે ફરીઆદ કરવા માગતો નથી.

મિ. કેમ્પ—હું કબૂલ કરૂં છું કે તમે તમારી જુબાની કેવળ ન્યાયપુરઃસર આપી છે. હવે મારે કંઇ પૂછવાનું નથી.

બ. જીવણલાલ—તમે હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા ત્યારથી જ અમદાવાદમાં વસ્યા છો ? બૅ. જીવણલાલના સવાલ

ગાંધીજી—હા જી.

સ૦—તમે અમદાવાદના જાહેરજીવનમાં ભાગ લીધો છે ?

જ૦—હા જી.

સ૦—તમે અનસૂયાબાઇને તેમના મજૂરના કાર્યમાં મદદ કરી હતી ત્યારે મજૂરોમાં પૂર્ણ શાંતિ જળવાઇ હતી ?

જ૦—હા જી.

સ૦—એપ્રિલની ૧૩મી તારીખે તમે અમદાવાદ આવ્યા ત્યારે તે જ દહાડે તમે જાહેર સભા ભરવા ધારેલું ?

જ૦—હા જી.

સ૦—પણ તે દિવસે માર્શલ લૉને લીધે ઘણા માણસો હાજર ન રહી શકે એમ તમે જોયું તેથી ૧૪મીએ સભા ભરી ?

જ૦—હા જી. તે દિવસે બધાને નોટીસ વેળાસર ન પહોંચી શકે એમ લાગ્યું.

સ૦—૧૪મીની સભામાં ઘણા માણસો હાજર થયેલા ?

જ૦—હા જી.

સ૦—તેમાં તદ્દન શાંતિ રહેલી ?

જ૦—હા જી. એટલું જ નહિ પણ તેમાં પાદરી રે. ગિલેસ્પી હાજર રહેલા તેમની તરફ આવેલા હજારો માણસો વિવેકપૂર્વક વર્ત્યા હતા.

સ૦—મિ. ગાઇડર કહે છે કે તમે તમારા અનુયાયીઓ વધારવાની ખાતર ખુનામરકી વખોડી અને તેટલા જ કારણસર તમે ગુન્હેગારોનાં નામ આપવાની ના પાડી.

જ૦—એનો જવાબ હું એટલો જ આપું કે મિ. ગાઇડરે મારા પ્રત્યે હિંસાદોષ કર્યો છે. [અપૂર્ણ

ખિલાફત

મહા-અગત્યનો સવાલ

ખિલાફતનો સવાલ એટલે તુર્કીની સાથેની સુલેહનો સવાલ એટલો અગત્યનો છે કે તેની પાસે બીજા બધા સવાલો ઘણા ઓછા અગત્યના લાગે છે, કેમકે એ સવાલના સંતોષકારક ફડચા ઉપર હિંદુસ્તાનની શાંતિનો આધાર છે. અત્યારે પોતાના શસ્ત્રબળથી સરકાર કૃત્રિમ શાંતિ ભલે જાળવી શકે, પણ જો આ સવાલનો નિર્ણય સંતોષકારક ન નીવડે તો શસ્ત્રબળથી જ રખાયલી શાંતિ લાંબા કાળ સુધી નથી નભવાની. કેટલાક સવાલો એવા હોય છે કે જેનો ફડચો સંતોષકારક ન હોય તોપણ કાળે કરી અસંતોષ ભૂલી જવાય છે. પણ ખિલાફતના સવાલનો ફડચો અસંતોષકારક નીવડે તો તે અસંતોષ કાળે કરી ભૂલાય એવો નથી, પણ તેની અસર દિવસે દિવસે વધારે મજબૂત થવાની અને તેથી અશાંતિ વધુ ફેલાવાની.

હિન્દીઓની ફરજ

આમ હોવાથી દરેક હિંદીની ફરજ છે કે આ સવાલ શું છે ને તેનો ફેંસલો કેવો આવવો જોઇયે તે જાણી લેવું ને તેનો ફડચો સંતોષકારક લાવવા સારૂ ઉપાયો યોજવા. જેથી સાત કરોડ મુસલમાનોનાં દિલ દુખાય તેથી હિંદુનાં પણ દુખાવાં જોઇયે. એટલે અમે આ સવાલને પ્રજા સમક્ષ વખતોવખત મુકતાં અચકાતા નથી. જેટલી ફરજ પ્રજાની છે તેટલી જ ભારે ફરજ આ વિષયમાં સરકારની છે.

વાઇસરાયનો વિવેક

ના. વાઇસિરાય પાસે જે ડેપ્યુટેશન ગયું તેમાં હિંદુ અને મુસલમાન બન્ને હતા. ના. વાઇસરાયનો જવાબ વિવેકી હતો. તેમણે ડેપ્યુટેશન તરફ સભ્યતા પૂરી જાળવી અને ઘણા કામમાંથી પોતાનો વખત બચાવ્યો. આ બધાને સારૂ તેઓ નામદારનો ઉપકાર માનવો જોઇયે. પણ કેવળ વિવેક અને વિનયથી જ કંઇ મુસલમાન ભાઇઓને અથવા આખી પ્રજાને આ વેળા સંતોષ થાય તેમ નથી. વિવેક વિના એક ડગલું ન ચાલે, પણ કોઇક સમયે વિવેક છતાં કાર્યસિદ્ધિ નથી થઇ શકતી. 'મીઠા શબ્દોથી કંઇ ગાજરમાં ઘી આવી જતું નથી' એવી અંગ્રેજી કહેવત છે, તે આ વેળા બરોબર લાગુ પડે છે.

મિ. એસ્કિવથનું વચન

વાઇસરાય સાહેબે જણાવ્યું કે તુર્કીએ મિત્રરાજ્યો સામે તલવાર ખેંચવાની ભૂલ કરી તેની સજા તુર્કીને ખમવી પડે એમાં નવાઈ નથી. આ ન્યાય કોઈ મુસલમાન કબૂલ કરી શકે તેમ નથી. જ્યારે તુર્કી જર્મનીની સાથે ભળ્યું ત્યારે તે વખતના વડા પ્રધાન મિ. એસ્કિવથે કહેલું કે જર્મનીની સાથે જોડાવામાં સુલતાનનો હાથ ન હતો; તે ભૂલ થોડા તુર્કની હતી; તેથી તુર્કીને તેને સારૂ સોસવું નહિ પડે. આમ કહેવાની તેઓ સાહેબને શી જરૂર હતી? એ કંઇ વિવેક કે ન્યાયને ખાતર ન હતું. પણ તે વચનો કહેવાનું કારણ એ હતું કે મુસલમાન સિપાહીઓમાં અશાન્તિ ન ફેલાય. પરિણામ ધારેલું આવ્યું. મુસલમાન સિપાહીની વફાદારી ચુસ્ત નીવડી. આમ દિલાસો દેવા અર્થે બદલો દેવા સારૂ વપરાયેલાં વચનો હવે ધૂળધાણી નથી થઈ શકતાં. તેમ થાય તો તેનું દરદ મુસલમાનોને થાય તેમાં નવાઇ નથી. તેથી ના. વાઇસરાયે આપેલી ધમકી અથવા કાઢેલો વરતારો અસંતોષકારક જ ગણાય અને તેના જવાબમાં જે કંઈ ઉક્ત ડેપ્યુટેશન તરફથી છપાયું છે એ બરોબર છે. આપણે ઉમેદ રાખીયે કે તેની ઉપર સરકાર પૂરૂં ધ્યાન આપશે.

મુસલમાનોની માગણી

મુસલમાનોની માગણી શી છે? ખિલાફત એટલે તુર્કીનું રાજ્ય. તે સત્તા જેવી લડાઇ વેળા હતી તેવી લગભગ કાયમ રહેવી જોઇયે. તે રાજ્યમાં મુસલમાન સિવાયની રૈયતના જે લોકો છે તેઓના હકો જાળવવા સારૂ ભલે જે ખોળાધરી લેવી હોય તે મિત્રરાજ્યો લે, પણ તુર્કીની સત્તા નાબૂદ ન થવી જોઇયે. તેમજ અરબસ્તાન જેને જઝીરત-ઉલ-અરબ કહે છે તેની ઉપર અને મુસલમાનોનાં બીજાં પવિત્ર સ્થળો ઉપર ખલીફાની હકુમત કાયમ રહેવી જોઇયે. અહીં એવી તકરાર ઉઠેલી છે કે આરબો પણ મુસલમાન છે; તેઓને અરબસ્તાનમાં સ્વરાજ્ય કાં ન મળે? તેના જવાબમાં મુસલમાન ભાઇઓ કહે છે કે ભલે અરબસ્તાનને સ્વરાજ્ય મળે તેવી યોજના ઘડાય. તેની ઉપર મુસલમાન સિવાય બીજી હકુમત ન હોઇ શકે એ દાવો છે. મુસલમાન ભાઇઓની માગણી તદ્દન વ્યાજબી જ ગણાય; ને તેઓની માગણીનો અસ્વીકાર થાય ને અશાંતિ ફેલાય તો દોષ મુસલમાનોનો નહિ પણ સરકારનો ગણાશે.

સરકારની ફરજ

સરકારે મુસલમાનોના હક બરાબર સુલેહમંડળ પાસે મુકયા છે; એટલું કરવું બસ નથી. સરકાર આ સવાલને અપનાવવા બંધાયેલી છે. સરકાર જેટલે દરજ્જે ખ્રિસ્તી રાજ્ય છે તેટલે જ અંશે મુસલમાન અને હિંદુ છે. અને જેમ ખ્રિસ્તી હકો તેનાથી જતા કરાય નહિ તેમજ મુસલમાન હકો તે જતા કરી શકતી નથી.

§ લોકમાન્ય તિલકનો પત્ર

લોકમાન્યને પત્ર

ગઈ તા. ૨૮ મીના 'યંગ ઇંડિયા'માં લો. મા. તિલકનો રા. ગાંધી પરનો પત્ર પ્રગટ થયો છે તેનો અનુવાદ અમે નીચે આપીયે છીયેઃ—

અધિપતિ,

'યંગ ઇંડિયા'

અમદાવાદ

સાહેબ,

ગયા અંકમાં 'સુધારાના ઠરાવો'ના આપના લેખમાં આપે મને 'રાજ્યપ્રકરણમાં બધુંય ચાલે' 'Everything fair in politics' એમ માનતો જણાવ્યો છે એ જોઇને હું દિલગીર થયો છું. આ પત્રથી હું આપને જણાવવા ઈચ્છું છું કે આપના એ લેખમાં મારો વિચાર ખરી રીતે રજુ કરવામાં આવ્યો નથી. રાજ્યપ્રકરણ એ સાધુઓની નહિ પરંતુ સંસારીઓની બાજી છે અને 'अक्रोधेन जिने क्रोधं' એ બુદ્ધના ઉપદેશ કરતાં 'ये यथा मां प्रपद्यंते तांस्तथैव भजाम्यहम्' એ શ્રીકૃષ્ણનું સૂત્ર માનવાનું હું વધારે પસંદ કરૂં છું. આ વિષે મારો સઘળો મતભેદ અને સરકાર જેટલે સુધી આપણી સાથે મળીને વર્તે તેટલે સુધી તેની સાથે મળીને સુધારાનો અમલ કરવા વિષે મારા 'Responsive Co-operation' નો અર્થ પણ આ સૂત્રથી સમજાઇ જાય છે. બંને માર્ગ એટલા જ ન્યાયી અને પવિત્ર છે. પરંતુ પહેલા માર્ગના કરતાં બીજો હાલની દુનિયાને વધારે અનુકૂળ છે. આ ભેદ વિષે વધારે માહીતી મારા 'ગીતારહસ્ય'માંથી મળી શકશે.

પુના શહેર
૧૮-૧-૨૦

આપનો
બા. ગં. તિલક

ये यथा० નો અર્થ

[ધર્મગ્રંથોના અર્થના વિષયમાં લોકમાન્યની સાથે વાદમાં ઉતરતાં હું સ્વાભાવિક રીતે અચકાઉં છું. પરંતુ કેટલીક બાબતો એવી હોય છે કે તેમાં અંતઃકરણનો અવાજ કોઈ પણ ગ્રન્થના અર્થ કરતાં ચઢી જાય છે. લોકમાન્યે જણાવેલાં બંને સૂત્રોમાં મને તો કંઈ વિરોધ લાગતો નથી. બુદ્ધનું સૂત્ર સનાતન સિદ્ધાંત રજુ કરે છે અને ભગવદ્‌ગીતાનું સૂત્ર તો તિરસ્કારને પ્રેમથી અને અસત્યને સત્યથી જીતવાના સિદ્ધાંતનો પ્રયોગ બતાવે છે. બીજા સાથે આપણે જેવું વર્તન રાખીયે તેવું જ વર્તન પ્રભુ આપણી સાથે રાખે છે એ ખરૂં હોય તો ગીતાવાક્યનો તો એ અર્થ થાય કે સખત શિક્ષામાંથી છૂટવું હોય તો આપણે ક્રોધનો બદલો ક્રોધથી નહિ પણ મૃદુતાથી જ વાળવો જોઇયે. આ નિયમ વૈરાગીઓ માટે નહિ પરંતુ ખસુસ કરીને

સંસારીઓ માટે જ છે. લોકમાન્યને માટે મને માન છે, છતાં હું કહેવાની હિંમત ધરું છું કે સંસાર સાધુઓ માટે નથી એમ કહેવામાં માનસિક મંદતા જણાઇ આવે છે. પુરુષાર્થ કરવો એ સર્વ ધર્મનો ઉપદેશ છે. અને પુરુષાર્થ એ સાધુ —ખરેખરા ગૃહસ્થ થવાના વિષમ પ્રયાસ સિવાય બીજું કંઇ જ નથી.

વ્યવહારસૂત્ર સામે અનુભવ

છેવટે, જ્યારે મેં લોકમાન્યના મત પ્રમાણે 'રાજ્યપ્રકરણમાં બધુંય ચાલે' એ વાક્ય લખ્યું ત્યારે તેમણે ઘણીવાર ઉચ્ચારેલું 'शठं प्रति शाठयम्' એ વાક્ય મારા મનમાં રમી રહેલું હતું. મારી નજરે તો તેમાં ખોટી નીતિ સમાયલી છે. લોકમાન્ય પોતે જ આ સૂત્રનું ખંડન કરવાને પોતાની તીવ્ર બુદ્ધિ વાપરીને એકાદ તત્ત્વજ્ઞાનનું ભાષ્ય લખી હિંદને એક દિવસે તાજુબ કરે એવી આશા હું છોડી શકતો નથી. ગમે તેમ હો, પણ 'शठं प्रति शाठयम्' માં સમાયેલા વ્યવહારસૂત્રની સામે હું મારો એક જમાનાનો અનુભવ ખડો કરું છું. ખરી નીતિ તો 'शठं प्रत्यपि सत्यम्' એ જ છે.

પંજાબનો પત્ર

(૯)

દિલ્હી

ખિલાફત ડેપ્યુટેશન

વળી પાછો હું પંજાબની યાત્રાએ આવી પહોંચ્યો છું, તેથી 'નવજીવન'ના વાચકવર્ગને પંજાબથી પત્ર લખવાનો પ્રસંગ ફરી પ્રાપ્ત થયો છે.

પંજાબ પહોંચતા પહેલાં મને દિલ્હી વગેરે સ્થળોમાં રોકાત થઈ તે વિષે પણ થોડું કહી જાઉં છું.

મારી ઉમેદ તો એવી હતી કે હું મુંબઇ આવી મિત્રોને મળી સ્વદેશી સભાનું ને સત્યાગ્રહ સભાનું કામ તપાસી, રેંટીયા ચલાવનારાં બાઇબહેનોને ભેટી પ્રયાગ થઇ લાહોર જઇશ.

પછી ઇશ્વરે કહો કે ખિલાફત કમિટીએ બીજું જ ધાર્યું. હાજી-ઉલ-મુલ્ક હકીમજી અજમલખાને તાર કર્યો કે જે ખિલાફત ડેપ્યુટેશન ના. વાઇસરાય પાસે જવાનું છે તેમાં મારે હાજર રહેવું જોઇએ. ડેપ્યુટેશનની હકીકત તો વર્તમાનપત્રોમાં આવી ગયેલી છે એટલે તેને વિષે હું કંઈ નહિ કહું. તે ડેપ્યુટેશનમાં હિંદુઓની હાજરી હતી તેથી તે બહુ દીપી નીકળ્યું. અલી ભાઈઓ કોમની પ્રીતિ કેમ સંપાદન કરી શક્યા છે એ હું જોઇ શક્યો. તેમની મીઠી જબાન, બધાં કામો કરવામાં તત્પરતા, માયાળુ સ્વભાવ, બધા તરફ લાગણી,

ધર્મધુરંધરતા—આ ગુણોથી કોનાં મન હરણ ન થાય ? તેઓની હાજરીથી મુસલમાન ભાઈઓનાં મન તૃપ્ત થાય છે. તેઓ મુસલમાન ભાઇઓની આંખ છે, અને અત્યારે તેમની માયાથી હિંદુઓનાં મનનું પણ તેઓ હરણ કરી રહ્યા છે.

કાનપુર

સ્વદેશી ભંડાર

દિલ્હીથી મારે પ્રયાગજી તો જવું જ હતું. ત્યાં પંડિત મોતીલાલ નેહરૂને મળી પાછો વળ્યો ત્યારે મને કાનપુર જવાનું દબાણ થયું. થોડા કલાક રહી સ્વદેશી ભંડાર ખોલી બીજી ટ્રેન લઇ લઉં એવો કાનપુરના શહેરીઓનો આગ્રહ હતો. તેઓને હું તરછોડી ન શક્યો.

કાનપુર પ્રયાગથી દિલ્હી જતાં રસ્તામાં આવે છે ને પ્રયાગજીથી ચાર કલાકનો રસ્તો મેલ ટ્રેનથી છે. કાનપુર મુંબઇની જેમ વેપારનું ને મીલોનું સ્થળ છે. ત્યાંનાં હવાપાણી પણ સુંદર છે. અહીં સ્વદેશી ભંડાર ખોલવાનું આ પહેલું સાહસ છે. તેમાં મુખ્યત્વે હાથ હજરત મોહાની સાહેબનો છે. આ ભંડાર ખોલતી વખતે હજારો માણસો ભેળાં થયાં હતાં. લોકોના ઉત્સાહની હદ નહોતી રહી.

એક દુઃખદ બનાવ

એક દુઃખદ મરણ

હું પહોંચ્યો તે પહેલાં અલી ભાઇઓ પણ આવ્યા હતા. તેમને સારૂ જંગી સરઘસ કાઢવામાં આવ્યું હતું. તેમની ગાડીના ઘોડા ભડકયા ને પાટુ મારવા લાગ્યા. ભીડ ઘણી હતી. એક મુસલમાન જવાન મજબૂત બાંધાનો નામે અબદુલ હાફીઝ પાસે ઉભો હતો. હાલમાં તે જાહેર સેવાના કામમાં જ મશગુલ રહેતો હતો. તેના હૃદય ઉપર ચોટ લાગી ને હેઠે પડયો. એક ક્ષણમાં કદી ન મરે એવો લાગતો જવાન સ્વર્ગવાસ પામ્યો. ભાઇઓ તેવા જ ઉતરી પડયા. તેઓએ એક ખાટલી મંગાવી, તેની ઉપર લાશને નાંખી ને બન્નેએ પોતાની કાંધ આપી. થોડા માર્ગ સુધી પોતે જ આ સરઘસમાં ચાલ્યા. પછી કાંધ બદલાવી પોતાને કામે ગયા. જે સરઘસ ખુશાલીનું હતું તે અત્યારે તો ઠાઠડીની સાથે ચાલ્યું. દહાડો બગડયો.

મરણ વખતની શાન્તિ

આ બનાવ બન્યાને ચારેક કલાક થયાં હશે તેવામાં હું પહોંચ્યો. મને સ્ટેશન પર જ ખબર આપવામાં આવી. મેં માગણી કરી કે મારે સારૂ સરઘસ બંધ કરવું, મને એકદમ ભંડારે લઈ જવો, ક્રિયા પૂરી કરાવી જ્યાં અબદુલ હાફીઝની લાશ હોય ત્યાં લઈ જવો. આગેવાનોએ મારી વિનન્તિ કબૂલ રાખી. ભંડાર ઉઘાડી અમે કેટલાક પેલા મરેલા ભાઈની લાશ જોવા ગયા. અબદુલ હાફીઝના મૂડદાનો દેખાવ હૃદયદ્રાવક લાગ્યો. તેનો મજબૂત બાંધો ને ખુશનુમા ચહેરો જોઈ મને ઘણું દુઃખ થયું. આસપાસ ઉભેલા મુસલમાન ભાઇઓની હિંમતથી મેં ધીરજ પકડી. મૂડદાની આસપાસ મેં કશી રોકકળ જોઈ નહિ. જાણે એક ઘોર નિદ્રામાં પડેલા ભાઈની આસપાસ વાતો થતી ન હોય તેમ તેઓ નિર્ભયપણે વાતો કરી રહ્યા હતા, કેમ મૃત્યુ થયું તેનું વર્ણન મને સંભળાવતા હતા. આ દેખાવ મને પ્રિય લાગ્યો. હિંદુઓની રોકકળનું સ્મરણ થયું. એ પાપમાંથી આપણે બચી જઈયે એમ ઈચ્છયું. મોતનો ડર આપણે મેલીયે તો ઘણાં સારાં કામો કરી શકીયે એમ પણ વિચાર્યું. જે ધર્મના લોકોમાં

મરણભય ઓછામાં ઓછો હોવો જોઇયે તેમાં વધારેમાં વધારે ભય છે એવું મને ઘણી વેળા લાગી આવ્યું છે. આ વિચાર પણ મને શરમાવે છે. આત્મા અમર છે, દેહ ક્ષણભંગુર છે, કોઇ પ્રવૃત્તિ પરિણામ પામ્યા વિના રહેતી નથી, એ બધું આપણે બચપણથી શીખીયે છીયે, છતાં મોતથી શા સારૂ ડરીયે છીયે? અબદુલ હાફીઝનો એકનો એક દીકરો મારી પાસે ઉભો હતો. તે પણ નિર્ભયપણે વાતો કરતો હતો. અબદુલ હાફીઝના આત્માને ઈશ્વર શાંતિ બક્ષો!

મીરતની મુલાકાત

સાંજની ટ્રેનથી મેં કાનપુર છોડયું. બીજી સવારે એટલે ૨૨મીની સવારે હું મીરત પહોંચ્યો. મીરત જી. આઈ. પી. લાઈનથી લાહોર જતાં રસ્તામાં આવે છે. ત્યાં થોડા કલાક ગાળવાનું મેં વચન આપ્યું હતું. મીરતવાસીઓએ બહુ ભારે તૈયારીઓ કરી હતી. હિંદુ-મુસલમાનો વચ્ચે મને પ્રેમ બતાવવામાં હરિફાઈ ચાલી હતી. અલી ભાઈઓ ત્યાં થોડા દિવસ પહેલાં જ ગયેલા. તેમનો ઉતારો હિંદુ ઘરમાં હતો. મારો ઉતારો મીરતના જાણીતા મુસલમાન બારિસ્ટર ભાઇ ઇસ્માઇલખાનને ત્યાં હતો. સ્વાગતમાં ૭૫૦ સ્વયંસેવકો રોકાયા હતા તેમાં ઘણા મોટાં કુટુંબોના માણસો હતા. કેડેટ કોર પણ ઉભી કરી હતી. તેઓ ઘોડેસ્વાર હતા. ત્રણ માઇલના રસ્તા ઉપર વાવટાના થાંભલા ખોડી તેને રસી બાંધવામાં આવી હતી. રસીની અંદર સરઘસ ને બહાર લોકો હતા. સરઘસમાં વાજાં, ઉંટગાડીઓ, ઘોડેસ્વારો, ફેન્સી ડ્રેસ વાળા વગેરે હતા. સરઘસ માઇલ જેટલું લાંબું હશે એમ કલ્પના કરૂં છું. હજારો માણસો આસપાસનાં ગામડાંઓમાંથી આવ્યા હતા. છતાં બંદોબસ્ત ઘણો સરસ રાખવામાં આવ્યો હતો. મ્યુનિસિપાલિટી, ખિલાફત કમિટી, સાધારણ જનસમાજ, હિંદુ ઓરતો, મુસલમાન ઓરતો તરફથી મને માનપત્ર અપવામાં આવ્યાં. સ્ત્રીઓની નોખી સભા હતી. સ્ત્રીઓ હર્ષ-થી ઉભરાઈ જતી હતી. લગભગ હજાર સ્ત્રીઓ આવેલી હશે. હું તો ગભરાઈ રહ્યો હતો. આ પ્રેમ જો હું રાખું તો જીરવાય જ કેમ? મેં તો ત્યાં જ બધો કૃષ્ણાર્પણ કર્યો. પ્રેમનો હક

ખિલાફત બાબતમાં મારૂં ચોખ્ખું કામ મુસલમાન ભાઈઓને પ્રિય લાગ્યું છે. તેમની વાત ઈન્સાફ ઉપર હોય ને તેઓ ખુનામરકી વિના લડે ત્યાં સુધી હું તેઓને પ્રાણ દઉં. તેઓ ગેરવ્યાજબી માગણી કરે તો હું તેઓની સામે પણ સત્યાગ્રહ કરૂં. આ મારાં વાકયો તેઓને ગમ્યાં છે, તેમાંથી તેઓ બળ લઇ શકયા છે. હિન્દુમુસલમાન બધાને સત્યનો આગ્રહ તેઓ પોતે પાળે યા ન પાળે પણ ગમ્યો છે. તેથી તેઓ મારી ઉપર પ્રેમ ઢોળી રહ્યા છે. જ્યારે મારો આગ્રહ તેમની સામે વાળવાનો સમય આવે ત્યારે તેઓ મારો તિરસ્કાર પણ કરે. જે પ્રેમ કરે તેને તિરસ્કાર કરવાનો પણ હક હોય.

મુઝફ્ફરનગર

મીરતથી મોટરમાં રાતોરાત મને મુઝફ્ફરનગર લઈ ગયા. અહીં હિંદુમુસલમાન વચ્ચે થોડો ભેદ પડી ગયો હતો તે મટાડવા મને ખેંચી જવામાં આવ્યો હતો. રાતના નવ વાગે મોટર પહોંચી. લોકો ઘેલા થઈ ગયા હતા. કોઇ કોઈનું સાંભળે તેમ ન હતું. ઘોડેસવારો તો સત્યાગ્રહનું ચમત્કારી શસ્ત્ર

હતા પણ મીરતના જેવો બંદોબસ્ત ન હતો. લોકોએ મોટરને ઘેરી. તેમાંથી ઘણી મુસીબતે મને ઘોડાગાડીમાં નાખ્યો. હર્ષનાદો સહન કરવાની શકિત મારામાં રહી ન હતી. મેં વસ્તુતઃ મારા કાન પુમડાંથી બુંગ્યા હતા. એક જણને પગે ચોટ વાગી. મને અબદુલ હાફીઝ યાદ આવ્યો. ચોટ લાગેલાને મેં ગાડીમાં લીધો. લોકોને દૂર થવા વીનવ્યા. કોણ કોનું સાંભળે ? મારૂં શસ્ત્ર મેં બહાર કાઢયું. મેં સૂચવ્યું કે જો લોકો દૂર નહિ થાય ને ગાડી ચલાવવામાં આવશે તો હું કૂદીને નીચે પડવાનો. મારાથી કોઇને પણ ચોટ લાગે તે સહન થવાની નથી. આ ચમત્કારી શસ્ત્રની અસર વિજળીના જેવી થઇ. લોકો શાંત થયા, ગભરાયા, હડયા ને મેં ગાડી તરત હાંકવાનું સૂચવ્યું. હવે તો કબજો મને મળ્યો. આમાં પુષ્કળ વખત ગયો. રસ્તાઓમાં તો દીપોત્સવ કરી મુકયો હતો. તેમાંથી પહોંચતાં ઘણો વખત ગયો. સભા તો હવે થવાની હતી. મારી ટ્રેનનો વખત નજીક આવ્યો. બીજે દહાડે સવારે લાહોર તો પહોંચ્યે જ છૂટકો. પણ લોકો સમજી ગયા હતા કે હવે અવાજ ન થાય, મને ઘેરો પણ ન ઘલાય. રાતના અગીઆર વાગે મંડપ પર પહોંચ્યા. ત્યાં સભામાં તેની મેળે જ અદ્‌ભુત વ્યવસ્થા થઇ ગઇ હતી. ચારેક હજાર કે તેથી પણ વધારે માણસો હશે. મારો ઘાંટો કંઇક બેઠો હતો, છતાં છેવટ સુધી માણસો સાંભળી શકે એટલી શાંતિ લોકોએ જાળવી. જો આપણે લાખો માણસોમાં કામ કરવા ઈચ્છીયે તો વ્યવસ્થા જાળવવી જોઇયે એ વિષે બે બોલ કહી, સ્થાનિક તકરારની વાત કરી, એકબીજાની ભીડ સહન કરી કજીઓ ઓલવવાની વાત કરી મેં વિદાયગીરી માગી. આમ દોડમદોડમાં આ બે શહેરોનાં દર્શન કરી ૨૩મીની સવારે હું લાહોર પહોંચ્યો.

શી ખુબી !

દંપતીનું પુનર્મીલન

જ્યાં પોતાના ધણીથી વિખૂટી પડેલી બાઇ એકલી સિંહણની જેમ રહેતી હતી ત્યાં તો મેં દંપતીને ભાળ્યાં. પંડિત રામભજદત્ત ચૌધરી તો જેલમાંથી નીકળી જૂના પણ થઈ ગયા હતા. શ્રી. સરલાદેવીના ચહેરા પર મેં જુદું જ તેજ જોયું. જેના મુખ પર વિચાર-રેખાઓ જોતો તેનું મુખ હવે તેજસ્વી દેખાતું હતું. અથવા હું કંઈક અન્યાય કરૂં છું. વિયોગમાં પણ સરલાદેવીએ પોતાનું તેજ ગુમાવ્યું ન હતું. છતાં બન્ને તેજના ભેદ તો હું ઓળખી શકયો, અથવા કહો કે મને એવા ભેદનો આભાસ આવ્યો. સરલાદેવીને ત્યાં રહી મને જે આઘાત પહેલાં પહોંચતો હતો તે હવે ચૌધરીજીના આવવાથી દૂર થયો એ તો નિર્વિવાદ છે.

ખિલાફત વિષે મસલત

અલી ભાઇઓ અને હઝરત મોહાની

અહીં આવતાં જ મારે એક મસલતમાં રોકાઈ જવાનું હતું. અલી ભાઇઓ અને બીજા અગ્રેસર ઈસ્લામી ભાઇઓની મુલાકાત લાહોરમાં ૨૩મીએ લેવાનું ઠર્યું હતું. તેથી તેઓ પણ કોઇ બીજી ટ્રેનથી આવી ગયા ને આખો દિવસ તેઓની માગણીનો ખરડો બનાવવામાં ગયો. સરલાદેવીજીનું ઘર ધર્મશાળા થઇ પડયું છે. આ ધુરંધર મુસલમાન ભાઇની મહેમાની એક સગી બહેનની જેમ આ બાઈ કરી રહ્યાં હતાં. આમ ખરડો ઘડાતાં ને મહેમાનીઓ લેતાં રાત પડી ને અલી ભાઇઓને જવાનો સમય આવ્યો. " તમે સત્યાગ્રહ કરો ત્યારે મને તેડજો, તમે ન કરો ત્યારે હું તમારી સાથે નથી, " એ વચન સાંભળતા, એ જ કોલકરાર કરતાં આ

ભાઇઓ અને હઝરત મોહાની સાહેબ ચાલ્યા. ભાઇઓને અને મોહાની સાહેબને રાતદહાડો એક જ લગન છે: ખિલાફતના સવાલમાં ઈન્સાફ કયી રીતે મળે ? ભાઇઓને સત્યાગ્રહ ઉપર પૂર્ણ શ્રદ્ધા નથી. હઝરત મોહાની સાહેબ મને ફુંક મારતા ગયા છે કે “ હમેશાં સત્યાગ્રહ ચાલે કે નહિ એ તો હું ન કહી સકું, પણ આ કામમાં આ જમાનામાં સત્યાગ્રહ જેવું બીજું હથિયાર નથી એમ તો હું પણ માનું છું. તેથી હું તો તેનો જ પ્રચાર કરીશ. ”

હઝરત મોહાનીને ‘આ અમારા મૅડ મુલ્લા’ એમ કહી અલી ભાઇઓ ભેટયા. આ પુરૂષને નથી માન જોઇતું, નથી અપમાનની ફીકર. ટાઢતડકો, દિવસરાતનો ભેદ જાણ્યા વિના પોતાના કાર્યમાં તેઓ મશગુલ રહે છે. મુસલમાન કોમની પાસે આ ત્રણ રત્નો છે. તેમાં પણ મોહાની સાહેબ સર્વોપરી રત્ન છે એમ મને ભાસે છે. તન્મયતામાં ચઢે એવા હિંદુમાંયે અત્યારે ઘણા તો નથી જ—જો કોઈ હોય તો. અને આ ત્રણે જેવા ચુસ્ત મુસલમાન છે તેવા જ ચુસ્ત હિંદુસ્તાની—હિંદી છે. ખિલાફતના કેસના ફેંસલાનો અને હિંદુસ્તાનની ભવિષ્યની શાંતિનો આધાર આ ત્રણના ડહાપણ ઉપર ઘણે ભાગે રહે છે. જે તેઓને યોગ્ય રસ્તો લાગે તે લેતાં તેમાંના કોઈ ન ડરે એવા છે એમ હું જોઈ રહ્યો છું.

(લાહોર, માહ શુદ ૬)

તા. ૮-૨-૧૯૨૦

ગાંધીજીની જુબાની

(પૃ. ૨૦૨ થી ચાલુ)

સાહેબજાદા—મિ. ગાંધી, હું તમને થોડાક સવાલો પૂછીશ. રોલેટ કાયદો થયો ત્યારઅગાઉની સ્થિતિ જરા યાદ કરો. લડાઇ પહેલાં હિંદુસ્તાનમાં ચોમેર સંખ્યાબંધ ખુનામરકીના ગુન્હાઓ થતા હતા, નહિ ? સાહેબજાદા આફતાબ અહમદના સવાલ

ગાંધીજી—આખા હિંદુસ્તાનમાં સંખ્યાબંધ તેવા ગુન્હાઓ થતા હતા એ અભિપ્રાયને હું મળતો નથી આવતો.

સ૦—ઓછામાં ઓછા બંગાળમાં તો સરકારથી ન ડરનારા લોકોને હાથે ધાડો પડતી હતી, ખુનો થતાં હતાં, દિલ્હીમાં વાઇસિરાય પર બૉંબ ફેંકવામાં આવ્યો હતો—

જ૦—જી.

સ૦—બંગાળમાં આવાં કૃત્યોના સંખ્યાબંધ મુકદ્દમાઓ ચાલ્યા હતા—

જ૦—જી.

સ૦—અને આ બનાવોને લીધે જ કાયદા તથા વ્યવસ્થા જાળવવાની ખાતર સરકારે જસ્ટિસ રોલેટના પ્રમુખપણા હેઠળ ત્રણ આગેવાન જજોનું કમીશન નીમ્યું—

જ૦—જી.

સ૦—તેમણે આ આખા સવાલની બારીક તપાસ કરી અને સરકારને રિપોર્ટ કર્યો, તેમાં મારા ધારવા પ્રમાણે ચોકસ પ્રકારના કાયદા ઘડવા વિષે ભલામણ કરી. તમે એવું કહી ગયા કે એ રિપોર્ટમાં દર્શાવેલા નિર્ણયો જોડે તમે મળતા નથી આવતા, ખરૂં?

જ૦—જી હા. હું નથી મળતો આવતો.

સ૦—એ ભલામણો જોડે મળતા ન થવાનાં તમારાં કારણો તમે દર્શાવશો?

જ૦—કારણ રોલેટ કમિટીના રિપોર્ટમાં રજુ કરવામાં આવેલી હકીકતો એવા કશા કાયદા ઘડવાની જરૂર પૂરવાર કરનારી મને જરા પણ નથી લાગી. ઉલટું એ જ હકીકતોના આધાર પર હું તો એથી તદ્દન જુદા પ્રકારની ભલામણો કરૂં. આવા પ્રકારનો એ રિપોર્ટ વાંચ્યા પછી મારો મત બંધાયો હતો.

સ૦—પણ સરકારને જે પ્રકારની માહીતી મળી લતી તે મુજબ દેશમાં ખરેખર જ ગંભીર ગુન્હાઓ થતા હતા એ વાતની તો તમે ના નથી કહેતા?

જ૦—બીજા દેશોમાં બને છે તેથી વધારે ગંભીર ગુન્હાઓ નહિ જ. અને ખરૂં જોતાં આખા હિન્દુસ્તાનમાં તો ગંભીર ગુન્હા ફેલાયા જ નથી. માત્ર બંગાળમાં જ ખુનામરકી રહી છે. બાકી તો ક્યાંક ક્યાંક કવચિત્ છમકલું થયું હશે. અને બંગાળ એટલે કંઇ આખું હિન્દુસ્તાન્ નહિ જ.

સ૦—ખુનામરકી અને ગુન્હાઓ બંગાળમાં ખૂબ ચાલેલાં, નહિ?

જ૦—એનું મહત્ત્વ ઘટાડવા હું નથી ઇચ્છતો. સરકારને આકરા ઇલાજો લેવા પડે એટલા ગંભીર ગુન્હાઓ બંગાળમાં બનતા હતા એ પણ હું સ્વીકારી લઇશ. છતાં હું એ પણ કહી દેવા ઇચ્છું છું કે રોલેટ કમિટીએ જે હકીકતોના આધાર ઉપર પોતાનો રિપોર્ટ ઘડ્યો તે હકીકતો એવા નિર્ણય ઉપર આવવું પડે એવી નહોતી જ. આમાં કદાચ હું સાવ ભૂલ ખાતો હોઇશ, પણ રોલેટ કમિટીના રિપોર્ટમાં એક મોટામાં મોટો દોષ એ રહેલો છે કે એમાંની લગભગ બધી જ હકીકતો છૂપી રીતે લેવાયેલી અને સરકારી અમલદારો મારફત એકઠી થયેલી છે.

સ૦—દલીલની ખાતર માની લઇયે કે એ હકીકતો રોલેટ કમિટીએ કર્યો તેવો રિપોર્ટ કરવાને બસ નહોતી, છતાં એ રિપોર્ટથી સ્વતંત્ર પણ આકરા ઉપાયો લેવાની જરૂરીયાત બંગાળ પૂરતી તો હતી જ એ તમે કબૂલ કરો છો?

જ૦—હું એ કબૂલ કરૂં છું.

સ૦—તો પછી એ સ્થિતિને પહોંચી વળવાને સરકારે તમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે શા ઉપાયો યોજવા ઘટતા હતા ?

ખુનામરકીના ઉપાય

જ૦—પણ સરકાર તો હું સાફ નાપસંદ કરૂં છું એવા ઉપાયો યોજી ચુકી છે. મારા કહેવાની મતલબ એટલી જ છે કે એવા પ્રકારના ગુન્હાઓ નાબૂદ કરવાને મજબૂત ઉપાયો લેવાનો સરકારને હક હોઈ શકે; અગર તેમ કરવું એ કોઈ પ્રસંગે તેમની ફરજ પણ હોઈ શકે. સરકારે કેવા ઉપાયો યોજવા જોઇયે એનો જવાબ તો હું એટલો જ આપી શકું કે રોલેટ અકટ તો નહિ જ. અલબત્ત, સરકારે શું ઉપાયો યોજવા એ સૂચવવાનું કામ મારૂં નથી. પણ એ કામ મારૂં હોય તોયે હું તો જે કંઇ સૂચવું તે ગુન્હેગારોને સુધારવાના સ્વરૂપના ઇલાજો હોય; દબાવવાના સ્વરૂપના નહિ; જ્યારે સરકારી ઉપાયો તો એકેએક દબાવવાના સ્વરૂપના જ છે.

સ૦—માણસજાતના આજના સ્વભાવને ધ્યાનમાં લેતાં કાયદા અને વ્યવસ્થા જાળવવાની જોખમદારી વાળી સરકારને ઘણીવાર પોતાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ પણ સખ્તાઇના કાયદાઓ કરવા પડે છે એટલુંયે તમે નહિ સ્વીકારો ?

દબાણ વિ૦ સુધારણા

જ૦—એ કબૂલ કરીશ. અને એ જ કારણથી હું એટલું જ કહું છું કે મારી અત્યારની સ્થિતિમાં તો સરકાર જે ઉપાયો યોજે તેને હું કેવળ તપાસી શકું અને તે પર ટીકા કરી શકું. પણ સરકારે કેવાં પગલાં લેવાં જોઇયે તે સૂચવવા બેસું તો તો તે જ ક્ષણે મારૂં મન ગુન્હેગારને સજા કરવાને બદલે સુધારવાનું કહેવા મંડી જાય. આમ મારે કાયદો ઘડવાનો હોય તો તે એવા સ્વરૂપનો જ ઘડાય. છતાં હું કહી ગયો કે દબાણના સ્વરૂપના કાયદા ઘડવાના સરકારના હકનો પણ હું ઇન્કાર નથી કરતો.

સ૦—આટલું બધું તમે કબૂલ રાખો છો ત્યારે તો હું તમને એમ જરૂર પૂછી શકું કે જે (રોલેટ) કાયદા સામે તમે ટીકા કરો છો તેની જગાએ તમે સરકારને કેવો કાયદો ઘડવાનું સૂચવો ?

જ૦—હું આપને જણાવી ચુકયો કે એનો તો હું માત્ર નકારાથી જ જવાબ આપી શકું. મારો જવાબ એનો એ જ છે કે 'રોલેટ ઍકટ તો નહિ જ.' અને હું તેનાં કારણો પણ આપી શકું. રોલેટ ઍકટથી ધારાપોથીને કલંકિત કર્યા વગર જ વાઇસરાયના હાથમાં પૂરતી સત્તા છે. આ કાયદો તો હિન્દુસ્તાનમાં કોઇ દિવસ ન વસ્યો હોય એનો કોઇ માણસ કદી ધારાપોથી ઉઘાડીને વાંચે તો એના મગજ ઉપર એક જ ન ભૂંસાય એવી છાપ પડે કે હિન્દુસ્તાન ખુનામરકીના ગુન્હાઓથી કેવળ ઉભરાઈ રહ્યું હોવું જોઇયે. હું ચોક્કસ માનું છું કે વાઇસરાયના હાથમાં જે સત્તાઓ

મોજુદ અધિકાર

છે તે ખુનામરકીની જડ ઉખેડવાને તદ્દન પૂરતી છે: અને વાઇસરાય જો એનો ઉપયોગ ન કરે અને વધુ સત્તા માગે તો એ એમની ભૂલ છે. સંકટકાળના કાયદા કરવાની એમને સત્તા છે અને એનો ઉપયોગ જોઇયે તો તેમણે કરવો ઘટે.

સ૦—તમે 'ઑર્ડિનન્સો' ની વાત કરો છો ?

જ૦—હા જી. એમ કરવામાં તેઓ સાહેબ વ્યાજબી લેખાય. આનાં કારણો પણ હું આપી શકું તેમ છું, કારણ આ વિષે મેં પૂરી ચર્ચા કરી છે. મેં રાતોની રાતો વિચાર કરવામાં ગાળી છે કે ના. લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડ જેવા શાંત મગજના ગૃહસ્થ જાળમાં કેવી રીતે ફસાયા હશે. એમની પાસે આવા સંકટકાળના કાયદાઓ ઘડવાની સત્તા છે. તેનો તેઓ ઉપયોગ કરી શકે છે. તેમ કરવામાં તેમને કોઇ રોકે તેમ નથી, અને ધારાસભાને પૂછવાને પણ તેઓ બંધાયેલા નથી. તેઓ સાહેબ એક ચોક્સ જોખમદારીભર્યું પગલું લે, તેનું વ્યાજબીપણું તેઓ પાછળથી ધારાસભા સમક્ષ અથવા પ્રજા સમક્ષ અગર આજ થાય છે તેમ લોકમત આગળ પૂરવાર કરી બતાવે એટલે બસ; જ્યારે અહીં તો ચોક્સ બનાવોની સંભવિતતા તેઓ અગાઉથી માની લે છે અને દેશની સામાન્ય ધારાપોથીમાં એક નવો કાયદો ઉમેરી દે છે. મારી ચોક્સ માન્યતા છે કે ખરેખર કારોબારી સરકાર આ બાબતમાં જરૂર હતી તે કરતાં હદ બહાર આગળ દોડી ગઇ છે.

સ૦—રોલેટ કાયદો વાંચવાનો લાભ મને નથી મળ્યો; પણ હું ધારૂં છું કે એ તો માત્ર જરૂર પડ્યે અમુક સત્તા આપનારો કાયદો છે. એટલે એ પસાર થયો એટલા જ ઉપરથી એ અમલમાં મુકાયો એવું કંઇ નથી.

જ૦—એટલું બાદ કરીયે તો?

રોલેટ કાયદાની રચના

સ૦—વળી, ગવર્નર જનરલે એવી મંજૂરી આપવી જોઇયે કે દેશના અમુક ભાગમાં આ કાયદો લાગુ પાડવો. આમાં શું પ્રજાનું પૂરતું રક્ષણ નથી રહેલું ?

જ૦—છાંટાભાર નહિ. જે રીતે એવી મંજૂરીઓ આપવામાં આવે છે તેનો મને પૂરતો અનુભવ છે. એ મંજૂરીનું મૂળ જ ખરૂં જોતાં દુષિત હોય છે. મૂળમાં ઘણીવાર એકાદ પોલીસ અમલદાર—અથવા અમલદારે શેનો ?— એકાદ પોલીસનો માણસ જ વાત ઉભી કરે. તે જઇને પોતાના ઉપરીના કાન ભંભેરે કે 'સાહેબ, ફલાણે ઠેકાણે તો આમની વાત આમ બને છે.' બસ; પેલો ઉપરી અમલદાર ખરી બીના તપાસવા જેટલો ઉંડો ઉતરે કે ન પણ ઉતરે. એ તો પેલા ખબર આપનારની નજરે જ એ બીનાને જુએ. આમ એ બીનાના મૂળમાં રહેલો દોષ આગળ વધતાં વધતાં આખરે

ઠેઠ વાઇસરાય સુધી પણ જઈ પહોંચે. આ આખી રીત જ તેની બધી શાસ્ત્રશુદ્ધ વિધિઓ છતાં આવી દોષભરી છે અને તેથી જ હું તેને ખોટી કહું છું. આથી જ એક સામાન્ય વસ્તુ તરીકે એ જાહેર કરવાની સત્તા વાઇસરાયે લેવી જોઇતી ન હતી. એમને પોતાની જોખમદારી પર કામ કરવું હોય તો તેઓ પોતે ભલે આ કાયદો ઘડે; પણ ધારાસભા તો આ કાયદો ન જ ઘડી શકે.

સ૦—એટલે તમે એમ કહેવા માગો છો કે આવી મહત્ત્વની બાબતમાં અમુક બીના પોલીસના માણસથી ઉભી થઈ એટલા જ ઉપરથી છેક વાઇસરાય સુધીના બધા ઉપરી અમલદારો પોતાના અનુભવને કે પોતાની માહીતીને આધારે જાતે તપાસ કર્યા વગર જ એવી દરેક બીના માની લેશે?

જ૦—એમાં બીજું ન બને એમ હું નથી કહેતો, પણ આપણા જેવા રાજ્યબંધારણમાં તો એ જ પરિણામ આવે. અને આ વાત જાણતાં છતાં હિંદુસ્તાન જેવા ખુનામરકીના ગુન્હાઓથી ન ટેવાયલા દેશમાં આટલી ભયંકર સત્તા હું તો કારોબારી સરકારના હાથમાં ન જ મુકું. ખુનામરકી હિંદુસ્તાનના એકથી બીજા છેડા સુધી લોકોના હાડમાં વ્યાપી ગઇ હોત તો કદાચ મેં રોલેટ કાયદાની વિરુદ્ધ કાંઇ ન કહ્યું હોત. એમ હોત તો હું આ કાયદાને વધુ તપસીલમાં ઉતરીને તપાસવાની જરૂર જોત. અત્યારે તો હું એ કાયદો તપાસવા કે તેને વિષે દલીલમાં ઉતરવા પણ ન બેસું; કેમકે એના મૂળમાં રહેલો સિદ્ધાંત જ ગેરવ્યાજબી છે. વળી કોઇ એકલદોકલ દાખલામાં એવી સખતાઇનું વ્યાજબીપણું કદાચ હું જોઇ પણ શકું. પણ અધિકારીઓ જાતે જ કહેવા માગે છે તેમ આ તો આખી પ્રજાની સાથે કામ લેવાની વાત છે. અને એની એ વ્યાપકતામાં જ એની ગંભીરતા ભયંકર બને છે, કારણકે તેમાં તો ગમે તેવા માણસને સરકાર પકડી શકે અને તેની પાસેથી જામીન માગી શકે.

સ૦—તમે જાણો છો કે લડાઇ દરમિયાન હિન્દસંરક્ષણ કાયદાની રૂએ સહી-સલામતીને ખાતર જરૂરનું લાગવાથી સંખ્યાબંધ લોકોને નજરકેદ કરવામાં આવ્યા હતા. સુલેહની શરતો ઉપર સહી થયા પછી અલબત્ત છ મહિના વીત્યા બાદ આ લોકો છૂટા થાય. એટલે ભયંકર લોકોને વિષે સરકારે કેમ વર્તવું એ સવાલ બેશક ઉભો થાય. ગમે તે ઘડીએ કોણ જાણે કેવીયે સ્થિતિ ઉભી થાય. તેને પહોંચી વળવા સારૂ સરકાર પોતાના હાથમાં કાંઇક હથિયાર રાખે એમાં તમે શો વાંધો લો? વસ્તુસ્થિતિ

જ૦—હું માનપૂર્વક જણાવવા ઇચ્છું છું કે સરકારની પાસે આવું હથિયાર મોજુદ છે. સંકટકાળના કાયદા પસાર કરવાની સત્તા વાઇસરાયને છે એ જ આવું

હથિયાર છે. મારા નમ્ર અભિપ્રાય પ્રમાણે તો શાંતિના કાળમાં રોલેટ ઍક્ટ જેવા કાયદો ઘડી લેવાની ખાતર એક ભૂમિકા તરીકે હિન્દસંરક્ષણ કાયદાનો ઉપયોગ ન જ કરી શકાય. એ કાયદો તો મુખ્યત્વે કરીને લડાઇને અંગે જ પસાર થયો હતો. અને લડાઇને સમયે જે કાંઈ બરદાસ થાય એ શાંતિને સમયે કદી બરદાસ ન થઈ શકે.

સ૦—પણ આ કાયદો તો માત્ર અમુક સત્તા આપી મુકનારો છે, અને વળી માત્ર ત્રણ જ વર્ષને માટે છે.

જ૦—એ ખરૂં. પણ ત્રણ વરસને માટે પણ એક આખી પ્રજાને સજા કરવાની વાત મારૂં મન તો ન જ બરદાસ કરી શકે.

સ૦—હવે સત્યાગ્રહની હીલચાલ શા હેતુથી ઉપાડવામાં આવેલી એ વિષે હું તમને કંઇક પૂછવા ઇચ્છું છું. શું વધારે સારી રાજદ્વારી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા એ હીલચાલ ઉઠાવવામાં આવેલી કે માત્ર પ્રજાને નાપસંદ હોય એવા અનીતિમાન કાયદાની સામે થવાના હથિયાર તરીકે જ એ હતી? એની જરૂરીયાત કેવી રીતે ઉભી થયેલી?

જ૦—એની જરૂરીયાત રોલેટ કાયદો રદ કરાવવા માટેની લોકોની પ્રબળ ઇચ્છામાંથી જ ઉભી થયેલી. અરજીઓ વગેરે સામાન્ય સાધનોથી તમારાં દુ:ખની દાદ મેળવવામાં તમે નિષ્ફળ થાઓ ત્યારે અસામાન્ય છતાં ગેરકાયદેસર નહિ એવું દાદ મેળવવાનું કોઇ હથિયાર તમારી પાસે છે કે કેમ એ તમારે તપાસી જોવું રહ્યું. અને મેં જોયું કે રોલેટ કાયદામાં રહેલા જુલમની અને તેના મૂળમાં રહેલા ભયની સામે બાથ ભીડવાનો સત્યાગ્રહ એ એક જ ઉપાય હતો.

'કાયદેસર' ઇલાજો

સ૦—કાયદેસર ઇલાજોથી તમે એ ન કરી શકત?

જ૦—આથી હલકો બીજો કોઇ સચોટ કાયદેસર ઇલાજ મારી નજરે પડતો નથી. મારા એક બહુ મોટા મિત્રે મને સૂચવ્યું હતું કે મારે પ્રજાની પાસે આમની સભા ઉપર પ્રથમ એકાદ જંગી સહીઓવાળી અરજી કરાવીને તેના નીકાલની રાહ જોવી ઘટતી હતી. હું એમના મતને મળતો નથી આવતો. અને છતાં મારી ચોક્કસ માન્યતા છે કે કાયદેસર માર્ગે રોલેટ બિલ સામેની હીલચાલ જોકે કરી શકાય તેમ હતું તોપણ તેવો પ્રયત્ન સદંતર નિષ્ફળ નીવડયો હોત. એ રસ્તે રોલેટ કાયદો કદાપિ રદ કરાવી શકાત નહિ.

સ૦—શા સારૂ?

જ૦—કારણ મારો આટલાં વરસનો રાજદ્વારી અનુભવ એવો છે. એકેએક રીતસર વિધિમાં થઇને પસાર થયેલી કોઇ અરજી આ દેશમાં સફળ થયેલી મેં જાણી નથી.

સ૦—એ ઉપરથી સત્યાગ્રહ સિવાય બીજો માર્ગ ખુલ્લો નથી એવા નિર્ણય ઉપર તમે આવ્યા ?

જ૦—અલબત્ત. બીજો કોઇ ખાનદાનીનો રસ્તો મારે માટે ખુલ્લો ન હતો.

સ૦—તમે જુબાનીમાં કહ્યું કે અધકચરી કેળવણીને તમે અભણપણાથી વધારે ભયંકર ગણો છો. એ શું ખરું ? અધકચરી કેળવણી

જ૦—તદ્દન સાચું.

સ૦—એમ માનવાનાં તમારાં કારણો મને દર્શાવશો ?

જ૦—કારણકે આખા હિન્દુસ્તાનમાં મુસાફરી કરતાં મેં જોયું છે કે દેશની અજાણ પ્રજાના કરતાં અધકચરી કેળવણી પામેલા જુવાનીઆઓ જ ઘણા વધારે બીનજવાબદાર અને અવિચારી છે. એ અર્ધદગ્ધ જુવાનીઆઓના મુકાબલામાં અજાણ પ્રજા તો ઘણે દરજ્જે ઠરેલ મનની છે; અને મારી ખાત્રી છે કે આ અધભણેલા યુવકવર્ગને એ અવળે માર્ગેથી પાછો વાળી શકાય તો દેશની આગળ ઉભો થયેલો સવાલ એકદમ સહેલો થઇ જાય.

સ૦—તમે અધભણેલા કોને કહો છો ?

જ૦—દાખલા તરીકે હાઇસ્કૂલનાં ધોરણ સુધી પહોંચેલો અને થોડુંક અંગ્રેજી જાણનારો અને એથી પણ ઓછું અંગ્રેજી ઇતિહાસનું જ્ઞાન ધરાવનારો એકાદ છોકરો. એ છાપાંઓ વાંચે છે અને તેને અધકચરાં સમજીને પોતાના મનમાં અગાઉ બંધાયેલા ચોકસ વિચારોને ફેરવવાને બદલે એ જ ઘર કરી બેઠેલા વિચારોને છાપાંમાંની વાતોથી એ પોષે છે માત્ર. હિન્દુસ્તાનની સુખશાંતિને માટે આવો માણસ તદ્દન અજાણ માણસના કરતાં અનેકગણો વધારે ભયંકર છે.

સ૦—ત્યારે તમે એનો શો ઉપાય કરો ?

જ૦—હું મારી ઢબના ઉપાય કરી રહ્યો છું અને કંઇક એવું પણ માની રહ્યો છું કે મેં એમાં ધાર્યા કરતાં વધુ સફળતા મેળવી છે.

સ૦—એ કઇ રીતે ?

જ૦—એ રીતે કે આવાં માણુસો સુદ્ધાં જ્યારે તમે એમને વીનવો છો ત્યારે જોકે અભણુ માણુસોના કરતાં તમને ઘણી વધારે માથાઝીક કરાવે છે, છતાં જો તમે ધીરજ ન ખોઈ બેસો તો અંતે તમારી દલીલમાં રહેલું સત્ય કબૂલ કરે છે અને તમારી શીખામણુ સાંભળે પણુ છે.

સ૦—એટલે તમે એમ કહો છો કે એવા હાઇસ્કૂલ સુધી શિક્ષણુમાં પહોંચેલા લોકો વધુ શિક્ષણુ લેવાને તૈયાર હોય છે. માત્ર તમે તેમને સારે માર્ગે દોરવવા ઇચ્છો ત્યારે તેઓ સ્હેજમાં તમારૂં કહ્યું ન માનતાં ખૂબ માથાઝીક કરાવે છે. એમ જ ને?

આધુનિક કેળવણીના દોષો

જ૦—મારા અભિપ્રાય મુજબ તો આજની આપણી આખી શિક્ષણુપદ્ધતિ જ એવી ખરાબ છે કે તે માણુસને બધી કેળવણી પૂરી કર્યા પછી પણુ સ્થિર મનનો અને ઠરેલ વિચારનો નથી બનાવતી. હકીકતમાં આજે એટલા બધા ઉંચી કેળવણી લીધેલા હિન્દીઓ આપણી વચ્ચે છે કે તેમના દાખલાઓ ઉપરથી આપણે વગર-આનાકાનીએ સામાન્ય અભિપ્રાયો બાંધી શકીયે. હું વગરબીકે મારો ચોકસ મત પ્રગટ કરી શકું છું, કારણુકે મારી પાસે પૂરતી માહીતી તેમજ સંખ્યાબંધ માણુસો એ દિશાએ કામ કરનારા તેમજ પ્રયોગ કરી જોવાનાં સાધન બનનારા છે. અને તેથી હું એવા ચોકસ નિર્ણુય ઉપર આવ્યો છું કે આપણી આખી શિક્ષણુપદ્ધતિ જ જડમૂળથી સડેલી છે અને તેને તદ્દન નવેસર રચવાની જરૂર છે.

સ૦—એ શિક્ષણુપદ્ધતિના ખાસ દોષો જણુાવશો?

જ૦—એક તો એ જ કે નિશાળોમાં કશું ખરૂં નૈતિક કે ધાર્મિક શિક્ષણુ તો અપાતું જ નથી. બીજો દોષ એ કે શિક્ષણુ અંગ્રેજી ભાષા મારફત અપાતું હોવાથી છોકરાઓના મગજને બેહદ તાણુ પડે છે અને પરિણુામે નિશાળોમાં અપાતા ઉંચામાં ઉંચા વિચારોને છોકરાઓ ગ્રહણુ કરી શકતા નથી.

સ૦—તમે એને બદલે કેવી પદ્ધતિ અમલમાં મૂકો? [લૉર્ડ હંટરે અહીં વચમાં જ વિષયાંતર થતું હોવા વિષે સાહેબજાદાનું ધ્યાન ખેંચતાં જણુાવ્યું કે કમિટીનું કામ ઘડીભર સૅડલર કમીશનનો ભાસ કરાવે છે!] તમારા મત પ્રમાણે દેશી ભાષા મારફત શિક્ષણુ અપાવું જોઇયે અને શિક્ષણુક્રમમાં ધાર્મિક કેળવણીને સ્થાન મળવું જોઇયે. એમ જ ને?

જ૦—આ બે દોષો તો નીકળી જવા જ જોઈયે. એ ઉપરાંત આધુનિક શિક્ષણુપદ્ધતિમાં અંગત તત્ત્વ નથી. શિક્ષકોએ વિદ્યાર્થીઓ જોડે અંગત સંબન્ધ કેળવવો જોઇયે તે આજકાલ બિલકુલ જોવામાં નથી આવતો. હાલના કરતાં વધારે

સારા અને વિશેષ સંસ્કારી શિક્ષકોનો વર્ગ જોઈએ. આ ત્રણ દોષો નીકળી જાય તો શિક્ષણપદ્ધતિ આજ સુધરે.

સ૦—સત્યાગ્રહની હીલચાલની દૃષ્ટિ સંખ્યા વધારવાની પરવા ન કરતાં કેવળ લોકોનામાં સત્ય અને ચારિત્રનું બળ વધારવા તરફ જ મુખ્યત્વે કરીને છે એ બરાબર છે? સત્યાગ્રહનો વિસ્તાર

જ૦—અવશ્ય. એ સાવ સાચું છે.

સ૦—એનું રહસ્ય એ વસ્તુના પોતાનામાં જ છે; સંખ્યાબળને એની જોડે નિસબત નથી એમ?

જ૦—એને અનુસરનારની સંખ્યા એકની છે કે બેની એ વાત એમાં મહત્ત્વ વગરની છે.

સ૦—આ હીલચાલ પંજાબમાં પણ ફેલાઇ છે ખરી?

જ૦—હું ધારું છું કે સામાન્ય રૂપમાં બીજા ભાગોની પેઠે જ પંજાબમાં પણ અવશ્ય ફેલાઈ છે. સત્યાગ્રહની પ્રતિજ્ઞા ઉપર સહી કરેલી હોય એવાઓને હું કદાચ નહિ ચીંધી શકું. પણ એટલું તો હુ જોઇ ચુક્યો છું કે પંજાબ એ સત્યાગ્રહના સિદ્ધાંતને ગ્રહણ કરવાને તેમજ સત્યાગ્રહને ઉપાડી લેવાને હિંદુસ્તાનના બીજા ગમે તે ભાગના જેટલું જ કે કદાચ એથી વધારે શક્તિમાન છે. પણ મારી આ અટકળમાં કદાચ ભૂલ પણ હોય. છતાં પંજાબ સત્યાગ્રહના પાઠ ગ્રહણ કરવાની બાબતમાં હિન્દુતાનના બીજા કોઇ પણ ભાગની હારોહાર તો છે જ એટલું તો હું કહીસ જ કહીશ. [સમાપ્ત

મજૂરોની સ્થિતિ

હિંદુસ્તાનની આગળ અત્યારે બે માર્ગ છેઃ (૧) કાં તો પશ્ચિમનું ધોરણ દાખલ કરવું એટલે કે બળીઆના બે ભાગ એ સૂત્રને સ્વીકારવું. એટલે હથિયારબળ એ સાચું; સાચું એ જ હથિયારબળ એમ નહિ. (૨) અને કાં તો પૂર્વનું ધોરણ માન્ય રાખવું. તે એ છે કે ધર્મ ત્યાં જ જય, સાચને આંચ જ નથી; નબળા સબળા બધાને ન્યાય મેળવવાનો એકસરખો હક છે. પૂર્વ પશ્ચિમ વચ્ચે પસંદગી

મજૂરવર્ગથી શરૂઆત

મજૂરવર્ગથી આ પસંદગીની શરૂઆત થવાની છે. મજૂરો મારફાડ કરીને વધારો મેળવી શકે તો તે મેળવે? ગમે તેવો તેમનો હક હોય તેમ છતાં તેઓનાથી મારફાડ તો થાય જ નહિ. મારફાડ કરીને હકો મેળવવાનો રસ્તો સહેલો તો જણાય છે પણ આખરે તે અઘરો થઈ પડે છે. જેઓ તલવાર વાપરે છે તેઓ તલવારથી જ મરે છે. તારાનું મરણ પાણીમાં જ ઘણે ભાગે થાય છે.

યૂરોપની દશા

યૂરોપની દશા તપાસો. ત્યાં કોઇ સુખી જ નથી જોવામાં આવતું, કેમકે કોઇને સંતોષ જ નથી. મજૂરોને માલીકનો વિશ્વાસ નથી, માલીકને નથી મજૂરનો. બન્નેમાં એક પ્રકારની પ્રવૃત્તિ છે, જોર છે. પણ તે તો પાડામાંયે છે. તેઓ મરે ત્યાં સુધી વઢ્યાં જ કરે છે. બધી ગતિ તે પ્રગતિ નથી. યૂરોપની પ્રજા ઉંચે ચડતી જાય છે એમ માનવાનું આપણને કંઈ જ કારણ નથી. તેમની પાસે દ્રવ્ય છે, એટલે નીતિ છે, ધર્મ છે એવું નથી. દુર્યોધનની પાસે ઘણું દ્રવ્ય હતું, પણ તે વિદુર સુદામા કરતાં રંક હતો. વિદુર સુદામાને આજે જગત પૂજે છે. દુર્યોધનનું નામ તેના દુર્ગુણોનો ત્યાગ કરવાને ખાતર જ આપણે લઇયે છીયે.

માલીક મજૂરનો ભેદ

ત્યારે આપણે શું કરવું? મુંબઈમાં મજૂરોએ ભારે જોર વાપર્યું. મને તેઓની બધી હકીકત જાણવાની તક નથી મળી. પણ મેં એમ તો જોયું કે તેઓ વધારે સારી રીતે લઢી શકયા હોત. માલીકોનો વાંક પૂરો હશે. સામાન્ય રીતે કહી શકાય કે માલીકમજૂરનાં ઝગડામાં ઘણે ભાગે માલીકોમાં વધારે અન્યાય હશે. પણ જ્યારે મજૂરોને પોતાના બળનું પૂરૂં ભાન આવે ત્યારે મજૂરો માલીક કરતાં વધારે અન્યાય કરે એ હું સમજી શકું છું—જોઇ શકું છું. મજૂરમાં જો માલીક જેટલું જ્ઞાન આવી જાય તો મજૂરની શરતે જ માલીકે કામ કરવું પડે. એવું જ્ઞાન મજૂરમાં કોઇ દહાડો ન આવે એ તો સ્પષ્ટ છે. તેવે સમયે મજૂર મજૂર મટી શેઠ જ થાય. માલીકો કેવળ પૈસાના બળ ઉપર ઝૂઝતા નથી. તેમનામાં અક્કલ, કળા વગેરે રહ્યાં જ છે.

એટલે સવાલ આપણી પાસે એ જ રહ્યો છે કે મજૂરો જેવા છે તેવા જ રહેતાં છતાં, તેઓમાં કંઇક વિશેષ ભાન આવવા છતાં, તેઓએ કઇ રીતે વર્તવું. મજૂરો પોતાની સંખ્યા અથવા તો પોતાના બાહુબળ ઉપર એટલે મારફાડ ઉપર આધાર રાખે તો તેઓ આપઘાત કરશે ને દેશના ઉદ્યોગોને નુકસાન પહોંચાડશે. જો તેઓ કેવળ ન્યાય ઉપર ઉભી ન્યાય મેળવવા દુઃખ જ સહન કરશે તો તેઓ હમેશાં જય મેળવશે, એટલું જ નહિ પણ માલીકોને સુધારશે, ઉદ્યોગો વધારશે અને માલીક મજૂર બન્ને એક કુટુંબના થઇ રહેશે.

મજૂરોની સ્થિતિ વિચારતાં આટલાં તત્ત્વોનો સમાવેશ થવો જ જોઇયેઃ મજૂરીની શરતો

૧. મજૂરોને નીરાંતનો વખત બચે એટલા જ કલાક કામ હોવું જોઇયે.

૨. તેઓને પોતાને કેળવણી મળે એવું સાધન હોવું જોઇયે.

૩. તેઓનાં બાળકોને પૂરતું દૂધ, પૂરતાં કપડાં ને પૂરતી કેળવણી મળવાનું સાધન હોવું જોઇયે.

૪. મજૂરોને રહેવાનાં ઘર સ્વચ્છ હોવાં જોઇયે.

૫. મજૂરો ઘરડા થાય ત્યારે તેઓ નભી શકે એટલું તેઓ બચાવી શકે એવી સ્થિતિ હોવી જોઇયે.

આમાંની એકે શરત આજે પળાતી નથી. તેમાં બન્નેનો દોષ છે. માલીકો માત્ર મજૂરીની સાથે જ સંબંધ રાખે છે. મજૂરનું શું થાય છે તેની તેમને દરકાર નથી. ઓછામાં ઓછો પગાર આપી વધારેમાં વધારે મજૂરી લેવામાં જ તેમના પ્રયોગો સામાન્ય રીતે સમાયેલા હોય છે. મજૂર વધારેમાં વધારે પગાર મેળવી ઓછામાં ઓછું કામ કેમ થાય એવી યુક્તિઓ રચે છે.

તેથી મજૂરોને વધારા મળે છે છતાં કામમાં સુધારો નથી થતો, બન્ને વચ્ચે સંબંધ નિર્મળ નથી થતો, ને વધારાનો સદુપયોગ મજૂરો નથી કરતા.

મજૂરના મિત્રો

આ બન્ને પક્ષ વચ્ચે એક ત્રીજો પક્ષ ઉત્પન્ન થયો છે. તેઓ મજૂરના મિત્રો બન્યા છે. એ પક્ષની જરૂર છે. તેઓમાં જેટલે અંશે કેવળ મિત્રભાવ છે, કેવળ પરમાર્થદૃષ્ટિ છે તેટલે અંશે જ તેઓ મજૂરના મિત્ર બની શકે.

હવે સમય એવો આવે છે કે જ્યારે મજૂરોને અનેક રીતે સોગટીની જેમ વાપરવાના પ્રયત્નો થશે. આ સમય રાજ્યપ્રકરણી વિષયમાં પડનારાને વિચારવા જેવો છે. તેઓ શું કરશે? પોતાનો સ્વાર્થ જોશે કે મજૂરની ને કોમની સેવા કરશે? મજૂરને મિત્રોની જરૂર છે. મજૂરો આધાર વિના આગળ નહિ જઈ શકે. તે આધાર આપનાર માણસો કેવા છે તે ઉપરથી મજૂરોની સ્થિતિ આંકી શકાશે.

હડતાળનો ઉપયોગ

સ્ટ્રાઇક' પાડવો, કામ બંધ કરવું, હડતાળ પાડવી, એ ચમત્કારી વસ્તુ છે; પણ તેનો દુરુપયોગ કરવો કઠિન નથી. મજૂરોએ મજબૂત યુનિયનો—સંઘ બાંધવા જોઇયે ને સંઘની પરવાનગી વિના હડતાળ ન જ પડાય. હડતાળ પાડ્યા પહેલાં માલીકોની સાથે મસલત પણ કરવી જોઇયે. જો માલીકો પંચ નીમે તો પંચનું તત્ત્વ દાખલ કરવું જોઇયે, ને પંચ નીમાય તો તેનો ઠરાવ માલીક મજૂર બન્નેએ ગમે તેવો લાગે છતાં કબૂલ કરવો જોઇયે.

'નવજીવન'ના વાંચનાર! તમે જો મજૂરની સ્થિતિ કેળવવામાં રસ લેતા હો, તમે મજૂરના મિત્ર બનવા માગતા હો, તમે જો મજૂરોની સેવા કરવા ચાહતા હો તો તમે ઉપલા વિચારોમાંથી જોઈ શકશો કે તમારી પાસે એક જ ધોરી માગ છે: બન્ને પક્ષ વચ્ચે કૌટુંબિક ભાવના પેદા કરી મજૂરોને ચડાવવા. તેમ કરવા સારૂ સત્યાચારણ જેવો બીજો ચોખ્ખો રસ્તો નથી. મજૂરને વધારે પગાર મળે તેથી તમે સંતોષ નહિ પામો. મજૂર તે કયે સાધને મેળવે છે, તે મળેલા વધારાનો શો ઉપયોગ કરે છે એ પણ તમે તપાસશો.

ખાદીની કિંમત

ધાર્મિક ભાવનાનો અભાવ

મુંબઇથી રા. વિઠ્ઠલદાસ જેરાજાણી ખબર આપે છે કે ખાદીની ખપત હવે મુંબઇમાં ઓછી થઈ ગઇ છે અથવા તો પડી ભાંગી છે. આ ખબર વાંચી મને દુઃખ થયું. આશ્ચર્ય નથી થયું. દુઃખ થયું કેમકે એ ઓછી ખપત સૂચવે છે કે આપણો ઉત્સાહ ક્ષણિક છે અને ઉત્સાહની પાછળ ધાર્મિક વૃત્તિ અથવા ભાવના નથી હોતી. જે પ્રજા ધર્મ માનીને મેલું પાણી પીવા તૈયાર થાય જે હિંદુ પ્રજા ધર્મ માની આગગાડીમાં ખાતાં અભડાઇ જવાના દોષથી ભૂખી રહી શકે, જે મુસલમાન પ્રજા અમુક રીતે તૈયાર થયેલું માંસ ન હોય તો તેનો ત્યાગ કરે, એ પ્રજાના માણસો જો ખાદી વાપરવી એ દયાધર્મ છે, એ પવિત્ર છે એમ માને તો તેનો ત્યાગ ન જ કરે.

ખાદી વિષે ફરીઆદ

ખાદી બધી એકસરખી સારી નથી હોતી, તે ચુંથા થઇ જાય છે, તેનાં કોટ પાટલુન સરખાં નથી રહેતાં, તે એટલી ચડી જાય છે કે બાંય હાથેથી કોણીએ પહોંચી જાય છે. તે ચાળણી જેવી ગળી જાય છે તે એટલે સુધી કે તેમાંથી મગનાં દાણા પણ ચળાઇ આવે. આ બધું કોઇ કોઇનો અનુભવમાં આવેલું હશે. મારો અનુભવ એવો છે કે મારાં ખાદીનાં પહેરણ જેમ પહેરૂં છું તેમ સુંવાળાં લાગે છે. તેનાં ધોતીઆં પણ મને તો ભારે નથી પડતાં ને હવે સંચાનાં ધોતીઆં પહેરવાં મને વસમાં લાગે છે. આ બધી મારી ભ્રમણા હોય તો ભલે. મને તો તેમાં ધર્મ જણાય છે.

સ્વદેશીનો પાયો

આ બધી ખાદી કેમ બને છે? તેનું સૂતર ઘણે ભાગે ગરીબ બહેનોએ કાંતેલું હોય છે. તેમાં તો કેટલીકની જીંદગી ખરાબ હતી તે મટી હવે સારી થઇ છે, અથવા તો તે બહેનો કંઇ ધંધો નહોતી કરતી તેને બદલે હવે કંઇ નહિ તો દિવસનો એક આનો કમાતી થઇ ગઇ છે. તેટલામાં પોતાના ઘરનું શાક લઇ શકે છે, પોતાના

છોકરાને સારૂ દૂધ લઇ શકે છે. જે એક આનો આપણે મુંબઇમાં ફેંકી દઇયે છીયે તે એક આનો ગામડામાં ચાર આનાની ગરજ તો સારે છે જ.

એ ખાદીના વણનારા પોતાનો વણાટનો ધંધો છોડી બેઠા હતા, અથવા તો છોડવાની તૈયારીમાં હતા તે વણકરો છે.

ખાદીની વપરાશ એ સ્વદેશીનો પાયો છે, કેમકે જાડા સૂતરમાંથી ને સહેલાઇથી વણાય એવી તો ખાદી જ છે. ખાદીને સંચાની સાથે હજુ તો હરિફાઇ પણ કરવી પડતી નથી. ખાદીની ખપતમાં જ લાખો ગરીબ માણસો પોતાને ઘેર બેઠાં પ્રામાણિક-પણે આજીવિકા મેળવવાની શક્તિ ધરાવી શકે છે.

ખાદીના ઉપયોગ

આ ખાદી દિવસે દિવસે સુધરશે, સુધરતી જાય છે. તેના અનેક ઉપયોગ છે. જો તેનાં ખમીસ વગેરે ન ચાલે તો પહેરણ, ગંજીફરાક તો થાય જ, તેના નાના મોટા રૂમાલ કે રૂમાલીઆ થાય જ. તકીઆ, ગાદલાંની ખોળ થાય. તેનું ખોળીઉં બની શકે. આવા અનેક ઉપયોગો થઇ શકે છે. હું એમ પણ નથી કહેવા માંગતો કે જેને જરૂર નથી તેવા માણસો ખાદી વાપરવાને ખાતર નકામા પૈસા ફેંકી દે. એથી પણ પ્રજાને પૂરો લાભ નહિ મળે. પણ હું જરૂર એમ કહીશ કે જે જે ઉપ-યોગમાં આપણે ખાદી લઇ શકીયે તે તે ઉપયોગમાં ખાદી જ લેવી. મનમાં ખાદી વાપરવાની ખંત રાખવાથી તેનો સદુપયોગ મળી રહેશે.

વેપારીઓની સહાય

ખાદી વધારે પેદા કરવાની હીલચાલ જારી જ છે; વધારે ખાદી પેદા થઇ જ રહી છે. તે ખપાવવાની તજવીજ પણ થવી જ જોઇયે. તેમાં મુંબઇના વેપારીઓની સહાય ઇચ્છું છું. ખાદીમાં જે સુધારા કરવા ઘટે તે માટે સૂચનાઓ પણ ઉપયોગી થઇ પડશે. જ્યાં જ્યાં સ્વદેશી ભંડારો ખુલ્યા છે ત્યાં તેમણે ખાદી મંગાવી લેવાની જરૂર છે. જેમ ખાદી તેમ બીજો માલ પણ દિવસે દિવસે વધારે તૈયાર થતો જશે. હાથવણાટના સ્વદેસી માલનો શોખ પ્રજામાં પેદા થશે ત્યારે જ હાથે કાંતવાનું ને હાથે વણવાનું કામ ઝપાટાબંધ ચાલશે.

પંજાબની સામગ્રી

પંજાબમાં મને આ બાબતમાં જે અનુભવ થઇ રહ્યો છે તે ઉપરથી હું જોઉં છું કે લોકોમાં સ્વદેશીની શુદ્ધ ભાવના ઉત્પન્ન થાય તો પંજાબની ઓરતો જથાબંધ પોતાનું અસલી કાંતવાનું કામ કરતી થઈ જાય. પંજાબ સ્વદેશીનું ધામ થઇ શકે એવો મુલક છે. પંજાબમાં રૂ પેદા થાય છે, પંજાબમાં લગભગ દરેક ઓરતને કાંતતાં આવડે છે, પંજાબમાં વણકરો છે. જે સામગ્રી જોઇયે તે પંજાબમાં છે. પણ અત્યારે વેપારનું મુખ્ય સ્થળ મુંબઇ છે એટલે ત્યાંના વેપારીઓની પણ મદદ જોઇયે.

પંજાબનો પત્ર

(૧૦)

બે ડેપ્યુટેશન

ફીજીની ગીરમીટ

ફીજીનાં અને બ્રિટિશ ગીઆનાનાં ડેપ્યુટેશનો હાલ કેટલોક વખત થયાં હિંદુસ્તાનમાં આવ્યાં છે. ફીજીના ટાપુ ઑસ્ટ્રેલિયાની પાસે છે. ત્યાં પચાસ વર્ષ થયાં હિંદી ગીરમીટીઆની મદદથી જથાબંધ શેરડી વાવવામાં આવે છે અને તેની મારફતે ઑસ્ટ્રેલિયાની સેન્ટ્રલ શુગર કમ્પની કરોડો કમાઇ શકી છે. ગીરમીટની પ્રથા એ કેવી બૂરી છે એ આપણને ભાઈ ઍંડ્રુઝે આબેહુબ બતાવી આપ્યું છે. પણ હવે તો જે ગીરમીટ ચાલુ હતી એ પણ વાઇસરાય સાહેબના મક્કમપણાથી બંધ થઈ છે.

હિન્દનો ખાંડનો ઉદ્યોગ

બ્રિટિશ ગીઆના એ દક્ષિણ અમેરિકાનો એક ભાગ છે. તે ભૂમધ્યરેખાની નીચે આવેલો મુલક છે. ત્યાં પણ જથાબંધ શેરડી પાકે છે ને એક એકરમાંથી ત્રણ ટન સુધી ખાંડ નીકળી શકે છે. હિંદુસ્તાનમાં એક એકરમાંથી એક ટન ખાંડ નીકળે છે. આ પ્રશ્નને હાલ શુગર કમિટી ઉકેલી રહી છે. તેમાં પ્રખ્યાત મિ. બરજોરજી પાદશાહ પણ એક સભાસદ છે. એટલે તેનું પરિણામ કંઇક સારૂં આવશે એમ માની શકાય. તેઓના કહેવા પ્રમાણે હાલ તો શેરડીના પાકથી આપણને ગેરફાયદો થતો હોય એવો સંભવ છે બહારથી આવતી ખાંડ આપણને સસ્તી પડે છે અને હિંદુસ્તાનમાં ખાંડ પેદા ન કરવાથી કોઇની રોજી પડી ભાંગતી નથી. આ વાત જેવી મારે કાને આવી છે તેવી હું આપું છું. આ કંઈ મિ. પાદશાહના છેવટના વિચારો છે એમ પણ હું નથી કહી શકતો. તેમ આ વિષય અત્યારે હું ચર્ચવા માગતો પણ નથી. બ્રિટિશ ગીઆનાનો વિચાર કરતાં માત્ર આટલી ખબર અનાયાસે આપી દઉં છું.

ખાંડના વેપારની આપણી સ્થિતિ ગમે તેવી હો પણ બ્રિટિશ ગીઆના અને ફીજી માત્ર ખાંડના વેપાર ઉપર આબાદ થયાં છે.

હિન્દી મજૂરોની જરૂર

બ્રિટિશ ગીઆનામાં પણ ગીરમીટીઆ જતા હતા. ત્યાં કોઈ બાહોશ માણસ ગયેલ નથી, તેથી ત્યાંના ગીરમીટીઆની સ્થિતિ આપણે જાણતા નથી. ત્યાંયે હવે ગીરમીટીઆ મોકલવાનું બંધ થયું છે.

એટલે બન્ને મુલકોને પોતાની આબાદી કેમ કાયમ રાખવી એ મોટો સવાલ થઈ પડયો છે. જો તેઓને બીજા હિન્દીઓ ન મળે તો ચિંતા કરવાનો સમય આવે.

અંગ્રેજ મજૂરો પાસેથી કામ ન લેવાય. એ મુલકોમાં અંગ્રેજો ઘર ન કરી શકે. ત્યાંની હવા તેમને માફક ન આવે. એટલે જો હિંદી મજૂરો ન મળે તો તેઓને ચીન કે એવા બીજા મુલકો ઉપર દૃષ્ટિ નાખવી પડે. હિંદીના જેટલી સરળતા અને નમ્રતા ચીનના મજૂરોમાં નથી એવો તેઓનો અનુભવ છે એમ જણાય છે.

બ્રિટિશ ગીઆનામાં સ્વતન્ત્ર હિન્દી

આ બન્ને ડેપ્યુટેશન હિન્દી સરકાર અને પ્રજાવર્ગની સાથે મસલત કરવા આવ્યાં છે. સ્વતન્ત્ર હિન્દી કઇ રીતે આ બન્ને જગ્યાએ જઈ શકે એ જાણવા ને તેવો બંદોબસ્ત કરવા તેઓ આવ્યાં છે. આ બન્ને ડેપ્યુટેશનની મને અહીં મુલાકાત થઇ છે. બ્રિટિશ ગીઆનાથી ત્યાંના ઍટૉર્ની જનરલ અને ત્યાંના કેટલાક જૂના થઇ ગયેલા હિંદી ગૃહસ્થો ડેપ્યુટેશનમાં આવ્યા છે. ફીજીથી ત્યાંના બિશપ અને એક બીજા અંગ્રેજ ગૃહસ્થ આવ્યા છે. બ્રિટિશ ગીઆનાની માગણી એવી છે કે આપણા ખેડૂતવર્ગના માણસો ત્યાં સ્વતંત્ર રીતે જાય ને ત્યાં ખેતી કરે. તેઓએ કોઈએ ત્યાં મજૂરી કરવાની જરૂર નથી. બ્રિટિશ ગીઆનામાં હિંદી ગોરા વચ્ચે એકસરખી સ્થિતિ છે. આ ત્યાંના ગોરાનો ગુણ નથી, પણ ત્યાંની પરિસ્થિતિનું પરિણામ છે. ગોરા ઘણે ભાગે અમલદારવર્ગના રહ્યા ને ખેતી વગેરે પણ તેઓથી થઇ ન શકે. ત્યાંના ગોરાએ આપણી છીટ છોડી દીધી છે એમ માનવાનું કારણ નથી. છતાં આટલું ખરું છે કે બ્રિટિશ ગીઆનામાં અત્યારે તો એ ભાગ જેમ બીજે છે તેમ નથી, ને ત્યાં હિંદી લોકો જઇને વસે તો જેમ પૂર્વ આફ્રિકામાં થઈ રહ્યું છે તેમ હલાકી થાય તેવું નથી.

ફીજીમાં સ્વતન્ત્ર મજૂર

ફીજીમાં જુદી સ્થિતિ છે. ફીજીનું ડેપ્યુટેશન સ્વતંત્ર હિંદી નથી માગતું પણ સ્વતંત્રપણે મજૂરી કરનારા હિંદી માગે છે. ગીરમીટમાં નહિ પણ સ્વતંત્રપણે તેઓ મજૂરી કરવા જાય; જેમ હિંદી મજૂર સીંગાપોર વગેરે જગ્યાએ જાય છે તેમ.

વસાહત વિ[ષે] મારો અભિપ્રાય

આ બન્ને દરખાસ્ત વિષે મારો અભિપ્રાય માગવામાં આવ્યો છે. મેં હજુ જાહેરમાં કશો અભિપ્રાય નથી આપ્યો. મારા કેટલાક વિચારો મેં બતાવેલા તેમાં બ્રિટિશ ગીઆનાના વડા વકીલ મારી સહી લઈ ગયા છે.

મને ભાસે છે કે આપણે હજુ કૉલોનિસ્ટ મોકલવા તૈયાર નથી થયા. લોકોમાં એટલી સ્વતંત્રતા, એટલી સ્વાશ્રયવૃત્તિ નથી આવ્યાં. એટલે સ્વતંત્રપણે મજૂરો જાય એ હકીકતમાં બનતું મુશ્કેલ જોઉં છું. સ્વતંત્રપણે ખેડૂતો જાય ને સ્વતંત્ર રહી શકે એ પણ હું હજુ સંભવિત નથી જોતો.

આપણામાં તેટલી કળા નથી, આપણામાં બહાર જવાનો તેટલો શોખ નથી, બહાર જવાની તેટલી જરૂર નથી. જો અજ્ઞાની પણ સાહસિક વર્ગ જાય તો તેની પાછળ વિદ્વાન પારમાર્થિક વર્ગ જવો જોઇયે. તેવા માણસો જાય ને લોકસેવા કરે તો ઘણું સારું કામ થાય એમ મારું માનવું છે. તેવો વર્ગ હિંદુસ્તાનમાંયે થોડો છે. તેમાંથી બહાર જનાર ક્યાંથી મળે ? એટલે જોકે હું ખેડૂતવર્ગના લોકોને મજૂર તરીકે કે બીજી રીતે બહાર જતાં કાયદેથી અટકાવું નહિ તોપણ હું તેવા માણસોને બહાર જવાનું સીધી કે આડકતરી રીતે ઉત્તેજન પણ ન આપું. હાલ તો આટલે સુધી વાંચનારની પાસે મારો નમ્ર અભિપ્રાય મુકી શકું છું. (લાહોર માહ શુદ ૧૩)

તા. ૧૫-૨-૧૯૨૦

પંજાબનો પત્ર

(૧૧)

જલિયાંવાલા બાગ

પ્રજાની મિલકત

જલિયાંવાલા બાગ પ્રજાની મિલકત થઇ ગઇ છે એવું મા. પંડિત માલવીયાજીએ કૉંગ્રેસમાં જણાવ્યું હતું. પણ પાછળથી તેમાં મોટાં વિઘ્નો આવી પડયાં હતાં. તે વિષે લખાણ નહોતું થયું અને તેના કેટલાક હિસ્સેદારોએ પોતાનો અભિપ્રાય બદલ્યો હતો. બાગનો થોડો ભાગ પ્રજાને આપી બાકીનાનો વેપાર કરવો એમ તેમને લાગ્યું. તેઓને ઘણુંયે સમજાવ્યું કે સ્મશાનભૂમિના કકડા ન જ કરાય. બાગનો એક ખુણો પણ એવો નથી કે જે નિર્દોષ માણસોના લોહીથી ખરડાયેલો ન હોય. તેથી તેના વ્યાપારી ઉપયોગ કરવો એ બરાબર ન ગણાય. વળી આખો બાગ પ્રજાની મિલકત થયો છે એમ પણ હિંદના બહુ જાના અડગ સેવક મારફતે કહેવામાં આવ્યું છે એટલે એ બાગના ભાગલા ન થવા જોઇયે. છતાં જે ભાગીદારોએ પોતાના મત ફેરવ્યા હતા તે તો તેવા જ રહ્યા. છેવટે પંડિતજીને અને સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજીને અમૃતસર જવું પડયું. હવે તેનો નીકાલ થઇ ગયો છે ને કાચું લખત પણ થઇ ગયું છે.

પાંચ લાખ

હિન્દીઓનું યાત્રાસ્થાન

તેની કિંમત રૂા. પાંચ લાખથી ઉપર અંકાઈ છે, અને તે રૂપીયા ત્રણ માસની અંદર ભરી દેવાનો કરાર છે. જો તેટલી મુદતમાં પૂરી રકમ ન ભરાય તો જમીન પ્રજાને હાથેથી જતી રહેવાનો પૂરો ભય રહે છે.

એટલે હવે પૈસા ઝપાટાબંધ એકઠા કરવા એ બીજું પગલું રહ્યું. આ કાર્યમાં બધા પોતાનાથી બનતું આપે એ સારામાં સારૂં ગણાય ને પ્રજાને શોભાવે તેમજ ચડાવે. આ બાગ અસાધારણ વસ્તુ છે, એ પવિત્ર સ્થાન છે. તેને આપણે યાત્રાના સ્થાન તરીકે ઓળખવા માગીયે છીયે. કૉંગ્રેસને વખતે હજારો માણસો બાગ જોવા ગયેલા. હજારો તો એ જ કામને સારૂ આવેલા. હરિદ્વાર હિંદુનું યાત્રાસ્થાન છે. પણ તેમાં જૈન, શીખ ને બીજા જેઓ પોતાને હિંદુ નથી ગણાવતા તે નથી આવી જતા. મુસલમાન, ખ્રિસ્તી, પારસી, યાહુદીને સારૂ તે તો યાત્રાસ્થાન નથી જ. જલિયાંવાલા બાગ હિન્દુસ્તાનમાં જન્મેલા અને હિંદુસ્તાનમાં રહેનારા બધાને સારૂ પવિત્ર સ્થાન છે, અથવા આપણે બનાવવા માગીયે છીયે. એની ઉત્પત્તિ દ્વેષભાવમાં નથી પણ નિર્દોષ મૂએલા તરફના પ્રેમભાવમાં છે. બાગનાં દર્શન કરીને આપણે જનરલ ડાયરની કઠોરતાને યાદ કરવા નથી માગતા. માણસો ભૂલ કરતા આવ્યા છે. તેની ભૂલ યાદ રાખી આપણે દ્વેષભાવ વધારતા નથી. પણ નિર્દોષ જીવોનું સ્મરણ ભૂલી જવાય તો પ્રજા નાશ પામે. જે પ્રજામાં નિર્દોષ માણસો પોતાના વાંક વિના માર્યાં જાય તે પ્રજાને ચડવાનો ભારે પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો કહેવાય. તેવા કાર્યને યાદ રાખી જો પ્રજા તેને ન સંઘરે તો

નિર્દોષોનાં મરણનું સ્મારક

જેમ ઉડાઉ પોતાના ધનની સંભાળ ન રાખી ભીખારી બની જાય છે તેમ તે પ્રજા પણ ભીખારી બને; અને જો તે ધનનો સંગ્રહ કરે તો જરૂર આગળ વધે. પાંચસે કે એક હજાર નિર્દોષ માણસો જો જ્ઞાનપૂર્વક મૃત્યુની ભેટ કરે તો તેવાઓની પ્રજાની ઉન્નતિ એકાએક થાય ને તેનું પરિણામ એટલું મહાન આવે કે તે એક ચમત્કાર તરીકે અંકાય. જલિયાંવાલા બાગમાં જે રીતે નિર્દોષ માણસોનું મૃત્યુ થયું તેમાંથી આપણે ચમત્કારી પરિણામ ભલે ન નીપજાવી શકીયે, પણ તે બનાવ હિંદુમુસલમાનને એક કરવામાં, સમસ્ત હિન્દુસ્તાનની જાગૃતિ કરવામાં આ જમાનામાં મોટામાં મોટો ગણાશે. એટલે તેને આપણે ચિરસ્મરણીય બનાવવો એ આપણી ફરજ છે.

પાંચ લાખની જરૂર

આ વિચાર જો ઠીક હોય તો પાંચ લાખ રૂપીયા એકઠા કરવામાં નાના, મોટા, ગરીબ, તવંગર બધા ભાગ લઇ શકે. એક જ માણસ પાંચ લાખ રૂપીયા આપી દે તો આપણી મન્દતા, આપણા આળસને લીધે આપણે રાજી થઇયે, પણ બાગની પવિત્રતાની કિંમત ઓછી થાય. જો ત્રણ કરોડ વીસ લાખ માણસ એક એક પૈસો આપે તોયે પાંચ લાખ રૂપીયા મળે અને તે પ્રમાણે એકઠાં થયેલાં નાણાંથી લેવાયેલી ભૂમિની પવિત્રતા અતિ વિશેષ હોય એ સૌ કોઇ કબૂલ કરશે. જો એક જ દિવસ ચિંતન કરી એટલા માણસો પોતાનો પૈસો આપે તો પવિત્રતા હજી વધે.

લુચ્ચાઇનો ભય

આજથી જ પ્રશ્નો ઉત્પન્ન થયા છે કે આટલાં નાણાં એકઠાં કરવાને સારૂ કેવી ગોઠવણ કરવી કે જેથી એકઠું કરવાનું ખર્ચ ઓછું થાય ને ચોરી ન થાય. બાગના ઉઘરાણાને બહાને લુચ્ચા માણસો પૈસા ઉઘરાવી તેનો દુરુપયોગ કરશે એ ભય પેદા થયો છે.

વ્યાવહારિક ઉપાય

આનો વ્યાવહારિક ઉપાય એ છે કે દરેક ગામડામાં પ્રામાણિક માણસે ઉઘરાવવાનું કામ માથે લઈ લેવું. તેણે તુરત તે પૈસા મુખ્ય કમિટીને મોકલી આપવા. ઓળખીતા સિવાય બીજાને પૈસા ન જ આપવા. ઓળખીતા એટલે જેની ઉપર વિશ્વાસ હોય તે. ઓળખીતાએ પોતાના ગામના માણસોને તુરત હિસાબ આપી દેવો.

ઉઘરાવવાની રીત

પ્રેમ વિ૦ વ્યાપારી વૃત્તિ

ઉઘરાવનારે કોઈની પર દબાણ કરવું નહિ, માત્ર તેને પૂરી સમજુતી આપવી. જોકે આપણો હેતુ પૈસો પૈસો ઉઘરાવીને નાણાં એકઠાં કરવાનો હોવો જોઈયે તોપણ સહુએ યથાશક્તિ આપવું એ જ યોગ્ય છે. તવંગર અને ગરીબ એકસરખું આપે એવું જગતમાં બન્યું નથી ને બનવું ન જોઇયે એ તો દેખીતું જ છે. પણ તેટલું જ કરીને બેસી જવું એ યોગ્ય નથી. અધિકસ્યાધિકં ફલમ્‌ને ન્યાયે પણ આપવું એ આપણું કર્તવ્ય છે. એમ કરવાથી બીજાની ઉપર બોજો ઓછો પડે છે ને કાર્ય વહેલું પતે છે. આપણો ભાગ આપીને સંતોષ માની લેવો એ કંજુસાઈનું લક્ષણ છે. પ્રેમપૂર્વક થયેલાં કૃત્યોમાં મહાઉદારતા રહેલી હોય છે. પ્રેમ પોતાના કાર્યને તાજવામાં મુકવા ન જ દે. જે જોખે છે તે પ્રેમ નથી. તે તો વ્યાપારી

વૃત્તિ છે. અહીં વ્યાપારી વૃત્તિ અસ્થાને હશે. આ ઉઘરાણું હિંદુ, મુસલમાન, ઈસાઈ, પારસી, બધામાંથી કરવાનું છે. મારી ઉમેદ છે કે 'નવજીવન'ના વાંચનાર પોતાનો પૂરો હિસ્સો આ પવિત્ર કાર્યમાં આપશે. હાલ તુરત છ લાખનું ઉઘરાણું કરવાનું છે એ હિસાબ ધ્યાનમાં રાખવો.

કમિટીનો રિપોર્ટ

કયારે બહાર પડશે ?

હંટર કમિટીનો રિપોર્ટ માર્ચના પહેલા હફતામાં વાઈસરાય સાહેબને મળશે એ આપણે વર્તમાનપત્રોમાં જોયું. આપણી કમિટીનો રિપોર્ટ તુરત જ બહાર પડવો જોઇયે. જુબાનીઓ છપાઇ રહેવા આવી છે. તે કાર્ય રા. જયકરે માથે લઇ લીધું છે. રિપોર્ટ ઘડાઇ રહેવા આવ્યો છે. રિપોર્ટ તપાસવા ને પાસ કરવા કમિટીના સભાસદો કાશીજીમાં સોળમી તારીખે ભેળા થવાના છે ને એવી આશા રાખવામાં આવે છે કે ૨૦મી ફેબ્રુઆરીએ રિપોર્ટ પાસ થઈ છપાવા જશે. રિપોર્ટની છપામણીનું ખર્ચ મોટું આવશે, ને રિપોર્ટ અને પૂરાવો મળીને આઠ રૂપીયાની કિંમત થવાનો સંભવ છે.

તા. ૨૨-૨-૧૯૨૦

પંજાબનો પત્ર

(૧૨)

ગુજરાત

'ફુલવારી'ની કળા

પંજાબમાં ગુજરાત એ એક જીલ્લો છે. તેમાં ગુજરાત મુખ્ય શહેર છે. સન ૧૮૪૯માં શીખ યુદ્ધ ચાલ્યું તેમાં ગુજરાતની લડાઇ પ્રખ્યાત છે. જે મેદાનમાં લડાઈ થઈ હતી તે મેદાન પણ જોયું. આ જીલ્લામાં પણ માર્શલ લૉ હતો તેથી ત્યાં હું ગયેલો. મુસાફરીમાં શ્રી. સરલાદેવી ચોધરાણી સાથે હતાં.

ગુજરાતની પાસે જલાલપુર જટાં કરીને નાનું ગામડું છે. ત્યાં પણ જવાનું હતું. તે ગામડું કેવળ વણકરોનું છે એમ કહીયે તો ચાલે. ત્યાંનાં બૈરાંઓ કાંતે છે, મરદો વણે છે. ત્યાંની નાની શેરી આખી હાથવણાટનાં કપડાંથી લોકોએ શણગારી મૂકી હતી. આ કપડાં માત્ર સફેદ ખાદીનાં ન હતાં, પણ ખાદીને લાલ રંગી તેમાં હીરથી ગુંથણી કરી હતી. આવાં કપડાંને અહીં લોકો ફુલવારી કહે છે. એમાં સુંદર ભાતો પાડેલી હોય છે તેથી તે આંખને પ્રિય લાગે છે. વિવાહ વખતે એવી ફુલવારી વરવહુને ભેટ કરવામાં આવે છે અને તે ઘણાં કુટુંબોમાં સંઘરી રાખવામાં આવે છે. આ ફુલવારીના ખેસ ઘણાં બૈરાં ઉપર જોવામાં આવે છે. તેના હવે લોકો પડદા પણ કરે છે. મારે સારૂ જે બેઠક કરી હોય તેમાં ઘણે ભાગે તો આવી ફુલવારી જ હું જોઉં છું. તેની પાછળ રહેલો પ્રેમ મને આનંદ આપે છે.

ફુલવારીઓથી ભરેલી બજાર જોઈ મને બહુ દિલગીરી પણ થઈ. મારૂં હૃદય ભરાઈ આવ્યું. આ સુંદર કળા અને હિંદુસ્તાનની આબાદીનું મોટામાં મોટું સાધન લગભગ નાબુદ થવાની દશામાં આવી પડયું છે એ વિચારે મને ગમગીન કરી મુકયો. એવી ફુલવારીમાં જે શોભા, જે પવિત્રતા, પૈસાની જે રક્ષા હું જોઉં છું તે વિલાયતની સાડીઓમાં હું નથી જોઇ શકતો. કાંતવામાં હિંદુસ્તાનનાં ઘરોની બરકત છે. તે ધંધો જતાં બરકત ઉડી ગઇ છે.

આ ગુજરાતમાં જોકે કમીશનરે માર્શલ લૉ નહોતો માગ્યો, તોપણ આવ્યો ત્યારે રખેને મુંબઈ ઇલાકાના ગુજરાતમાં હોય નહિ એમ માની તેણે તારથી પૂછાવેલું. આટલું નિર્દોષ પંજાબનું ગુજરાત હતું. ત્યાં શું થયું એ તો હું લખવા નથી માગતો. પણ ઉપરની વાત હંટર કમિટી પાસે આવી ગઇ છે તેથી તેની યાદ અહીં આપી દઉં છું.

સરગોદા

ગુજરાત એક રાત રહી અમે સરગોદા ગયા. સરગોદા એ નવું વસેલું ગામ છે. નહેરોની નજીક એવાં કેટલાંક ગામો વસેલાં છે. આ ગામ શાહપુર જીલ્લામાં આવેલું છે. ત્યાં જવાનો હેતુ રીક્રુટોની ભરતી વખતે થયેલી ઇજાની તપાસ કરવાનો હતો. સરગોદામાં અમે રાતે પહોંચેલા. પણ લોકોનો ઉત્સાહ રાતના દસ વાગે પણ મંદ કરી શકાય એમ ન હતું. ગામડાંમાંથી હજારો માણસો આવ્યાં હતાં, ને આખી બજારમાં અસંખ્ય બત્તીઓ જ જોવામાં આવતી હતી. કદાવર છતાં ડરકુ

શાહપુર જીલ્લાના માણસો બીજા જીલ્લાઓ કરતાં જુદા જ પ્રકારના જોવામાં આવ્યા. તેઓ શરીરે કદાવર છે, છતાં ઘણા મંદ, ભોળા ને નરમ છે. સીપાઈથી બહુ ડરે છે અને પોતાની રક્ષા કરવા તદ્દન અસમર્થ છે. ઘણે ભાગે આ લોકો મુસલમાન છે, પણ ભૂખમરાને લીધે તેઓ ચીમળાઈ ગયેલા હોવા જોઇયે. નહેરો ખોદાવાથી તેઓમાં ભૂખમરો તો ઘણો ઓછો થયો છે. પણ લોકોને જાહેર જીવનની કંઇ જ તાલીમ નથી તેથી તેઓ નિરાધાર રહેલા છે.

મલકવાલ

સરગોદાથી અમે મલકવાલ ગયા. મલકવાલ ગુજરાત જીલ્લામાં શહેર છે. મોટું જંકશન સ્ટેશન હોવાથી તે જાણીતું થયું છે. ત્યાં માર્શલ લૉ હતો જ. મલકવાલના માણસો એટલા બધા દબાયેલા છે કે આગેવાનોની અમને નોતરવાની હિંમત ન હતી. પણ આમ અને આગેવાન વચ્ચે અત્યારે પૂરો મેળ નથી. તેથી લોકોને ખબર પડી એટલે તેઓએ તો સ્ટેશન જ ભરી મુકયું; ને આસપાસનાં ગામડાંમાંથી એટલા બધા માણસો આવી પડયા કે બિલકુલ શાંતિ મળી જ ન શકે. આગેવાનો ડરના માર્યા દૂર જ રહ્યા. મલકવાલમાં રાત રહેવાનું હતું. સવારે આસપાસનાં ગામમાંથી વાજા વગાડતાં સ્ત્રીપુરુષોએ આવીને અમને બધાને જગાડી મુકયા, અને માણસો એટલા બધા ભરાઇ ગયા કે નીરાંત વાળીને બેસી શકાય કે કંઇ હકીકત લઈ શકાય એવું રહ્યું જ નહિ. છેવટે નજીકના મેદાનમાં લોકોને હું લઇ ગયો આગેવાન વિ॰ આમ

અને ત્યાં સભા ભરી ત્યારે જ કંઇક શાંતિ મળી શકી. આ બધી સભાઓમાં જોકે હજારો માણસો હોય છે છતાં પ્રમુખ અને ભાષણ કરનારો હું જ હોઉં છું, અથવા પ્રમુખ નથી જ હોતા એમ કહીયે તોપણ ચાલે. દિવસે દિવસે આ સભાઓમાં સ્ત્રીઓની હાજરી વધતી જોવામાં આવે છે. મલકવાલથી ૧૧ વાગે અમે લાલામુસા જવા ઉપડયા.

રસ્તાનો દેખાવ

સ્ત્રીઓનો અદ્‌ભુત ભાવ

આ મેઇન લાઇન ઉપર જંક્શન સ્ટેશન છે અને મલકવાલથી અઢી કલાકનો રસ્તો છે. વચમાં ચાર પાંચ સ્ટેશન આવે છે. આ સ્ટેશનો ઉપરનો દેખાવ વર્ણવ્યો જાય એમ નથી. લગભગ દરેક સ્ટેશને થોડી મિનિટને સારૂ ટ્રેન રોકાય છતાં સેંકડો માણસો—પુરુષો અને સ્ત્રીઓ—આવી ચડતાં હતાં. વચમાં બાહુદ્દીન કરીને એક સ્ટેશન છે. એ ગામ પ્રમાણમાં મોટું ગણાય. સ્ટેશનની આસપાસ મારી નજર પહોંચી શકે ત્યાં સુધી પુરુષો અને સ્ત્રીઓ ભરાઇ ગયાં હતાં, અને સ્ત્રીઓ મને મળવાને પુરુષોની સાથે હરિફાંઇ કરી રહી હતી. દરેક જગ્યાએ સ્ત્રીઓએ પોતે હાથે કાંતેલા સૂતરની પ્રસાદી મને મળ્યાં કરતી હતી. પણ ધીંગા કરીને સ્ટેશન છે ત્યાં ટ્રેન પાંચ સાત મિનિટ રોકાતી હશે; ત્યાંનો દેખાવ તો મને અદ્‌ભુત જણાયો. પુરુષોની પાછળ સ્ત્રીઓ ઉભી હતી ત્યાંથી સ્ત્રીઓએ સૂતરના ગોળા અથવા આંટીઓ એક પછી એક ફેંકવા જ માંડી, અને અમે ટ્રેનમાં રહેલા તેમજ વચમાં રહેલા પુરુષો તે ઝીલી લેતા હતા. સ્ત્રીઓનો ભાવ હું સમજી શક્યો હતો અને મારૂં હૃદય હર્ષથી ઉભરાઇ જતું હતું. આટલી બધી સ્ત્રીઓ આવો અદ્‌ભુત ભાવ કેમ બતાવે છે એ સવાલનો જવાબ મને વિશેષે ધીંગા સ્ટેશન ઉપરના ચમત્કારથી મળ્યો. મારી દૃઢ માન્યતા છે કે પંજાબની સ્ત્રીઓ મારો સન્દેશો સમજી ગઈ છે. તેઓને ભાસી આવ્યું છે કે સ્વદેશી એ કેવળ હિંદુસ્તાનનો પૈસો બચાવવાનો જ ધંધો નથી પણ સ્વદેશીમાં સ્ત્રીઓના શીયળની રક્ષા છે, સ્વદેશીમાં ઈશ્વરભક્તિ છે અને સ્વદેશીમાં હિંદુસ્તાનનો શુદ્ધ છૂટકારો છે. વળી સ્ત્રીઓ સત્યાગ્રહનો નિર્દોષ સંદેશો અનાયાસે પોતાની પ્રેરણાશક્તિથી વગર સમજાવ્યે સમજી ગઇ છે અને તેથી તેઓને ભારે શાંતિ અને આશ્વાસન મળ્યાં છે. તેઓ એમ માને છે કે જો મારા સંદેશાનો હિંદુસ્તાન અમલ કરે તો હિંદુસ્તાનમાં અને હિંદુસ્તાનની મારફતે જગતમાં શાંતિ ફેલાય અને સત્યયુગ દાખલ થાય. એ બધું આ જમાનામાં થાઓ યા ન થાઓ, એમ છતાં શ્રદ્ધાપૂર્વક પ્રયત્ન કરવા જેવી આ બંને વસ્તુ છે એમ સ્ત્રીઓ સમજી ગઇ છે, અને તેથી સ્ત્રીઓ નિર્ભયપણે વધારે જથામાં મારી પાસે આવતી થઈ ગઈ છે. પ્રેમપૂર્વક, દ્વેષ વિના આપણી સામેનાની સાથે બરોબરી કરી લડી શકાય, અમલદારોને તેમના દોષ નિર્ભયપણે સંભળાવી શકાય અને અમલદારોને તે સાંભળવા પડે, એ બધું જોઇને સ્ત્રીઓ હર્ષઘેલી થઈ ગઈ છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી થતી એવી ખાતરી મને મારી આ મુસાફરી દરમિયાન થઈ છે.

સ્ત્રીઓ સત્યાગ્રહ સમજી છે

આત્મશ્લાધા નથી

આમાં ક્યાંયે આત્મશ્લાધા આવી જાય છે એવો ભાવ વાંચનારને ન થાઓ એમ હું ઇચ્છું છું. હંટર કમિટીને મારી અપૂર્ણતા વિષે મેં જે જવાબ આપ્યો એ કંઈમાત્ર વિનયનો

સૂચક જ ન હતો. એ જવાબ અક્ષરશઃ બરોબર હતો. મેં કહ્યું કે હું સંપૂર્ણ સત્યાગ્રહી હોવાનો દાવો નથી કરી શકતો. સંપૂર્ણ સત્યાગ્રહી હોઉં તો આ વાક્ય લખવાપણું પણ મને ન રહે. આત્મશ્લાઘાનો આરોપ મારી ઉપર રખેને આવી જાય એવો ભય પણ મને હોય નહિ. મારાથી મારી પોતાની પ્રશંસા કોઈ પણ વખતે નહિ જ થતી હોય એવો દાવો કરવાની હિંમત હું નથી કરી શકતો. પણ વાંચનારને સત્ય ઉપર, સ્વદેશી ઉપર સંપૂર્ણ રસ ઉપજાવવાને ખાતર હું જ્ઞાનપૂર્વક અને સાવધાનાથી આટલું કહેવાની રજા લઉં છું કે પંજાબની સ્ત્રીઓનો અલૌકિક ભાવ મારા જાત પ્રત્યે છે એમ હું નથી માનતો. પણ જે સત્ય એમણે મારામાં જોયું છે અને સ્વદેશીની જે સરળતા એમણે મારી મારફતે અનુભવી લીધી છે તેથી તેઓ અત્યારે મારી ઉપર મોહાઈ પડી છે.

પુરુષોનો મિશ્ર ભાવ

પુરુષોનો પ્રેમ કંઈ ઓછો નથી. પણ એ પ્રેમની નિર્મળતાને વિષે મને વહેમ છે. હું સરકારની સામે લડવાવાળો છું એમ સમજીને કેટલાક મારી ઉપર ભાવ રાખે છે. કેટલાક એમ માને છે કે હું કહેતો નથી છતાં ખૂબ વેર-ભાવથી ભરેલો છું; માત્ર એ ભાવને હું કાર્યકુશળ હોવાથી છૂપાવી રાખું છું. કેટલાક એમ માને છે કે મારામાં લડવાની શક્તિ તો સરસ છે, પણ બુદ્ધિની ખામીને લીધે હું મૂર્ખ છું; તોપણ મારી લડવાની શક્તિનો ઉપયોગ કરવો અને તેટલા પૂરતો મારા ઉપર ભાવ બતાવવો એ અનુચિત નહિ ગણાય. અને બાકી રહેલા પોતે સત્ય અને સ્વદેશીના પ્રેમી હોવાથી હું તેઓના કરતાં આ બન્ને બાબતોમાં વધારે અનુભવી છું તેથી નિર્મળ ભાવ રાખે છે. આમ પુરુષોનો ભાવ મિશ્રિત છે એમ મારી શંકા હોવાને લીધે અનેક પુરુષો મારી આસપાસ વીંટળાઇ જાય છે ત્યારે હું મુંઝાઇ જાઉં છું, ગભરાઉં છું, અને તેઓ અને હું બંને અનર્થના કરનારા થઇ પડીયે એવો મને ભય રહ્યાં કરે છે.

સ્ત્રીઓનો નિર્મળ પ્રેમ

પણ સ્ત્રીઓને વિષે તો એવું મને સ્વપ્નામાંયે નથી થતું. તેઓ એક જ ભાવથી મને મળવા ઇચ્છે છે, તેથી હજારોની મેદનીમાં તેઓની હાજરી મને શાંતિ આપે છે અને સત્યાગ્રહ તેમજ સ્વદેશીની ઉપર મારી શ્રદ્ધાને વધારી મારી દૃઢતાને વધારે દૃઢ કરી મને વધારે જુસ્સો આપે છે અને મારા એ કાર્યને વિષે મને વધારે પ્રવૃત્ત કરે છે. સ્ત્રીઓના જેટલો જ નિર્મળ ભાવ જો હું પુરુષોમાં પેદા કરી શકું તો એક વર્ષની અંદર હિંદુસ્તાન કેટલે ઉંચે જઇ શકે તેનો આંક મેલી નહિ શકાય; અને સ્વરાજ્ય એ તો હું હસ્તામલકવત્ સમજું છું.

'અજ્ઞાની'નું ડહાપણ

શ્રી. સરલાદેવીની પાસે તેમના એક મુસલમાન નોકરે વાત કરી, અને એ બહેને મારી પાસે વાત કરી; એ હું રજુ કરી તેનું મનન કરવા વાંચનારને વીનવી આ પત્ર બંધ કરીશ. સરલાદેવીને ઘણાં સ્ત્રીપુરુષો માતાજી કહીને આવકારે છે. આ નોકરે કહ્યું: "માતાજી, મહાત્માજી ચરખે કાંતવાની વાત બધી સ્ત્રીઓની પાસે કરે છે એ કંઇ વગરસમજે કરતા નથી. એ તો ખુદાને જાણનાર પુરુષ છે, અને તેમાં હિંદુસ્તાનની સ્ત્રીઓનો ધર્મ રહી શકે એવું માને છે, અને એ ખરૂં છે તેથી એમ કરે છે." આ નોકર નીમાજી અને ભલો છે એમ મને શ્રીમતી સરલાદેવીએ વાત કરતાં જણાવ્યું અને સ્વદેશી વિષેના તેના વિચારો મારી પાસે મુકયા. આ કહેવાતા અજ્ઞાની માણસની પાસે આટલું ડહાપણ છે એમ જોઈ સરલાદેવી

ચકિત થયાં. હું રાજી થયો, પણ મને આશ્ચર્ય થયું નહિ. અજ્ઞાની કહેવાતાઓની પાસે મેં જેટલું જ્ઞાન જોયું છે અને તેમની પાસેથી હું જેટલું જ્ઞાન મેળવી શક્યો છું તેટલું મને બીજેથી નથી મળ્યું.'

(લાહોરથી જતાં, માહ વદ ૧૧)

તા. ૨૯–૨–૧૯૨૦

હિંદુમુસલમાન એકતા

અપૂર્વ એકતા

હિંદુમુસલમાન વચ્ચે જેવી એકતા અત્યારે ફેલાયેલી છે તેવી આ જમાનામાં કદી નથી ફેલાયેલી એમ કહેવું વધારે પડતું નહિ ગણાય. એ એકતા અવિચળ રહે એવું આપણે બધા ઇચ્છીયે. પણ જ્યાં સુધી એ ઇચ્છા મુજબ આપણો પ્રયત્ન ન હોય ત્યાં સુધી એ એકતા નભે નહિ, તેમાં વધારો ન થાય.

એકતા કેમ વધે ?

એ એકતા કેવળ સ્વાર્થથી જ મેળવાયેલી હશે તો સ્વાર્થ સર્યા પછી નહિ નભે એમાં કંઈ શંકા નથી. તેથી એકતા વધવાનાં કારણો તપાસવાં એ જરૂરનું છે.

મને કેટલાક મિત્રોએ આ વિષય બાબત સવાલો કરેલા છે, તેનો જે જવાબ મેં આપ્યો છે તે અહીં હું આપી જાઉં તો કેટલીક ગેરસમજ દૂર થવાનો સંભવ છે.

ખિલાફતના સવાલમાં હું આગળપડતો ભાગ લઉં છું તે ઠીક નથી એમ કેટલાકનું માનવું છે. તેમાંનો એક પક્ષ એમ કહે છે કે હિંદુમુસલમાન વચ્ચે હાડવેર છે એ તે કેમ જાય? આ પ્રશ્નનો જવાબ હું આ સ્થળે આપવા નથી ઇચ્છતો. માત્ર એટલું જ કહીશ કે એવો સવાલ કરીયે તો અનેક ગુંચવાડા ઉકેલવા અશક્ય જ થઇ પડે. પુરુષપ્રયત્નથી બધું થઇ શકે એમ કહેવાય છે, ને બને છે એમ પણ આપણે જોઇયે છીયે. તો આ કામમાં એવી અશક્યતા માની લેવાનું જરાયે કારણ નથી.

ખિલાફતમાં ન્યાય

બીજો પક્ષ કહે છે કે ખિલાફતનો સવાલ ભલે મુસલમાનોના દીનનો હોય, પણ તેઓ ઇન્સાફ પર નથી. તુર્કીની સાથે આપણને શો સંબંધ? તુર્કીના અન્યાયનો પાર નથી. તેઓનું જુલમી રાજ્ય પાછું સ્થપાય તેમાં દુનિયાને શો લાભ? આવા અનેક પેટાસવાલો થયા છે. બધાનો જવાબ આપવા બીજી વેળા પ્રયત્ન કરીશ. મુખ્ય મુદ્દા આ પ્રસંગે તપાસીશ. ખિલાફતના મામલામાં મુસલમાનો તદ્દન ન્યાયના રસ્તા પર છે એમ હું માનું છું. ધર્મની લાગણીની જ વાત હોય પણ આપણી બુદ્ધિ તેવી લાગણી કબૂલ ન કરે તો આપણે આવા સવાલમાં મદદ કરવા બંધાયેલા નથી એમ

પણ હું કબૂલ કરું છું. પણ ખિલાફતના સવાલમાં ધર્મનો સવાલ કોરે મુકતાં પણ તેઓ ન્યાયના રસ્તા પર જ છે. લડાઈ વેળા દેશોની જે સરહદ હતી તે જાળવવી ને કોઇને સજા કરવાના ઇરાદાથી જરાયે નુકસાન ન કરવું એ ધોરણ મિત્રરાજ્યોએ સ્વીકારેલું, પ્રેસિડંટ વિલ્સને કબૂલેલું. મુસલમાનો આ સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર કરાવવા ઇચ્છે છે. તેઓ કહે છે કે તુર્કીની જે સત્તા ૧૯૧૪ના ઑગસ્ટમાં હતી તે કાયમ રહેવી જોઇયે; અરેબિયા અને મુસલમાનોનાં પવિત્ર સ્થળોનો કબજો ખલીફાના હાથમાં રહેવો જોઇયે. સુલતાનની ખ્રિસ્તી યાહુદી રૈયતના હકોનું રક્ષણ થાય એવી જે વ્યાજબી ગણાય તે ખોળાધરી સુલતાનના મરતબાને ઇજા ન પહોંચે તેવી રીતે ભલે લેવાય. આરબોની સ્વતંત્રતા ભલે જળવાય. આમાં ક્યાંયે ગેરવ્યાજબી માગણી હું જોતો નથી. એમાં તુર્કીના કહેવાતા જુલમનો જવાબ આવી જાય છે. આવા પ્રકારનાં વચનો બ્રિટિશ પ્રધાને આપ્યાં છે. હવે જો આટલું ન મળે તો મુસલમાનોને ભારે ગેરઇન્સાફ થાય ને તેમની ધર્મની લાગણી દુખાય. એટલે હું માનું છું કે પડોશી પ્રત્યેની આપણી ફરજ જો આપણે અદા કરવા માગતા હોઇયે તો મુસલમાન ભાઇઓને મદદ કરવાની આપણી પૂરી ફરજ છે.

એકતા અને ખાણાવહેવાર

પણ સનાતની હિંદુ મને કહે છે કે ભલે અમે મદદ કરીયે, પણ હિંદુ હવે તો એક પ્યાલે પાણી પીયે છે, જોડે જમણ જમે છે ને દીકરાદીકરીની લેવડદેવડ કરવાની વાતો ચાલે છે. સનાતનીનો આ ભય ખરો છે. પણ તેને સારુ સબળ કારણ નથી. ખિલાફતના મામલામાં મદદ કરવાને સારુ એક પ્યાલે પાણી પીવાની, સાથે ખાવા-પીવાની કે દીકરાદીકરી લેવાદેવાની જરૂર જરાયે નથી. હિંદુ પોતાનો ધર્મ ચુસ્તપણે પાળતાં છતાં જ્યારે મુસલમાનને પોતાના ભાઈ સમાન ગણે ત્યારે જ એકતા થાય. હું મારા દીકરાએ પીધેલો પ્યાલો સાફ કર્યા વિના ન વાપરું ને મેં એંઠો કરલો પ્યાલો તેને ન વાપરવા દઉં; છતાં મારા દીકરા ઉપરનો મારો પ્રેમ ઓછો થતો નથી. ભાઈ-બહેન નથી પરણતાં, પણ ભાઇબહેનની વચ્ચેનો નિર્મળ સ્નેહ આપણે ક્યાં ગોતવા જઇશું? એક ગોત્રમાં ઘણા હિંદુ નથી પરણતા, છતાં તેથી તેઓની એકતામાં ખામી નથી આવતી. ખરું તો એ છે કે જો આપણે પાણી, ખાણા અને બેટી વહેવાર એ એકતાને સારુ જરૂરના છે એવું માનીયે તો હિંદુમુસલમાન વચ્ચે એકતા થાય જ નહિ. તેથી જ્યારે જ્યારે હું સાંભળું છું કે હિંદુમુસલમાનોએ એક પ્યાલે પાણી પીધું, તેઓ એક થાળીએ જમ્યા ત્યારે ત્યારે હું દિલગીર થાઉં છું, કેમકે એવી વાતો સાંભળીને પણ ચુસ્ત હિંદુનું મન દુભાય. દુભવવાનું કારણ હોય તો દુભવવું એ જુદી વાત છે. પણ જ્યાં એક પ્યાલે પાણી પીવામાં એકતા નથી રહેલી ત્યાં તે ક્રિયાને

આગળ મુકી તેને એકતાની નિશાની ગણવી એ એકતામાં વિઘ્ન નાંખ્યા સમાન છે. હું તો એમ માનું છું કે આપણે ખાવાની ક્રિયાને ખોટું મહત્ત્વ આપી, મંદવાડ ને ભૂખમરો વહોરી લીધા છે ને સંયમને અઘરો કરી મુકયો છે. જેવી શૌચક્રિયા તેવી જ ખાવાની ક્રિયા છે. બન્ને મેલી ક્રિયા છે. તે એકાંતે જ કરવા લાયક છે. આપણને ખાવામાં ઘણો રસ આવે છે તેથી એ વિષયને ઉઘાડી રીતે ભોગવી એ પણ શરમ છોડી બેઠા છીયે. ઘણા મર્યાદિત હિંદુ ખાવાની ક્રિયા પ્રભુનું નામ લઇ શરીરયાત્રાને અર્થે એકાંતમાં કરે છે, એ અનુકરણ કરવા જેવું છે એમ હું તો માનું છું. પણ મારી માન્યતા ભલે ભૂલભરેલી ગણાઓ. મારે તો એટલું જ સિદ્ધ કરવું છે કે હિંદુ-મુસલમાનમાં સંપ વધારવા સારૂ સાથે ખાવાપીવાની જરૂર નથી. ખાવાપીવાનો સવાલ ઉઠાવવો એ સંપમાં વિઘ્ન કરવા જેવું છે.

એકતા અને બેટીવહેવાર

હવે બેટીવહેવાર તપાસીયે. ઘણા હિંદુમુસલમાન પોતાની સ્વચ્છાએ સાથે ખાય છે તે હિંદુ સંસાર સહન કરે છે. પણ બેટીવહેવાર તો કયાંયે નથી; અને તેને ઉત્તેજન અપાય તો હિંદુ ધર્મનો લોપ થાય. હિંદુમુસલમાન પરણીને એકબીજાનો ધમ પૂરો જાળવી શકે એ હું અશકય માનું છું. ધાર્મિક ભાવના વિનાના મનુષ્ય નિરર્થક જીવે છે. એ ભાવના શુદ્ધ રાખવી હોય તો એકબીજા વચ્ચે બેટીવહેવારનો સવાલ ઉઠી શકે જ નહિ. હિન્દુ કે મુસલમાન પોતાના ધર્મને વિષે મંદ રહી એકતા રાખે એ એકતા ખરી નથી. એ હિંદુમુસલમાનની નથી. આપણે તો હિંદુમુસલમાનની એકતા ઇચ્છીયે છીયે. તે મેળવવી હોય ને તેને નિરંતર નભાવવી હોય તો આપણે બેટીવહેવારનો છેદ ઉડાવવો જ જોઇયે. મારી માન્યતા છે કે ચુસ્ત મુસલમાનોની પણ એ જ લાગણી છે. મુસલમાન હિંદુને હિંદુ તરીકે ન જ પરણી શકે. એવાં જોડાંની પ્રજા કયો ધર્મ પાળે? એકે બીજાનો ધમ અંગીકાર કરવો જ જોઇયે, અથવા બન્નેએ ધર્મહીન થઇ રહેવું જોઇયે, અથવા નવો પંથ સ્થાપવો જોઇયે. એકે દશામાં હિંદુમુસલમાનની એકતાનો સમાવેશ નથી. મારૂં સ્વપ્ન તો એ છે કે તિલકધારી કંઠીબંધ વૈષ્ણવ અથવા વિભૂતિ અને રુદ્રાક્ષની માળાથી વિભૂષિત સંધ્યાસ્નાનાદિ નિયમસર કરનાર હિંદુ, અને નીમાજી પરહેજગીર મુસલમાન સહોદર થઇ રહી શકે. પ્રભુની ઇચ્છા હશે તો એ સ્વપ્ન ખરૂં જ પડશે.

નિઃસ્વાર્થ વકીલાતનું બળ

શંકાથી ઘેરાયેલ કોઇ ભાઈ કહેશે કે ખિલાફતના મામલામાં મદદ કર્યાથી એકતા વધતી હોય તો વકીલ અને અસીલ વચ્ચે પણ એકતા હોય. આ શંકામાં બે ભૂલો જોઉં છું. હિંદુસ્તાનના અસીલ તો એવા ગરીબ છે કે પોતે પૂરૂં ભાડું આપ્યું

છે એવા ભાડુતી વકીલને પણ પૂજે છે. પણ જ્યાં વકીલાત બદલો ઇચ્છતી નથી ત્યાં તો તે વકીલાત અસીલને ગુલામ તરીકે ખરીદી લે છે. દાદાભાઇને જેણે દીઠા પણ નથી, જેની સાથે દાદાભાઇ ન જ જમે એવા રક્તપિત્તથી પીડાતા હિંદી પણ એ વકીલને પૂજે છે. ગોખલેની ભાડા વિનાની વકીલાતે તેમને અમર પદ આપ્યું છે. જો બાવીસ કરોડ હિંદુ જ્ઞાનપૂર્વક ખિલાફતના સવાલમાં મુસલમાનોની વકીલાત કરે તો હું માનું છું કે તેઓ આઠ કરોડ મુસલમાનોના મતને સદાને સારૂ હરી લે. મૌલાના અબ્દુલ બારી સાહેબને ત્યાં હું પ્રેમભાવથી રહ્યો. તેમણે મારે સારૂ બ્રાહ્મણ રસોઇયાને બોલાવ્યો ને મારૂં દૂધ પણ તેને હાથે ગરમ કરાવ્યું. પોતે માંસાહારી છે, પણ મને તેમના ઘરમાં માંસ જોવા પણ ન દીધું. આવી મર્યાદા જાળવી તેથી અમારી વચ્ચેની મિત્રતા ઘટી નહિ પણ વધી.

પંજાબનો પત્ર

(૧૩)

પંજાબ છોડયું

‘પંજાબનો પત્ર’ કેમ ?

આ પત્ર તો હું આશ્રમમાં બેઠો પ્રાર્થનાના સમય પછી લખવા બેઠો છું. આશ્રમમાં લખાયેલો પત્ર પંજાબનો પત્ર કેમ કહેવાય ? આને પંજાબનો પત્ર કહેવાની ધૃષ્ટતા કરૂં છું, કારણકે મારો આત્મા તો હજુ પંજાબમાં જ વસે છે. પંજાબીઓની સરળતા, સાદાઇ, ભોળાઈ, ઉદારતા અને તેઓનાં દુ:ખ મારાથી વિસરી જ શકાતાં નથી. તે દુ:ખમાં થોડોયે ભાગ લઇ હું પવિત્ર બન્યો છું. તુલસીદાસે ગાયેલા દયાધર્મનો—પ્રેમધર્મનો મહિમા હું વધારે સમજી શકું છું. અને મને અવકાશ મળશે તો કોઈ વેળાએ ધર્મપાલનનાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણો હું વાંચનારની આગળ રજુ કરીશ.

પણ મારો આત્મા પંજાબમાં વસે છે એથી જ આને પંજાબનો પત્ર હું નહિ કહી શકું. આ પત્રમાં મુખ્યત્વે પંજાબની જ વાત હશે તેથી પંજાબ બહાર લખાયા છતાં પંજાબનો પત્ર કહી શકાય.

કાશીની યાત્રા

પંજાબ વિષે રિપોર્ટ

ગયે અઠવાડિયે પંજાબના ગુજરાત જીલ્લાની મુસાફરી હું વર્ણવી ગયો. એ મુસાફરી પછી કમિટીના રિપોર્ટને ખાતર મુસાફરી કરવાનું નહોતું રહ્યું. વળી કમિટીનો રિપોર્ટ પૂરો કરવાનો વખત પણ આવેલો. તેથી બધા કમિશનરે મળી તે કયાં વાંચવો એ સવાલ થઇ પડયો. મા૦ મોતીલાલજી નેહરૂ, રા. ચિત્તરંજન દાસ અને મા૦ પંડિત માલવીયાજીને અનુકૂળ સ્થાન કાશીનું થઈ પડે એમ હતું, તેથી બધાએ કાશી જવું એમ ઠરાવ થયો. રા.

જયકર લાહોર આવી પહોંચ્યા હતા. તેથી તેઓ, રા. સંતાનમ્ અને દા. પરસરામ તથા લાલા હરકીશનલાલ, એટલાએ તા. ૧૫ મીએ કાશીજી જવા લાહોર છોડયું. રસ્તામાં લાલા ગિરધરલાલ અમૃતસર સ્ટેશને મળ્યા. મારી સંભાળ રાખવા દા. જીવરાજ મહેતા પણ સાથે નીકળી પડયા હતા. અમે તા. ૧૬મીએ કાશીજી પહોંચી ગયા. સ્ટેશન પર મા૦ પંડિત માલવીયાજીનાં અને આપણા ધર્મપરાયણ સાક્ષર ભાઈ આનંદશંકર ધ્રુવનાં દર્શન કરી કૃતાર્થ થયો.

રિપોર્ટ લખવાની ફરજ મારી ઉપર નાંખવામાં આવી હતી. તે હું લાહોરમાં પૂરો નહોતો કરી શકયો. એટલે હું તો આખો વખત તે પૂરો કરવામાં ગાળતો હતો અને બીજા કમીશનરો લખાઇ ગયેલો રિપોર્ટ વાંચવામાં ગાળતા હતા. કમીશનરોએ મારી રક્ષા કરી. મારી ઉપર અનન્ય પ્રેમ બતાવી મને ઉગારી લીધો. એ સ્મરણ મને હંમેશાંને સારૂ રહી જશે. માલવીયાજીના પ્રેમનું વર્ણન તો કર્યું જાય જ નહિ. તેમણે મારી ચોકી જ કરી. અમે એક ઘડી પણ સેવાધર્મની વાર્તા કર્યા વિના ન રહીએ એવો અમારો સંબંધ હોવા છતાં અમે બન્નેએ વાતો નહિ કરવાનો સંયમ પાળ્યો. આનંદશંકરજીની સાથે ઘણીયે વાતો કરવાનું, તેમનો કાશીજીનો અનુભવ સાંભળવાનું મન થાય ને રોકવું પડે. આમ પવિત્ર અને પ્રેમમય વાતાવરણમાં રિપોર્ટનું કાર્ય પૂરૂં થયું ગણાય. રિપોર્ટ માર્ચ માસની શરૂઆતમાં બહાર પડશે એવી ઉમેદ રાખી શકાય.

અરુણોદય

ગંગાતટે અરુણોદય

અમારૂં રહેવાનું ગંગાજીના તટ ઉપર પંડિતજીની સાથે જ હતું. અરુણોદય અને સૂર્યોદયના દેખાવ બધી જગ્યાએ ભવ્ય હોય છે, પણ ગંગાજીના તટ ઉપર તો તે દેખાવ મને અદ્ભુત જ જણાયા. વાદળમાં જેમ જેમ પ્રકાશ વધતો જાય તેમ તેમ ગંગાનાં પાણી ઉપર સુવર્ણમય તેજ વધે અને છેવટે જ્યારે સૂર્ય બરોબર દૃષ્ટિમર્યાદા પર આવે ત્યારે તો પાણીમાં એક મોટો જાડો સુવર્ણસ્તંભ જ હોય નહિ એવું લાગે. એ જોતાં આંખ ધરાય જ નહિ ને ભક્તજનોના કંઠમાં તો ગાયત્રીનો મંત્ર તેની મેળે જ આવી ચડે. સૂર્યની ઉપાસના, નદીઓનો મહિમા, ગાયત્રીમંત્રનો અર્થ આ ભવ્ય દેખાવ પછી કંઇક વધારે સમજાયા.

હિન્દુ ધર્મ સ્વચ્છ કેમ થાય ?

આ જ જગ્યાએ ચાલતાં મને આપણા દેશને વિષે, આપણા વડવાઓને વિષે અભિમાન આવ્યું, તેમજ મને આજની સ્થિતિ વિચારતાં દુઃખ થયું. નદીને કિનારે જ લોકોને શૌચાદિ કરતાં મેં જોયા. 'જંગલ' જવું છોડી આપણે નદીએ જતા થયા. આ પવિત્ર સ્થળ પાસે આપણે આંખો મીચીને ઉઘાડે પગે ફરી શકીયે એવી સ્થિતિ હોવી જોઇયે, તેને બદલે આપણે ઘણી સંભાળપૂર્વક જ ચાલવું રહ્યું. અને એ સ્થળેથી ગંગાજળ પીતાં પણ સૂગ આવે. વળી આ ગંદકીનો ખ્યાલ પૂરો નથી થયો ત્યાં કાશીવિશ્વનાથનું મંદિર પણ મને યાદ આવ્યું. મંદિરની પાસેની સાંકડી શેરી, ત્યાંની ગંદકી, ત્યાં જોયેલો સડેલાં ફુલોનો ઢગલો, ત્યાંના પૂજારી બ્રાહ્મણોની કઠોરતા ને મલિનતા—આ વિચારથી મેં નિઃશ્વાસ મુકયો ને હિંદુની પડતીનું કારણ યાદ આવ્યું: ને તે પરથી વિચાર પંડિતજી ને તેમના કૃત્ય ઉપર આવ્યા. કાશી વિશ્વ-

વિદ્યાલયની સફળતા પરથી તેમની પરીક્ષા ભવિષ્યમાં થશે. તેમાં તેઓ ઉત્તીર્ણ થશે કે ? તેમના ધર્માચરણનો, તેમના ત્યાગનો, તેમની ભારતવર્ષની ભવ્ય સેવાનો ખ્યાલ આવ્યો. તેમનો જમણો હાથ ધ્રુવજી છે. અને એમ બે મોટા ધર્માચરણી પુરુષોના હાથમાં વિશ્વ-વિદ્યાલયનો કારભાર છે એ યાદ કરી મેં આશ્વાસન લીધું. જો વિશ્વવિદ્યાલયના વિદ્યાર્થી ધાર્મિક, વિદ્વાન નીવડે તો મંદિર તેમજ ગંગાના કિનારાની સ્વચ્છતાની આશા રાખી શકાય એમ મને લાગ્યું. વિશ્વવિદ્યાલયમાં તે શક્તિ હો યા ન હો, હિંદુ ધર્મમાં આવી ગએલી બાહ્ય તેમ આંતરિક મલિનતા કાઢવાના ઉપાયો રચવા એ દરેક હિન્દુનું કાર્ય છે, ને દરેક હિન્દુ પોતાને ઘેર બેઠા તેનો ઉપાય આજથી જ રચવો શરૂ કરી શકે છે. પોતે પોતાની સ્વચ્છતા પૂરી સંભાળે તો કાશીવિશ્વનાથમાં એની મેળે જોઇતી સ્વચ્છતા આવી જશે.

વિશ્વવિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓ

વિદ્યાર્થી-જીવનમાં ધર્મનું સ્થાન

વિશ્વવિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓને બે બોલ કહેવાની પંડિતજીની આજ્ઞા થતાં મેં કાશી છોડ્યું તેના પહેલાં, તે જ દહાડે સવારના ૭-૩૦ વાગે મેં તેઓ પાસે વિદ્યાર્થીજીવન વિષે મારા વિચારો રજુ કર્યા. વિદ્યાર્થીની અવસ્થા એ સંન્યાસની અવસ્થા સમાન છે, તેથી તે દશા પવિત્ર અને બ્રહ્મચારીની હોવી જોઇયે. અત્યારે વિદ્યાર્થીઓની આગળ બે સભ્યતા તેમને વરવા હરિફાઇ કરી રહી છે—પ્રાચીન અને અર્વાચીન. સંયમ પ્રાચીન સભ્યતામાં પ્રધાનપદ ભોગવે છે. પ્રાચીન સભ્યતા આપણને કહે છે કે માણસ જેમ જ્ઞાનપૂર્વક પોતાની હાજતો ઓછી કરે તેમ આગળ વધે છે; આધુનિક એમ શીખવે છે કે પોતાની હાજતો વધારી મનુષ્ય પોતાની પ્રગતિ કરી શકે છે. સંયમ ને સ્વચ્છંદ વચ્ચેનો ભેદ જેટલો ધર્મ અધર્મ વચ્ચે છે તેટલો છે. સંયમમાં બાહ્ય પ્રવૃત્તિને આંતરિક પ્રવૃત્તિના કરતાં ગૌણ પદ અપાયું છે. સંયમ-મય પ્રાચીન અવસ્થાને બદલે સ્વચ્છંદમય આધુનિક સભ્યતાનો સ્વીકાર થવાનો ભય રહે છે. એ ભય દૂર થવામાં વિદ્યાર્થીઓ બહુ સહાય કરી શકે છે. વિશ્વવિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓની પરીક્ષા તેઓના જ્ઞાનથી નહિ થાય પણ તેઓના ધર્માચરણથી જ થશે. આ વિદ્યાલયમાં ધર્મશિક્ષણ અને ધર્માચરણને પ્રધાનપદ આપવું જોઇયે. એમ થવામાં વિદ્યાર્થીઓની પૂરી મદદ જોઇયે. પંડિતજી પોતે ધર્માચરણી છે. તેમણે એક ધર્માચરણી પુરુષને એટલે આનંદ-શંકરભાઇને વિદ્યાલયમાં લાવી વિદ્યાર્થીઓને તક આપી છે. તેનો લાભ લઇ વિદ્યાર્થીઓ પોતાની વિદ્યાને ધર્મથી શોભાવો એમ હું ઇચ્છું છું. આવા પ્રકારના વિચારો પ્રાતઃકાળમાં વિદ્યાર્થીઓની પાસે મુકયા. આ વિચારો ઘણી વેળા એક કે બીજા સ્વરૂપમાં હું અનેક સ્થળોમાં મુકતો આવ્યો છું ને ફરી શુભ તક મળવાથી કાશીજીના વિદ્યાર્થીઓની પાસે મુકેલા તે જ વિચારોનો સાર 'નવજીવન'ના વાંચનારાઓ આગળ મનન કરવા મુકું છું. મારી ખાત્રી છે કે રાજ્યપ્રકરણી સુધારાનો લાભ આપણે ધર્મનો વિચાર કર્યા વિના કદી નથી લઇ શકવાના. ધર્મનું સંસ્થાપન એ સુધારાથી નહિ થાય પણ ધર્મથી જ એ સુધારાની ખામીઓને દૂર કરી શકાશે.

કાશીમાં ગુજરાતીઓ

કાશીના ગુજરાતીઓ-ની મુલાકાત

કાશીમાં ગુજરાતીઓની મોટી વસ્તી છે એ મને આજ લગી ખબર ન હતી. તેઓને મળવાનો પ્રસંગ આનંદશંકરભાઈએ મને મેળવી આપ્યો હતો. પંડિતજી પણ હાજર હતા. ગુજરાતી ભાઇઓએ તે જ અવસર પંડિતજીને માનપત્ર આપવાનો શોધીને વિવેકી કાર્ય કર્યું. તેઓનો ઉપકાર માનતાં મેં તેમને બે વાતો કહી. ગુજરાતીઓના જે દોષ ગણાતા હોય તે ગુજરાત પાછા મોકલી દેવા ને તેમના ગુણ હોય એ જ વટાવવા. આમ કરવાથી ગુજરાતીઓ ગુજરાત અને હિંદુસ્તાન બન્નેને શોભાવશે. પોતાના વ્યવહારમાં માણસને અનેક ધર્મસંકટો આવે જ છે. તે વેળા સાચા મિત્રની સહાયની જરૂર છે. તેવા મિત્ર રૂપે આનંદશંકરભાઈ મળ્યા છે. તેમની હાજરીનો તેઓ સંપૂર્ણ લાભ લે એમ ઈચ્છું છું. કાશીથી દિલ્હી થઇ ત્યાં માનનીય શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રીની મુલાકાત કરી શ્રીમતી સરલાદેવીજીને લઈ આશ્રમમાં ત્રેવીસમી તારીખે આવી પહોંચ્યો છું.

નોંધ

મિસિસ બેસંટનું અપમાન

અવિવેકનો ઝેરી વાયુ

મુંબઈમાં લાલાજીને આવકાર આપવાને સભા ભરાઈ તે વેળાએ મિસિસ બેસંટનું શ્રોતાજનમાંથી કેટલાકોએ અપમાન કરેલું જોવામાં આવે છે. આ સાંભળી અમને ઘણો ખેદ થયો છે. ભારતવર્ષમાં જ્યારે આપણે નવીન અને સુંદર જીવન ગાળવાની આશા રાખી બેઠા છીયે તે વેળાએ અવિવેક અને આપણા વિચારોથી ઉલટા વિચાર ધરાવનારાના પ્રત્યે તિરસ્કાર એ આપણી ઉન્નતિને અટકાવનારાં શસ્ત્રો છે. જાહેર જીવનમાં પ્રતિસ્પર્ધી પ્રત્યે વિવેક, માન, અને સહિષ્ણુતા અતિ આવશ્યક છે. મિસિસ બેસંટનું અપમાન થાય એ આપણને નામોશી લગાડનારી વસ્તુ છે. આ ભલી બાઇએ જે અનન્ય સેવા હિંદુસ્તાનની થોડા વર્ષમાં કરી છે તેવી સેવા થોડા જ હિંદીઓને હાથે થઇ છે. ભલે તેમના વિચારો આપણને અત્યારે નાપસંદ પડે, ભલે આપણે તેમની ભૂલો જોયાં કરીયે, તોપણ જેણે હિંદુસ્તાનની ભારે સેવા કરી છે અને જે બાઇ પોતાની ઉતર અવસ્થામાં એક નવજુવાન જેટલો ઉત્સાહ બતાવી હજુ પણ હિંદુસ્તાનને આગળ લઇ જવામાં પોતાનો હિસ્સો આપ્યાં કરે છે તેમની અવગણના કરી આપણે આપણું પોતાનું અપમાન કરીયે છીયે. આ પ્રકારના અવિવેકના ઝેરી વાયુને આપણે તુરત દૂર કરવો એ આપણી ફરજ છે.

અ. સૌ. સરલાદેવી ચોધરાણી

સરલાદેવી ચોધરાણીની ઓળખ

આજકાલ સરલાદેવીજી અમદાવાદમાં આવેલાં છે એટલે તેમની ઓળખ 'નવજીવન'ના વાંચનારને થોડીવિશેષ કરાવવી તે અનુચિત નહિ ગણાય. સરલાદેવીજીનું નામ સામાન્ય રીતે તો સૌ કોઇ જાણે છે, પણ તે તો જાહેરમાં કામ કરનારી એક વિદ્વાન બાઇ છે એટલા

જ પૂરતું. એમની વિશેષ ઓળખ તો એ છે કે એઓ સર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનાં ભાણેજ છે, કૉંગ્રેસના મર્હુમ જાણીતા મંત્રી રા. ઘોશાલનાં દીકરી છે અને પંજાબના જાણીતા પંડિત રામભજદત્ત ચોધરીનાં ધર્મપત્ની છે. એમણે ૧૯ વર્ષની ઉમરે બી. એ. નો અભ્યાસ પૂરો કર્યો અને ત્યારથી જ કંઇ ને કંઇ જાહેર કામમાં ગુંથાયેલાં રહે છે. 'ભારતી' નામનું બંગાળી માસિક પત્ર તેમણે જ શરૂ કરેલું; અને એમ કહેવાય છે કે તેમાં પોતાની કલમનું જોર ખૂબ બતાવ્યું હતું. એમની કવિત્વશક્તિ ઉંચા પ્રકારની છે, અને બનારસમાં ગવાયેલું તેમનું 'નમો હિંદુસ્તાન' નામનું મધુર ગીત સર્વત્ર વિખ્યાત છે. બંગાળામાં સમિતિઓની સ્થાપના કરવામાં શ્રી. સરલાદેવીજીએ અગ્રેસર ભાગ લીધો હતો, અને જ્યારે લડાઇ શરૂ થઇ ત્યારે કેળવાયેલા બંગાળીઓએ ભરતીમાં દાખલ થઇ પોતાની ફરજ બજાવવી તે પણ જેટલે દરજ્જે આ બાઇએ અસરકારક રીતે બતાવ્યું હતું તેટલે દરજ્જે થોડા જ બંગાળીઓએ બતાવ્યું હશે. પંજાબમાં પણ જાહેર હીલચાલમાં આ બાઇનો હાથ જોવામાં આવે છે. તેમની કાવ્ય રચવાની શક્તિ છે તેના કરતાં સંગીતશક્તિ કદાચ ઘણી વધારે હશે, તેથી દરેક કૉંગ્રેસ વખતે એમની માગણી તો હોય જ. પંડિત રામભજદત્ત ચોધરી પણ કેટલેક દરજ્જે કાવ્યશક્તિ ધરાવે છે. તેમનું એક કાવ્ય ઘણું અસરકારક અને લોકપ્રિય છે. તે ગુરૂમુખી ભાષામાં રચાયેલું છે અને હજારો પુરૂષો તે ગાય છે. તે કાવ્ય કૉંગ્રેસમાં ગવાયું હતું. તે ગાવાનું કારણ કે સરલાદેવીએ કેટલાંક બાળકોને અને બાળકીઓને તૈયાર કર્યાં હતાં. એ લગભગ સત્યાગ્રહીઓના ગીત તરીકે ચાલી શકે. તેથી અમે એ આ અંકના અગ્રભાગે છાપીયે છીયે અને તેની સાથે કઠણ શબ્દોના અર્થ પણ આપીયે છીયે.

નડિયાદમાં સ્વદેશીનો પ્રચાર

નડીયાદમાં સ્વદેશી ભંડાર

સ્વદેશીનો પ્રચાર કરવાને સારૂ નડિયાદમાં સ્વદેશી ભંડાર લિમિટેડ કંપની કાઢવામાં આવી છે. તેમાં કુલ દશ લાખ લાખના શૅર છે, અને દસ હજાર શૅરો દસ દસ રૂપીયાના કાઢવામાં આવેલા છે. આ સાહસ નડિયાદ વગેરે ગામોમાં શુદ્ધ અને મિશ્ર વ્રત પાળનારને જોઇતું કાપડ મળી શકે અને હાથે કાંતેલા અને હાથે વણેલા કાપડનો પ્રચાર કરી શકાય એ ઉદ્દેશથી કરવામાં આવ્યું છે. વધારેમાં વધારે સવાછ ટકા સુધી નફો લેવા કંપની બંધાયેલી છે, અને એજંટોનું કમીશન ચોકખા નફા ઉપર સેંકડે ૨૫ ટકા રાખવામાં આવેલું છે. આ સાહસ નફો કરવાના હેતુથી નહિ, પણ કેવળ સ્વદેશીનો પ્રચાર કરવાના હેતુથી થયેલ છે અને તેમાં વ્યવસ્થા કરનારા ભાઇઓ કેવળ સેવા કરવાના ઇરાદાથી રોકાયેલ છે એવું અમે માનીયે છીયે, તેથી તેને અમે વધાવી લીધું છે. બે ચાર માણસો શૅરો લે તેના કરતાં ઘણાં માણસો થોડા થોડા શૅર લે એવી ઉમેદ વ્યવસ્થાપકોએ રાખેલી છે. આ કંપનીને નામે જરા પણ સટ્ટો ન થઇ શકે અને શૅરોની લેવડદેવડ કેવળ સટ્ટો કરવાના ઇરાદાથી ન થાય એ પણ વ્યવસ્થાપકોનો ઉદ્દેશ છે. શૅર ભરાવનારા પણ ઘણું વ્યાજ મેળવવાનો ઈરાદો રાખી શૅર ન ભરાવે પણ માત્ર સ્વદેશીને ઉત્તેજન આપવાના જ ઇરાદાથી શૅર ભરાવે એવી ઉમેદ રાખવામાં આવી છે. આવી શરતોથી થતી કંપની આવકારદાયક જ ગણાય. તેથી અમે ઉમેદ રાખીયે છીયે કે સામાન્ય

વર્ગનાં માણસો આ કંપનીના શૅર લઇ આ સાહસને ઉત્તેજન આપશે અને વ્યવસ્થાપકો પણ ગમે તેવી મુશ્કેલીઓ આવે તોપણ જે ઉદ્દેશ પોતાની આગળ રાખ્યા છે તેમાંથી કદી પડશે નહિ.

મજૂરોનું મહાજન

મજૂર મહાજનની સ્થાપના

આજે આપણે અહીં ભેગા થયા છીયે તેનો હેતુ એ છે કે મજૂરોએ પોતાનું મહાજન સ્થાપવું અને તેના નિયમો તથા ઠરાવો પસાર કરવા.

આ કામ કરવા જતા પહેલાં મારે તમને કહી દેવું જોઇયે કે આ જે બંધારણ આપણે બાંધવા તૈયાર થયા છીયે તેના હેતુ શું છે તે બરાબર સમજી લેવાની જરૂર છે. બે કે ત્રણ વરસ પહેલાં પૂજ્ય અનસૂયા બહેને વણકરોનું મહાજન સ્થાપવાનો વિચાર કરેલો અને એ દિશાએ કંઇક કામ પણ શરૂ કરેલું. પણ તે વેળાએ મારી સલાહ એવી હતી કે આ ભારે જોખમદારીવાળું કામ છે અને મજૂરોની સેવા કરવાના હેતુથી તેમાં આપણે ભળીયે તોપણ એ જોખમદારી પાછળથી બરાબર ઉપાડી ન શકાય તો એમાં મજૂરોની સેવાને બદલે તેમનું પાર વગરનું નુકસાન થઇ બેસવાનો વખત આવે. હું એમ પણ નથી કહેતો કે આજે મને એ ભય નથી. પણ હું જોઇ રહ્યો છું કે હિંદુસ્તાનની દશા આજ કેટલેક દરજ્જે એવી બદલાતી જાય છે કે પોતાની દશા સૂક્ષ્મ રીતે જોઈ સમજી તેને સંભાળનારાં આવાં જ કંઇક બંધારણો જરૂરનાં છે. હું તમને સમજાવવા માગું છું તે એટલું જ કે આપણાં બંધારણોનો વહીવટ કરવા શુદ્ધ હેતુવાળા ને કાર્યની પૂરી સમજણવાળા શુદ્ધ માણસો આપણી પાસે ન હોય તો તેઓ આપણા જ પગ ઉપર કુહાડા રૂપ થઇ પડે. આવા માણસો આપણી પાસે ન હોય તો આપણે મહાજનની જંજાળમાં ન પડીયે. બે વરસ ઉપર મેં આમ જ કહેલું અને આજે પણ હું એ જ કહું છું.

હું રાજ્યપ્રકરણમાં કેમ પડ્યો છું?

અત્યારે આ દેશમાં મજૂરવર્ગમાં અનેક જાતની હીલચાલો ચાલુ છે. લડાઇ પછી અંગ્રેજો અને યૂરોપી રાજ્યોની પ્રજાવાળા બધા દેશોમાં એવો ખળભળાટ ચાલુ છે કે મજૂરો જો પોતાનું હિત ન જુએ, ન સાચવે તો કચડાઈ જાય. અત્યારે જે લોકો પ્રજા તરીકે ઉભા ન રહી શકે, બીજી પ્રજાઓ જોડે પોતાનો મેળ ન મેળવી લે તે ટકી ન શકે એવું છે. આજનું રાજ્યતંત્ર જ એવું થઈ ગયું છે કે દરેકે દરેક માણસ તેમાં પોતાનો હિસ્સો ન આપે, પોતાનું હિત ન જાણે, તો કચરાઈ જ જાય. આગળના વખતમાં એવું હતું કે રાજા શું કરે છે એ જોવાની, એનું નામ લેવાની પણ આપણને જરૂર નહોતી. વિઘોટી આપી દીધી, વખત આવ્યે હિમ્મતભર્યો જવાબ આપી દીધો અગર લાંચ આપી વખત વટાવી લીધો એટલે બસ, એવું હતું. અત્યારે એમ નીકળી જવાય એવું નથી રહ્યું. ઈચ્છાપૂર્વક કે આપણી ઈચ્છા વગર પણ રાજ્યબંધારણ જોડે આજે આપણો સંબંધ જ એવા પ્રકારનો બંધાઈ ગયો છે કે જો

---

*અમદાવાદની મીલોના ત્રાંસળ ખાતના મજૂરો આગળ આપેલું ભાષણ; તા. ૨૫-૨-૨૦.

આપણે તેમાં ઉંડા ઉતરીને આપણું જોતાં ન શીખીએ તો કચડાઈ જ જઇયે. આથી જ હું ધાર્મિક વૃત્તિનો અને રાજ્યપ્રકરણી બાબતમાં જેને બિલકુલ રસ રહ્યો નથી એવો માણસ છતાં છેલ્લા કેટલાક મહિનાથી એમાં જ ગુંથાઈ ગયો છું. આનું કારણ એટલું જ છે કે રાજ્યપ્રકરણી બાબતમાં આવો ભાગ લીધા વગર આજે હું મારો ધર્મ સાચવી શકું કે કેમ એ વિષે મને શંકા થઈ છે. અને આ વાત જ તમને હું સાદા શબ્દોમાં સમજાવવા માગું છું કે મજૂરવર્ગ પણ હવે પછી આ બાબતમાં થોડો કે વધારે પણ જાતે ભાગ લીધા વિના ચાલી શકશે નહિ.

મજૂર મહાજનની જરૂર

પહેલાં આપણે આપણાં ખેતરો જાણતા. મીલો નહોતી, મીલમાલીકો નહોતા, એના કાયદાઓ નહોતા. આજે એ બધું આવ્યું છે; તો એ શું છે તે જાણી લેવું જોઇયે. ધર્મના અને કુટુંબના પણ કાયદાઓ છે, પણ આપણે તેને કાયદા નથી કહેતા, કારણ તેમાં સજા કે દંડ નથી થતાં. હવે એવો વખત આવ્યો છે કે એક જ માણસ આપણું ભલું નહિ કરી શકે, નુકસાન પણ નહિ કરી શકે. આપણે જ આપણાં કામો ચલાવવાં પડશે. આમાં એવું પણ બને કે સરકારમાં, ધારાસભાઓમાં આપણા તરફથી પ્રતિનિધિઓ જાય તે આપણે નામે આપણું ગળું કાપે. માટે આ કારણસર પણ આપણે આ બાબતો સમજતાં શીખવું પડશે. આપણાં છોકરાં આપણે કેમ ઉછેરવાં, તેમને શિક્ષણ આપવાની સગવડ કેમ ઓછી છે, અનાજના ભાવ કેમ વધે છે એ આપણે જાણવું પડશે. માતાઓ અહીંઆં બેઠી છે તેમણે પણ છોકરાં કેમ ઉછેરવાં એ શીખવું પડશે. નિશાળો થશે તેમાં ફરજીયાત છોકરાં મોકલવાનો પણ વખત આવશે. માટે આ બધું કેવી રીતે આપણા ફાયદા ગેરફાયદાનું છે એ આપણે જાતમહેનતથી સમજી લેતાં અને સ્વતંત્ર થતાં નહિ શીખીયે તો આપણે મૂઆ પડ્યા છીયે. વાણીઆબ્રાહ્મણનાં મહાજનો તો આપણે ત્યાં છે જ. ક્ષત્રિયોનાં પણ જરા જુદી જાતનાં છે. હવે મજૂરોનાં પણ મહાજન જેમાં વણકર, લુહાર, ત્રાંસલ વગેરે ભેળા થઈ પોતાનો સંપ જમાવી શકે, પોતાના ગુણ અવગુણ જાણી શકે, તેના ઉપાય કરી શકે એવાં બનાવવાનો વખત આવી લાગ્યો છે. હું ફરી તમને ચેતવું છું કે બંધારણ તમે ભલે બાંધો, મહાજનો ભલે સ્થાપો પણ જે નિયમો કરો, જે માણસો ચુંટો, જે માણસોના હાથમાં તમે તમારૂં હિત મુકો તે તેમાં રહેલી જવાબદારી પૂરેપૂરી સમજીને જ કરજો. એ માણસોની પાસે તમે કેવળ પૈસાની અને કારભારની જ તપાસ નહિ રાખો, પણ એમણે તમારે નામે શું શું કર્યું, તમારે નામે ક્યાં સહીઓ કરી આવ્યા એ બધું તમારે તપાસવું પડશે.

મજૂર મહાજન અને મીલમાલીકો

બીજી એક વાત મારે તમને કરવી છે. તમારામાં જેઓ એમ માનતા હોય કે મીલમાલીકોની સામે લડવા, તેમને દબાવવાની ખાતર આ બંધારણો આપણે બાંધીયે છીયે અથવા આપણે આ મહાજનોનો એવો ઉપયોગ કરી શકીશું, તેમને હું ચેતવી દેવા માગું છું કે એવા ભાઇઓએ આ મહાજનમાં ભળવાનો વિચાર જ છોડી દેવો. મીલમાલીકોને દબાવવા કે તેમનું નુકસાન કરવા આ જીંદગીમાં કોઇ કામ મેં નથી કર્યું અને મારે હાથે થવાનું નથી. માત્ર તેઓ મજૂરોને દબાવે તો તેમાંથી મજૂરોને છોડાવવા હું આ ગજું આપવા તૈયાર છું. પુન

અનસૂયાબહેનને કે ભાઈ શંકરલાલને મીલમાલીકોનો રજ પણ દ્વેષ નથી. તેઓ માત્ર મજૂરોની સેવાને ચાહનારાં છે એ હું બરાબર જાણું છું. તેથી જ હું તેમની જોડે જ્યારે જ્યારે મને તક મળે છે ત્યારે એ સેવામાં ભળું છું અને તેથી હું તેમને પણ આ વખતે ફરી ફરી કહું છું કે જો તમે મજૂરોની ખરેખરી સેવા કરવા ચાહતાં હો તો તમારે મજૂરો અને મીલમાલીકો બન્નેનું હિત ચાહવું જોઇશે. મીલમાલીકોને સેવાની જરૂર નથી. મજૂરો ગરીબ, ગભરૂ, ભોળા છે તેમને સેવાની જરૂર છે. મહાજનો કરીને મીલમાલીકોને દબાવવા નથી, મજૂરોનું જ માત્ર રક્ષણ કરી લેવાનું છે, અને એટલું કરવાનો આપણને જરૂર હક છે.

બાળકો ને સ્ત્રીઓ કારખાને ન જાય

આજે મજૂરોને પોતાનાં બચ્ચાં તથા ઓરતોને કારખાનાંઓમાં કામ કરવા મોકલવાં પડતાં હોય તો એ બંધ કરવું એ આપણી ફરજ રહી. મજૂરોનાં બચ્ચાંઓને ૩-૪ રૂપીયાની વધુ આવકની ખાતર કેળવણીને ભોગે મજૂરી કરવા જવું પડે એ ન જ થવું જોઇયે. બાળકોને માટે મજૂરી નથી. ઓરતને માટે પણ કારખાનાંની મજૂરી નથી. તેને માટે ઘરમાં પુષ્કળ કામ છે. તેણે છોકરાં ઉછેરવા તરફ ધ્યાન આપવું જોઇયે. ધણી થાકીને આવે ત્યારે તેને શાંતિ આપવી, તેની ચાકરી કરવી, ગુસ્સામાં હોય તો તેનો ગુસ્સો શાંત કરવો અને ઘરમાં બેઠે બીજું કામ થાય તે કરવું. આપણો સંસાર રૂડો થાય, મીઠો થાય એમ આપણે ઇચ્છતા હોઇયે તો આપણે આ કરવું જ જોઇયે. પુરુષોની પેઠે બહાર કામ કરવા જવું એ સ્ત્રીઓને માટે નથી. આપણી ઓરતોને કારખાનાંઓમાં મોકલીશું તો આપણો સંસાર કોણ ચલાવશે? સ્ત્રીઓ ઘર છોડી બહાર કામ કરવા જાય તો આપણો સંસાર બગડે અને વર્ણસંકર થાય. જેઓ યૂરોપનું ઉદાહરણ આગળ ધરે છે, ત્યાં કેમ હજારો સ્ત્રીઓ પુરુષનાં કામ કરે છે અને સ્ત્રીપુરુષો સાથે કામ કરે છે એમ પૂછે છે, તેમને મારો એ જવાબ છે કે યૂરોપની મને પરવા નથી. સંસારના કાયદાનું મને જે કંઇ સૂક્ષ્મ જ્ઞાન થયું છે તે ઉપરથી મારી તો ખાત્રી છે કે સ્ત્રીપુરુષો સાથે મજૂરી કરવા જાય તેમાં તો બન્નેને પડવાપણું છે. માટે તમારી સ્ત્રીઓને તમે બહાર કામે ન મોકલો. તેનું શીયળ સાચવો. તમારામાં મર્દાનગી હોય તો તમારી સ્ત્રીઓ ઉપર કોઇ કટાક્ષ ન કરે તેવું કરવું એ તમારૂં કામ છે. આજે લાચાર થઇને, તણાઇને મજૂરોને પોતાની ઈચ્છા વિરુદ્ધ પોતાની ઓરતો અને બાળકોની પાસે કામ કરાવવું પડે છે. તેમાંથી છૂટવાને તેમને વધારે પગાર મળવા જોઇયે એ પણ ખરૂં છે. આ બધું, મહાજન બાંધ્યું હોય તો તેની મારફત સરળતાથી થઇ શકે.

ત્યારે તેવું મહાજન બાંધવામાં તમારે ત્રણ વાતોનો વિચારપૂર્વક નિશ્ચય કરવાનો છેઃ

૧. મહાજનના કાયદાઓ તપાસી લેવા.

૨. મીલમાલીકો મજૂરો પર ન છાજે એવી સત્તા ન ભોગવી શકે.

૩. તમારે મહાજનમાં ભળવા માટે દાખલ થવાની અને પછી દર મહિને ફી આપવી પડશે.

વધારે પૈસાનો સદુપયોગ

વળી તમને વધારે પૈસા મળતા થાય તેનું તમારે શું કરવું એનો વિચાર કરવો જોઇયે. એ પૈસા જો હું પીઠામાં નાંખું, સટ્ટા ખેલું, ભજીયાં ખાઉં તો તેના કરતાં એ ન મળે એ જ

બહેતર. પણ એ વધુ પૈસા મળે તો હું મારી ઓરતને રાહત આપું, તેને કેળવું. વધુ પૈસા હોય તો તેને માટે મહેતી રાખું, છોકરાંને કેળવણી આપું, મારાં કપડાં સ્વચ્છ કરું, ભેજ અને ગંદકીવાળા ઘરમાંથી સારા ઘરમાં રહેવા જાઉં, તો તો એ પૈસા ભલે મળ્યા. આ બધું આપણે મહાજન બનાવીને કરી શકીયે તો તો મહાજન બનાવવું ઠીક છે. પણ હજુ મને ભય છે અને હું તમને ફરી ફરીને કહું છું કે જો આપણે આ બધું ભૂલી જઇશું તો તમારી સેવા કરવા ઇચ્છનારાં અમે અને તમે બન્ને પાપયોનિમાં પડીશું.

ધર્મવૃત્તિની જાગૃતિ

એક વખત એવો હતો કે સૌ લોકોમાં ધર્મવૃત્તિ હતી. હું આ બધી બાબતોમાં ભળીને ભાગ લઇને એમ કહી જોવા મથી રહ્યો છું કે આ રસ્તે પણ કંઈ કરતાં દેશના લોકોમાં એ ધર્મવૃત્તિની ફરી જાગૃતિ થાય તેમ છે? જો એ ધર્મજાગૃતિ આપણાંમાં થાય તો આ કઠણ કાળમાં આપણે બચ્યા છીયે, નહિ તો મૂઆ છીયે એવી મારી દઢ માન્યતા છે. આ ધર્મવૃત્તિ કંઈ ભારે અઘરી વસ્તુ નથી. એ તદ્દન સાદી અને સૌથી કેળવી શકાય એવી વસ્તુ છે. હું તમને કાનમાં કહી દઉં કે જે સ્વેચ્છાચારી છે, સ્વચ્છંદી છે, જે સંયમ જાણતો નથી તે ધર્મથી છેટે છે. જે કોઇનું ખોટું કરતો નથી, કોઇનો ખોટો દોકડો નથી લેતો દેતો, એ ધર્મને સમજે છે. આપણે દારૂડીઆ, લુચ્ચા, લફંગા થઈ જઇયે તો આપણું જીવ્યું, કમાયું બધું ફોકટ છે. આપણે સાચા, સારા, સરળ, વિવેકી, ધર્મવૃત્તિવાળા બનીયે તો આપણું જીવ્યું સાર્થક છે. આપણાં મહાજન ભલે બંધાય. તેથી આપણામાં મેળ થશે, સંપ થશે, આપણે રીતસર કામો કરી શકીશું. મને ખબર છે કે મીલમાલીકો એવું જ ઇચ્છે છે કે મહાજન થાય તો ઠીક. આજકાલ કોઇને કંઇ કોઇને કંઇ એમ સૌને જુદું જુદું પોતાની અડચણો ને ફરીઆદોનું સમાધાન કરી લેવું પડે છે. મહાજનો હોય તો તેમના અધિકારીઓની જોડે મળીને બધું રીતસર થઇ શકે. આમ આમાં બન્ને પક્ષનું હિત છે માટે પૂરેપૂરો વિચાર કરી સમજીને તમે આ કામ કરજો.

તા. ૭-૩-૧૯૨૦

નવજીવનની સ્થિતિ

'નવજીવન'ના અભિલાષ

'નવજીવન' પત્ર સાપ્તાહિક બનાવતી વખતે અને તેનું તંત્રીપણું મેં માથે લીધું તે વખતે કેટલીક શરતો મેં મારા મન સાથે કરી રાખી હતી ને તેમાંની કેટલીક વાંચનાર જાણે છે, તેનું સ્મરણ કરાવું છું.

૧ 'નવજીવન'માં પૈસા લઈ જાહેરખબર ન લેવી.

૨ 'નવજીવન' ખોટ ખાઇને ન કાઢવું.

આજકાલ 'નવજીવન'ની નવ હજાર નકલો ખપે છે. વીસ હજાર ન ખપે ત્યાં લગી મને સંતોષ ન થાય, પચાસ હજાર સુધી જાય તો મને નવાઇ ન લાગે. પણ

તેટલી નકલો કાઢવાજેવી સગવડ હજુ તો થઇ શકી નથી. તેવું યન્ત્ર નથી, તેટલા માણસો નથી. તેટલી નકલો સુખેથી કાઢી શકાય એવી સગવડવાળું મકાન નથી. અને પચાસ હજાર ઘરાકોને લલચાવી શકું એવું અને એટલું લખાણ મારા સાથીઓ અને હું હજુ આપી શકતા નથી. પ્રભુકૃપા હશે તો એવો સમય આવશે. ગત અંક કંઇક એવો ગણું ખરો. આગળ પણ એવા અંકો કોઇ કોઇ નીકળી ગયા. પણ અંગ્રેજીમાં કહેવત છે કે એક ચકલીએ ઉનાળો આવ્યો કહેવાય નહિ. તેમ 'નવજીવન'ના એક ઉમદા અંકે બધાની પરીક્ષા થાય નહિ. ગયો અંક ઉમદા છે તેનું

'બન્ધુ'નામનો લેખ

કારણ એ છે કે તેમાં સરલાદેવીજીનો 'બન્ધુ' નામનો લેખ છે. એ લેખ બે કકડે લખાયો છે. તેનો પૂર્વાર્ધ કેટલાંક વર્ષો પહેલાં જ્યારે તે બહેન અરણ્યવાળા પ્રદેશમાં રહેતાં ત્યારે લખાયેલો, પણ તે પ્રગટ નહિ થયેલો. હવે જ્યારે મેં ભિક્ષા માગી ત્યારે તેને ખોળી તેમાં પૂરણી ભરી તેને એક સંપૂર્ણ કાવ્ય બનાવ્યો ને તેનું દાન કર્યું. અસલ લેખ બંગાળીમાં છે. તેનો તરજુમો કરતાં મુશ્કેલી આવી તેથી 'નવજીવન'માં છપાતાં વિલંબ થયો. એ લેખમાંથી બે ત્રણ અર્થ કાઢી શકાય છે. પણ વાંચનારને મારી ભલામણ છે કે તે એ લેખને બે ચાર વેળા વાંચી જાય ને જે રસ તેમાં રહેલો છે તે ચુસી લે. છતાં તે જોશે કે એમાંનો રસ ખૂટશે નહિ.

'નવજીવન'માં ખોટ

પણ હું રસ્તે રોકાઇ ગયો. હાલ 'નવજીવન' ખોટથી અપાય છે. એક નકલની કિંમત સોળ પાઇ પડે છે, તેમાં આઠ પાઇના કાગળ જોઇયે છે. કાગળ સારા વાપરવાનું શરૂ કર્યું છે તેને બદલે હલકા વાપરવાની હવે ઇચ્છા નથી થતી. એટલે કદ ઘટાડી કાંઇક બચાવ કરવાનો નિશ્ચય થયો છે. સોળ પાનાંને બદલે આ વખતે બાર પાનાં આપ્યાં છે. આમ કરતાં ચાર પાઇ નથી બચતી. તેથી મુંબઇ અને અમદાવાદમાં છૂટક નકલ વેચવાના ચારને બદલે પાંચ પૈસા રાખવાનો ઠરાવ કર્યો છે. આથી ખોટ જતી અટકશે. વાંચનાર સમજશે કે જ્યાં સુધી મૂળમાં ખોટ જાય ત્યાં સુધી 'નવજીવન'ની ઘરાકી વધારવી એટલે વધારે ખોટમાં પડયા બરાબર છે. તેથી ઘરાકી વધારવાની વાત પણ હાલ ચાલતી ખોટમાં ન કરી શકાય.

ને ટુંકા લેખો

'નવજીવન' કાઢતી વેળા પ્રતિજ્ઞા આઠ પાનાંની હતી, પણ સોળ પાનાં આપવાના સંજોગો બની શક્યા તેથી સોળ આપ્યાં. હજુ પણ વાંચનારને પ્રતિજ્ઞાનાં આઠ પાનાં કરતાં તો વધારે જ મળશે. અને તેની સાથે એટલું પણ કહેવા ઇચ્છું કે જગ્યાના સંકોચથી વિષયોનો ત્યાગ નહિ થાય, પણ વિશેષ મહેનતે વધારે ટુંકા લેખો આપી તેટલા જ વિષયો સમાવવાનો પ્રયત્ન થશે. ઘણી વેળા વર્તમાનપત્રોમાં અમુક પાનાં ભરવાની દૃષ્ટિએ લાંબાં લખાણો લખવામાં આવે છે. કેટલીક વેળા

લેખક ઉતાવળે લખી પોતાના વિચારોને પૂરા ઘડી રીતસર ગોઠવી મુકી શકતો નથી. તે સમજવામાં મુશ્કેલી આવે છે અથવા જે વિચાર એક ક્ષણમાં સમજાય તેવો હોય તે આડાઅવળો મુકાવાથી મહેનતે સમજાય એમ મુકાયેલો હોય છે. એટલે જેઓ 'નવજીવન'માં લખી રહ્યા છે તેઓ વધારે ટુંકા લેખો લખી, પોતે એક માલીક છે એમ સમજી તેની ઉન્નતિમાં ભાગ લેશે એવી આશા રાખું છું. 'નવજીવન' કાઢવાનો હેતુ ધંધો કરવાનો નથી, પણ તે મારફતે પ્રજાની થોડીઘણી સેવા કરવી, અને જ્યારે પ્રજામાં નવજીવન આવતું શરૂ થયું છે તે કાળે પ્રજાને યથાશક્તિ સરળ અને સીધા માર્ગો બતાવવા ને ગુંચવાડાભરેલા પ્રશ્નોની ઉકેલમાં મદદ કરવી, એ છે.

એટલે જેઓ 'નવજીવન'માં લખી રહ્યા છે તેઓ વધારે ટુંકા લેખો લખતાં છતાં વસ્તુમાં ઘટાડો ન થાય એવી મહેનત કરશે.

વાચકોની આશા

કાગળોનો ભાવ ઘટશે, અથવા નવજીવન મુદ્રણાલયમાં કે કાર્યાલયમાં અમારી બધાની અકુશળતાને લીધે ખોટ જતી હશે ને તેમાં કંઈ ફેરફાર થઇ શકશે તો તેમ કરીને ફરી સોળ પાનાં આપવામાં આવશે. 'નવજીવન'માં જેમ ખોટ ખાવી નથી, તેમ નફો પણ કરવો નથી; એટલે જે કંઇ બચાવ થશે તે વાંચનારને જ મળશે. તેમ સમજી વાંચનાર હમેશાં 'નવજીવન'ના પોતે એક માલીક છે એમ સમજી તેની ઉન્નતિમાં ભાગ લેશે એવી આશા રાખું છું.

નોંધ

સર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનું આગમન

મહાકવિનું સ્વાગત કેમ થાય ?

સાહિત્ય પરિષદ્ એપ્રિલ માસમાં ભરાવાની છે તે વેળા સર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર પોતાની હાજરીથી પરિષદ્‌ને દીપાવશે એવા ખબર મળી ગયા છે. એમનું આગમન નાની વાત નહિ ગણાય. એ રાજપ્રકરણી પુરુષ નથી, એ મહાકવિ છે. તેમની જોડી હિંદમાં તો નથીજ. ભાઇ ઍંડ્રુઝ પોતે એક કવિ છે ને તે માને છે કે તેમની જોડી આજે યૂરોપમાં પણ નથી.

તેઓ જેમ કવિ છે તેમ તત્ત્વજ્ઞાની છે અને આસ્તિક પુરુષ છે. ભાઇ ઍંડ્રુઝ તેમને ધર્મધુરંધરની પણ ઉપમા આપે છે. આ મહાકવિ હિંદુસ્તાનનું એક અણમોલું રત્ન છે. તેમની કવિતામાં ધર્મજ્ઞાન, નીતિ અને બીજાં શુદ્ધ સત્ત્વો ભર્યાં છે તેમાં કોઇ શંકા લાવી શકે તેમ નથી. તેમની 'ગીતાંજલિ' તેમની 'સાધના', એ અપૂર્વ ગ્રંથો છે. તેમની વાર્તાઓમાં બાળકોનો વિનોદ ભર્યો છે ને તેટલું જ જ્ઞાન, તેટલી જ કળા છે.

એમને લાયકનું માન ગુજરાતની રાજધાની આપો એમ હું ઇચ્છું છું. તેમને સારૂ કાન ફોડી નાંખે એવા પોકારો ન શોભે. માણસોની ભીડ હોવા છતાં ધક્કાધક્કી વિના આપણને જે પ્રિય છે તેને સારૂ આપણે રસ્તો આપી દઇયે. આપણે રસ્તા શણગારીયે તો તેમાંયે પશ્ચિમતા નહિ પણ પૂર્વતા હોવી જોઇયે. એ પોતે જેવા કવિ છે તેવા જ ચિત્રકળા ને સંગીતના પારખનાર છે. એટલે આપણે જે ભાવ બતાવવા માગીયે છીયે તે શાંતિમય, કળામય ને સર્વ પ્રકારે આડંબરથી—ઘેલછાથી રહિત એવો શુદ્ધ હોવો જોઇયે. કાર્યવાહકોને હું વિનંતિ કરૂં છું કે તેઓ આજથી જ વિચાર કરી સુવ્યવસ્થા ઘડી કાઢે કે જેથી આપણા પરોણાને શ્રમ ન પહોંચે અને ગુજરાત ધાર્મિક વૃત્તિથી ગુજરાતને અને કવિશ્રીને શોભે એવો આવકાર આપે.

પંજાબનો પેગામ*

ભિક્ષામાં બહેનોની શોધ

તમે સૌ કદાચ જાણતા હશો કે હાલ કેટલાક વખત થયાં હું કેટલેક દરજ્જે અપંગ બની ગયો છું, એટલે અત્યારે તમારી આગળ હું બેઠે બેઠે બોલીશ. મને ઉમેદ છે કે તમે સૌ મને તે માટે માફ કરશો.

હું જોઉં છું કે આજની સભાના કાર્યક્રમમાં બોલનાર તરીકે મારૂં નામ પણ મુકવામાં આવ્યું છે. મારે સરલાદેવી બહેનનો અને પ્રમુખ સાહેબનો ઉપકાર માનવાનું કાર્ય કરવાનું છે. આજનું ભાષણ કરનારે બહેનને તેમજ પ્રમુખ સાહેબને હું સારી રીતે ઓળખું છું એટલે મારે કરવાનું કામ કરતાં મને હરખ થાય છે.

હું પોતે તો ભીખારી રહ્યો. મારી ભિક્ષામાં હું વિશેષે કરીને બહેનોને શોધું છું. મને પુરુષો તો સર્વ સ્થળે મળી રહ્યા છે. પરંતુ હું વિશેષ પ્રયત્ન બહેનોને મેળવવા માટે કરી રહ્યો છું, કારણકે હું માનું છું કે હિંદની બહેનો ભાઈઓને આશીષ ન આપે તો હિંદની ઉન્નતિ અસંભવિત છે. મને ખાસ કરીને અમદાવાદમાં એવાં એક બહેન મળી ગયાં છે. મુંબઈ, મદ્રાસ વગેરે સ્થળોએ પણ કોઈ ને કોઈ બહેન તો મળી ગઈ છે. પંજાબમાં મને

સરલાદેવીનો પરિચય

સરલાદેવીજી મળી ગયાં છે. એમનો પ્રથમ પરિચય મને ૧૯૧૦ની સાલમાં થયો હતો અને ત્યારપછી હરિદ્વારમાં મને એ દંપતીનાં દર્શન થયાં હતાં. સરલાદેવીજીએ મને પંજાબ આવવાનું આમંત્રણ કર્યું. મેં તે સ્વકાર્યું તો ખરૂં, પરંતુ હું ગભરાયો. મને જ્યારે સરલાદેવીજીએ આમંત્રણ કર્યું ત્યારે તે વિયોગિની હતાં. મને એટલા માટે વિચાર થઇ પડયો કે વિયોગિનીના ઘરમાં મારે સ્વાગત કેમ સ્વીકારવું ? પરંતુ દુઃખમાં ભાગ લેવો એ હું સદ્ભાગ્ય સમજું છું અને તેથી પંજાબમાં હું એમને ત્યાં રહ્યો. મારી સગી બહેન મારી જેટલી ચાકરી કરે તેટલી જ ચાકરી મેં તેમની પાસેથી ભોગવી. આમ હું એ બહેનનો ઋણી બન્યો.

---

*અમદાવાદમાં શ્રી૦ સરલાદેવી ચોધરાણીના વ્યાખ્યાન વખતે તેમનો અને પ્રમુખનો ઉપકાર માનતાં કરેલું ભાષણ; તા. ૨૭-૨-૨૦.

પંજાબનો પેગામ

જે બહેન મારો સંદેશો દેશને પહોંચાડે તેના તો હું ચરણસ્પર્શ કરું. પરંતુ હું તો અત્યારે એ કહેવા ઈચ્છું છું કે આ બાઈએ મારો સંદેશો તમને નથી પહોંચાડ્યો, પણ પંડિત રામભજદત્ત ચોધરીનો સંદેશો પહોંચાડયો છે. આ અવસરે આ પતિઘેલી બાઇને બીજું કાંઇ ન સૂઝ્યું અને તેના ધણીનો સંદેશો આપણને પહોંચાડયો છે. આમ કરીને પોતાના પતિને છાપરે ચડાવ્યા છે. ચોધરીજીનો સંદેશો એ આખા પંજાબનો સંદેશો છે. એ સંદેશો કહે છે કે તમે કદી ન ડરજો, ગમે તેમ થાય પણ તમે કદી ન હારજો. પ્રભુ પ્રત્યે પ્રેમ રાખી શાંતિથી અને સબુરીથી તમે કામ કરજો. આ પેગામ આપણે આપણા હૃદયમાં ગુંથી લેવો જોઇયે.

રમણભાઇનો ઉપકાર

જેમ સુશીલ સ્ત્રીઓ તેમ સારા પુરુષોનો પણ મને મોહ છે. આજની સભાના પ્રમુખ સાહેબ પોતાની સાદાઇ, મળતાવડા સ્વભાવ વગેરે ગુણોથી જાણીતા છે. તેમના પિતાશ્રીએ કરેલાં કાર્યોમાં, મેળવેલા યશમાં તેમણે ઉમેરો કર્યો છે. સુધારક તરીકે અને બીજી રીતે પણ રા. રમણભાઇએ ઘણું કર્યું છે. એમના સદ્ગુણો લઈ આપણે પણ કાંઇ કાર્ય કરી શકીયે તો ઘણું કર્યું કહેવાય.

ફરી એકવાર હું સરલાદેવીજીનો અને પ્રમુખ સાહેબનો તમારા સર્વની વતી આભાર માનું છું.

તા. ૧૪-૩-૧૯૨૦

૬ઠ્ઠી અને ૧૩મી એપ્રિલ

જાગૃતિ અને બલિદાનના દિવસ

આ બન્ને દિવસ થોડા વખતમાં આવી રહેશે. તે ન ભૂલાય એવા છે. ૬ઠ્ઠી એપ્રિલને દિવસે હિંદુસ્તાનમાં અલૌકિક જાગૃતિ પેદા થઈ. ૧૩મી એપ્રિલે નિરપરાધી મનુષ્યોનું લોહી વહેવાથી પંજાબ આખા હિંદુસ્તાનને સારુ યાત્રાનું ધામ બન્યું. ૬ઠ્ઠી એપ્રિલે સત્યાગ્રહનો પ્રવેશ થયો. કાયદાનો ભંગ કરવા રૂપી વિભાગ ભલે કોઇને પસંદ ન હો, પણ આમરણાન્ત સત્ય જાળવવું અને સત્યને જાળવતાં આપણે કોઇને ઇજા ન કરવી, પણ દુશ્મન પ્રત્યે પ્રેમભાવથી વર્તવું એ ઉત્તમ છે એ વિષે તો મતભેદ ન જ હોઇ શકે. સત્ય અને અહિંસાનો જ્યાં સંગમ થાય છે ત્યાં આખી દુનિયાને વશ કરી શકાય છે. અને સત્યાગ્રહ એ મૂળમાં પ્રજાજીવનમાં સત્ય અને અહિંસાનો પ્રવેશ કરાવવાનો પ્રયત્ન છે. સત્યાગ્રહની પ્રતિજ્ઞા વિના સત્યાગ્રહનો ભાવ પ્રજામાં પેદા થયો છે એ વિષે શંકા રખાય તેમ નથી. પંજાબમાં હજારો માણસોને મળતાં મારો તો એ જ અનુભવ થયો.

વળી ૬ઠ્ઠી એપ્રિલે હિંદુમુસલમાનની એકતાની અને સ્વદેશીની પ્રવૃત્તિ નિશ્ચયપૂર્વક ચાલી. વળી ૬ઠ્ઠી એપ્રિલે રોલેટ ઍક્ટનો આત્મા નાશ પામ્યો અને તે કાયદો

એકમત શરીર રૂપે રહ્યો. ૧૩મી એપ્રિલે નિરપરાધીઓની કતલ થઇ એટલું જ નહિ, પણ એ કતલમાં હિંદુ અને મુસલમાનનું લોહી મળીને એક નદી ચાલી અને એમ એકતા વધારે દૃઢ થઇ.

કેમ ઉજવવા?

આવી બે બીનાઓને આપણે કઇ રીતે ઉજવવી એ વિચારવાની જરૂર છે. મારી સૂચના નીચે પ્રમાણે છે. જેનાથી થઈ શકે તેમણે, સ્ત્રી, પુરુષ, બાળકોએ બધાંએ ૬ઠ્ઠી એપ્રિલનો દિવસ અપવાસમાં અને ભજનકીર્તનમાં ગાળવો. અપવાસ ૨૪ કલાકનો કરવો અને આખા હિંદુસ્તાનમાં સાંજે સાત વાગે ઠેકઠેકાણે જાહેર સભાઓ કરવી અને તેમાં રોલેટ ઍક્ટ રદ કરવાની માગણી કરવાનો અને તે રદ ન થાય ત્યાં સુધી હિંદુસ્તાનમાં શુદ્ધ શાંતિ નહિ ફેલાય એવો ઠરાવ પાસ કરવો. કાયદો મુડદા સમાન છે એટલું બસ નથી. કાં તો એ કાયદો પ્રજાનું અપમાન કરે છે અથવા તો નથી કરતો. જો અપમાન કરતો હોય તો તે રદ થવો જ જોઇએ, અને સુધારા દાખલ થાય તો સરકારના શુભ ઇરાદાની નિશાની તરીકે એ ગણાશે.

જલિયાંવાલા બાગ ફંડ

વળી ૬ઠ્ઠીથી માંડીને ૧૩મી એપ્રિલ સુધીનું અઠવાડિયું જલિયાંવાલા બાગની કતલને અર્થે ગાળવું એવો મારો અભિપ્રાય છે. તેથી એ અઠવાડિયાનો સારામાં સારો ઉપયોગ એ છે કે જલિયાંવાલા બાગમાં જે સ્મારક સ્તંભ કરવાનો છે તેને અર્થે જે ખર્ચ થશે તે ખર્ચ આપણે ઉઘરાવી લેવો. દસ લાખ રૂપીયાની તે કાર્યને સારૂ જરૂર છે એ હું જણાવી ચુકયો છું. પૈસા કેવી રીતે એકઠા કરવા તે વિષે દરેક ગામ પોતાની યોજના રચી શકે છે. પૈસાની ચોરી ન થાય એટલું જાળવવું આવશ્યક છે. પૈસાનું ઉઘરાણું ૧૨મી એપ્રિલની સાંજ સુધીમાં પૂરૂં થઇ જવું જોઇયે.

અદ્વેષ અને પશ્ચાત્તાપ

૧૩મી તારીખે ફરી અપવાસ કરવો અને પ્રાર્થના કરવી. તે દિવસે આપણે અંગ્રેજો પ્રત્યે દ્વેષ ન કરવો તે આપણો ધર્મ સમજું છું. નિર્દોષ માણસો માર્યા ગયા તેઓનું સ્મરણ કરવું એ આપણી ફરજ છે. કૃત્યનું ખુનીપણું યાદ રાખવાની આપણી ફરજ નથી. બલિદાન આપવાની તૈયારી કરીને પ્રજા ચઢી શકશે; વેર વાળવાની તૈયારીઓ કરીને નહિ ચડાય. તે દિવસે આપણે આપણી ભૂલોનું પણ સ્મરણ કરવાની અને પશ્ચાત્તાપ કરવાની હું આવશ્યકતા સમજું છું. તે દહાડે સાંજે સાત વાગે બધે ઠેકાણે સભાઓ ભરીને આપણે એવા ઠરાવો પસાર કરવા જોઇયે કે અમલદારોએ જે ગંભીર ભૂલ ૧૩મી તારીખે કરી અને જે ઘાતકીપણું વાપર્યું તેવો બનાવ ફરી પાછો ન બને એવાં પગલાં યોજવાં જોઇયે.

સત્યાગ્રહનું અઠવાડિયું

વળી મારી એ વિનંતિ છે કે એ અઠવાડિયામાં દરેક સ્ત્રીપુરુષે પોતપોતાનાં જીવનમાં સત્યાગ્રહના તત્ત્વનું સિંચન કરવું, હિંદુમુસલમાનની એકતા વધે તેવાં કૃત્ય

કરવાં અને સ્વદેશીનો પ્રચાર કરવો. હિંદુમુસલમાનની એકતા વધે તેને સારૂ તે અઠવાડિયામાં આવતા શુક્રવારને દહાડે એટલે ૧૯મી તારીખે મુસલમાનોની વ્યાજબી માગણી પ્રમાણે ખિલાફતના સવાલનો ફેંસલો થાય એવી માગણી કરનારા ઠરાવો પસાર કરવા. આમ આ અઠવાડિયું પ્રજાને વધારે પવિત્ર બનાવવામાં, આંતરપરીક્ષામાં, આપભોગમાં જોઇતી તાલીમ લેવામાં અને પ્રજાની ઉંડી લાગણીઓ જાહેર કરવામાં ગાળવું જોઇયે. આપણી ભાષામાં કડવાશ ન હોવી જોઇયે, તેમ છતાં સંપૂર્ણ નિર્ભયતા અને દૃઢતા હોવાં જોઇયે. ૬ઠ્ઠી અને ૧૩મી તારીખે હડતાળ ન કરવી ? એવો પ્રશ્ન જરૂર ઘણાઓના મનમાં ઉઠશે. હું તો દૃઢતાપૂર્વક હડતાળ ન કરવા તરફ મારો અભિપ્રાય બતાવું છું. જેઓની શ્રદ્ધા સત્ય અને પ્રેમ પ્રત્યે છે તેઓને સારૂ તો આ અઠવાડિયું સત્યાગ્રહનું છે. ૬ઠ્ઠીની હડતાળ એ સત્યાગ્રહી હડતાળ હતી, કેમકે તે દિવસે સત્યાગ્રહનો સમારંભ થયો. વળી જોકે ૬ઠ્ઠીની હડતાળ લોકોએ પોતાની મરજીથી જ પાળી હતી, તે છતાં એટલું કબૂલ તો કરવું જ જોઇએ કે લોકોએ વાહન વગેરે ન વાપરવાં જોઇયે એવા પ્રકારનું દબાણ તે દહાડે ચલાવવામાં આવ્યું હતું. તેથી આ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાના અને તાલીમ લેવાના સમયે હડતાળ પાડવાની સલાહ હું નથી આપી શકતો. એ તો માત્ર ક્વચિત જ અને સબળ કારણસર વાપરવાનું હથિયાર છે.

પ્રાર્થના અને અપવાસથી પ્રજાનું શું દારિદ્ર ફીટવાનું છે એવો સવાલ જરૂર ઉઠશે. એ વિષે વધારે વિચાર હવે પછી કરીશું. દરમિયાન મારી ઉમેદ છે કે બધા પક્ષ અને બધા વર્ણ તથા વર્ગ પ્રજાજાગૃતિમાં ચોક્સ રીતે વધારો કરાવનારા આ અઠવાડિયાના પવિત્ર કાર્યમાં પૂરેપૂરો હિસ્સો લેશે.

ખિલાફત

ખિલાફતનો સવાલ અત્યારે સર્વોપરી થઇ પડ્યો છે. સામ્રાજ્યમાં સર્વથી વધારે મહત્ત્વ એ સવાલ ભોગવે છે. ઇંગ્લંડના મોટા પાદરીઓ અને ઇસ્લામી આગેવાનોએ એ સવાલને મોખરા પર મૂકી દીધો છે. પાદરીઓએ દાવ નાંખ્યો, મુસલમાનોએ તે ઝીલી લીધો છે. **સર્વોપરી સવાલ**

હું ઉમેદ રાખું છું કે હિંદુઓ સમજી જશે કે સુધારા શું કે બીજું કંઇ પણ શું, ખિલાફતની આગળ નીચેનો દરજ્જો ભોગવે છે. જો મુસલમાનોનો દાવો એ

ઇસ્લામીની દૃષ્ટિ વિના ગેરઇન્સાફી હોત તો કેવળ ઇસ્લામી પુસ્તકોને જ આધારે તેને ટેકો આપતાં કોઇ અચકાત. પણ જ્યારે ન્યાયી દાવાને દીન તરફથી ટેકો મળે છે ત્યારે એ દાવાની સામે થઇ શકાય નહિ.

મુસલમાનોની માગણી

તુર્કી અને અરબસ્તાન

ટૂંકામાં મુસલમાનોનો દાવો નીચે પ્રમાણે છે:—

૧. યુરોપ માંહેનું તુર્કી તુર્કોના હાથમાં રહેવું જોઇયે. તે રાજ્યમાં ઇસ્લામી સિવાયની બીજી જે કોમો રહેતી હોય તેઓના રક્ષણને સારૂ ભલે પૂરી ખાત્રી લેવામાં આવે.

૨. ઇસ્લામની પવિત્ર જગ્યાઓનો કબજો સુલતાનના હાથમાં રહેવો જોઇયે અને જઝીરત-ઉલ-અરબ એટલે મુસલમાની લેખકોએ હદ બાંધી છે તે અરબસ્તાન ઉપર સુલતાનનો બાદશાહી હક રહેવો જોઇયે, અને તેની સાથે આરબોને જોઇતા હોય તો ભલે તેઓને સ્વરાજ્યના હક મળે. આવું વચન મિ. લૉઇડ જ્યૉર્જનું હતું અને એ જ ધારણા લાર્ડ હાર્ડિંજની હતી. મુસલમાની સિપાહીઓ તુર્કીની રાજસત્તા છીનવી લેવાને સારૂ કદી લડત નહિ. ખલીફાના હાથમાંથી અરબસ્તાન ઉપરની હકુમત છીનવી લેવી એ ખિલાફતનું મીંડું વાળવા બરાબર છે.

વાઈસરાયની ફરજ

લડાઇના પહેલાં જે તુર્કીનું હતું તે જરૂરપડતી ખાત્રીઓ લઇને તુર્કોને પાછું આપવું એ ખ્રિસ્તીને શોભે એવો ચુકાદો ગણાય. તુર્કીને સજા કરવાના ઇરાદાથી તેની પાસેથી કંઇ પણ લઇ લેવું એ દારૂગોળાનો ચુકાદો ગણાય. મિત્રરાજ્ય અથવા તો ઇંગ્લંડે પોતાની જીતને વખતે તદ્દન ન્યાય ઉપર જ રહેવું જોઇયે. તુર્કોને કમજોર બનાવી દેવા એ ગેરઇન્સાફ કહેવાશે, એટલું જ નહિ પણ ઇરાદાપૂર્વક અપાયેલાં વચનોનો ભંગ ગણાશે. તેથી હું આશા રાખું છું કે લૉર્ડ હાર્ડિંજની જેમ વાઇસરાય હિંમત ધરશે અને દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહને વખતે જેમ લૉર્ડ હાર્ડિંજે આગેવાની લીધી હતી તેમ ના૦ વાઇસરાય ખિલાફતના સવાલમાં આગેવાની લઇને એ સવાલને સ્પષ્ટ અને જોરદાર વલણ આપશે, કે જેથી કરીને ઉતાવળીઆ કે કમહુશિયાર માણસોની આગેવાની નીચે ભયંકર પરિણામો આવતાં અટકે.

હિંદુ મુસલમાનો પર આધાર

પણ ખરૂં જોતાં સવાલનો ફડચો વાઇસરાયના કરતાં આપણા હિંદુ અને મુસલમાન ઉપર વધારે આધાર રાખે છે. અને હિંદુ અથવા તો વાઇસરાયના કરતાં મુસલમાન ઉપર તેથી પણ વધારે આધાર રાખે છે. મુસલમાન ભાઇઓ અધીરા

થયા છે એવી નિશાનીઓ હું જોઇ રહ્યો છું. અધીરાઇમાંથી દીવાનાપણું આવવાનો સંભવ છે, અને દીવાનાપણાનો નતીજો ખુનામરકી જ હોય. હું ઇચ્છું છું કે ખુનામરકી એ આપઘાત છે એવું હું બધાને સમજાવી શકું.

જો................

આશા ને પ્રયત્ન

ધારો કે મુસલમાનોની માગણી મિત્રરાજ્યો અથવા કહો કે ઇંગ્લંડ કબૂલ ન કરે તો ? મિ. મૅાંટેગ્યુના બળવાન બચાવમાં અને મિ. લૅાઇડ જ્યૅાર્જનાં પોતાનાં જ વચનના અર્થમાં હું તો બહુ આશા જોઉં છું. હું કબૂલ કરૂં છું કે મિ. લૅાઇડ જ્યૅાર્જનાં વચન લૂલાં છે, પણ તેની મારફતે એ સંપૂર્ણ ન્યાય મેળવી શકે છે. પણ આપણે ખરાબમાં ખરાબ પરિણામ ધારી લેવું જોઇયે અને શુભ પરિણામની આશા રાખી તેને સારૂ મથવું જોઇયે. કેમ મથવું એ સવાલ છે.

શું ન કરવું જોઇયે ?

આપણે શું ન કરવું જોઇયે એ તો સ્પષ્ટ છે. વિચારમાં, વચનમાં કે કર્મમાં ખુનામરકી ન જ હોવી જોઇયે. તેથી વેરભાવે કે સજા કરવાના ઇરાદાથી બ્રિટિશ માલનો બૅાયકોટ ન સંભવે.

૧. મારા વિચાર પ્રમાણે તો બૅાયકોટ પણ એક જાતની ખુનામરકી છે.

૨. વળી કદાચ બૅાયકોટ ઇચ્છવાજોગ હોય તોપણ એ તદ્દન અવ્યવહારૂ છે.

૩. જ્યાં સુધી આપણી માગણી મુજબ નથી મળ્યું ત્યાં સુધી આપણે શાંતિ વાળીને બેસી શકતા જ નથી.

૪. ખિલાફતની સાથે બીજા સવાલોને મેળવવા જ ન જોઇયે—જેમકે ઇજીપ્તનો સવાલ.

શું કરવું ઘ

હવે આપણે શું કરવું ઘટે એ જોઇયે.

૧૯મી તારીખે ધંધો બંધ કરવો અને એક જ ઠરાવ પસાર કરીને આપણી ઓછામાં ઓછી માગણી છે તે જાહેર કરવી એ પ્રથમ પગથીઉં છે. હડતાળ કેવળ મરજીયાત હોવી જોઇયે, અને નોકરીયાત વર્ગને તેઓના ધણીની પરવાનગી સિવાય કામ બંધ કરવાની રજા ન જ મળવી જોઇયે. મીલના મજૂરોને હડતાળમાં બિલકુલ ભેળવવા જ નહિ. વળી બીજી એક શરત એ છે કે હડતાળની સાથે ખુનામરકી કે મારપીટ જરાય ન હોવાં જોઇયે. મને ઘણી વખત કહેવામાં આવ્યું છે કે છૂપી પોલીસ ઘણી વેળા ખુનામરકી કરાવે છે. સામાન્ય આરોપ તરીકે હું એ વાત માનતો જ નથી. છતાં માનો કે એ આરોપ બરાબર હોય, તોપણ આપણામાં એટલી તાલીમ હોવી

જોઇયે કે એ ખુનામરકી અશકય થઇ પડે. જનસમાજને તાલીમ આપવાની, તેઓને દોરવાની અને તેઓની ઉપર અસર મેળવવાની આપણી શક્તિ ઉપર આપણી જીતનો આધાર રહે છે.

માગણી કબુલ ન થાય તો?

જો આપણી માગણી કબૂલ ન થાય તો શું કરવું જોઇયે એ વિચારીયે.

છૂપી કે જાહેર લડાઇ કરવી એ જંગલી ઉપાય છે. આવી લડાઇ કરવાની વાત આપણી ગણતરીમાંથી આપણે કાઢી નાંખવી જોઇયે. લડાઇ કરીને જીતવું અશકય છે એટલું જ કારણ લડાઇની વિરુદ્ધ બસ છે. લડાઇ કરવી એ હમેશાં ખરાબ છે, એવું જો હું બધાને સમજાવી શકું તો આપણી બધી ન્યાયી ધારણાઓ આપણે વહેલા બર લાવી શકીયે. ખુનામરકી નહિ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લઇને એક વ્યક્તિ અથવા પ્રજા જે શક્તિ મેળવી શકે છે એ શક્તિને કોઇ હઠાવી શકતું જ નથી. પણ ખુનામરકી નહિ કરવાની સામે હાલ તો હું જે દલીલ કરૂં છું તે કેવળ તેની અયોગ્યતા જ છે; અને ખુનામરકી અયોગ્ય છે, કેમકે તેથી ધારેલું પરિણામ લાવવું અશકય છે.

સરકારને મદદ ન કરવી

અસહકારની મૂળ કલ્પના

તેથી સરકારને મદદ ન કરવી એ જ હથિયાર આપણા હાથમાં રહેલું છે. અને જ્યારે તેની સાથે ખુનામરકી ન હોય ત્યારે તેના જેવું બીજું ચોકખું હથિયાર કંઇ જ નથી. અને તે જેટલું શુદ્ધ છે એટલું જ અસરકારક છે. મદદ કરીને જ્યારે આપણે જ આપણું પોતાનું અપમાન, આપણી હલકાઇ કે આપણા ધર્મની નામોશી વહોરી લેતા હોઇયે ત્યારે મદદ ન કરવી એ ફરજ થઇ પડે છે. જે હકો મુસલમાનોને સારૂ જન્મમરણ જેવા થઇ પડે તે અયોગ્ય રીતે છીનવી લેવામાં આવે, છતાં આપણે મૂગા બેઠા રહીયે એવી આશા ઇંગ્લંડ ન જ રાખી શકે. તેથી આપણે મથાળેથી અને પાયેથી શરૂઆત કરવી જોઇયે. જેઓ મોટા દરજ્જા ધરાવતા હોય તેઓએ તે છોડી દેવા જોઇયે. જેઓ નાની નોકરીમાં હોય તેઓએ તે નોકરી છોડી દેવી જોઇયે. ખાનગી ગૃહસ્થોના નોકરોને આ નિયમ લાગુ પડતો નથી. જેઓ મદદ નહિ કરવાની સલાહ માન્ય ન રાખે તેઓનો બહિષ્કાર કરવાની ધમકી હું પસંદ કરી શકતો નથી. જેઓ કંઈ પણ દાબ વિના પોતાની નોકરી છોડી દે તેની જ અસર થવાની છે; કેમકે આપણો અસંતોષ અને લોકલાગણીની કસોટી તો મરજીયાત રાજીનામામાં જ હોઇ શકે. સિપાહીઓને તેઓનાં હથિયાર છોડવાની સલાહનો હજુ સમય નથી આવ્યો. એ આપણું છેલ્લું પગલું હોય, પહેલું ન હોવું જોઇયે. જ્યારે વાઇસરાય, હિંદી વજીર અને મુખ્ય પ્રધાન આપણો ત્યાગ કરશે ત્યારે તે પગલું ભીરવાનો

પણ આપણને હક મળશે. વળી મદદ આપવાનું બંધ કરવાનું કામ અતિ વિચારપૂર્વક લેવાવું જોઇયે. આપણે ધીમાશથી વધવું જોઇયે કે જેથી સખત તાપને સમયે પણ આપણે આપણી પોતાની ઉપરનો કાબુ છોડી ન દઇયે.

મારૂં કર્તવ્ય

અહિંસાની શરત

કલકત્તાના ઠરાવોથી ઘણા ચમકી ગયા ગયા છે. તેઓને તેમાં ખુનામરકીની ગંધ આવે છે. હું એવો અર્થ નથી કાઢતો, જોકે તેમાંના કેટલાકની ભાષા હું પસંદ નથી કરતો. જે ઠરાવોનું વસ્તુ મને મુદ્દલ પસંદ નથી તે હું ગણાવી ગયો છું. તેઓના બધા ઠરાવો હિંદુઓ કબૂલ કરી શકે? આ પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો છે. હું તો મારે પોતાને વિષે કહી શકું. ઇસ્લામી ભાઇઓ જ્યાં સુધી મર્યાદામાં રહેશે અને ખુનામરકી નહિ કરે અથવા ખુનામરકીને ઉત્તેજન નહિ આપે ત્યાં સુધી તેઓની વ્યાજબી માગણી પ્રમાણે મેળવવામાં હું તેઓની સાથે બરાબર ઉભો રહીશ. પણ ખુનામરકી થાય અથવા ખુનામરકીની સલાહ આપવામાં આવે અથવા ખુનામરકીને ઉત્તેજન આપવામાં આવે તે વખતે હું તેઓની સાથે નહિ ઉભો રહું, અને દરેક હિંદુ અથવા તો દરેક જણને સાથે નહિ ઉભવાની સલાહ આપીશ. તેથી ગમે તેવું ગુસ્સો ચડવાનું કારણ મળે તે છતાં પોતાની જીભ ઉપર સંપૂર્ણ અંકુશ રાખવાની હું દરેક બોલનારને પ્રાર્થના કરૂં છું. જો દૃઢતાની સાથે નમ્રતાનું મેળવણ હશે તો જીતની મને ખાતરી છે. જો ગુસ્સો, દ્વેષ, તિરસ્કાર, અવિચાર અને છેવટે ખુનામરકીનું સામ્રાજ્ય થાય તો પરિણામે હાર જ મળે. તેથી હું એકલો હોઉં છતાં ખુનામરકી આદિ શત્રુઓની સામે મારો જીવ જતાં સુધી લડીશ. આખી દુનિયાની સાથે મિત્રભાવે રહેવું એ મારો ઉદ્દેશ છે. અન્યાયની સામે પૂરા જોરથી લડતાં છતાં સંપૂર્ણ પ્રેમભાવ રાખી શકાય એ મારો દૃઢ નિશ્ચય છે.

પ્રેસ ઍક્ટ અને મિ. હૉર્નિમેન

પ્રેસ ઍક્ટ અને પ્રજામત

પ્રેસ ઍક્ટ રદ કરવા વિષે જે સભા મુંબઇમાં ભરાઇ હતી એ અગત્યની સભા હતી. પ્રેસ ઍક્ટ રદ થવાથી જેટલો લોકોને લાભ છે તેટલો જ સરકારને છે એમ સર નારાયણ ચંદાવરકર બતાવી શક્યા. ઑસ્ટ્રીચ પક્ષીને વિષે એમ કહેવાય છે કે એ જ્યારે ભય જુએ છે ત્યારે પોતાનું મ્હોં રેતીમાં સંતાડે છે અને પછી ભય નથી એમ માની લે છે અને છેવટે ઘેરાઇ જાય છે. પ્રેસ ઍક્ટ કરીને સરકારે પોતાની

દશા ઑસ્ટ્રીચ પક્ષીના જેવી કરી મુકી છે. જો લોકોની વૃત્તિ સરકાર પ્રત્યે ખરાબ હોય તો તે વૃત્તિ બતાવવાનું વાહન વર્તમાનપત્ર છે, તેને દાબવાથી કંઇ વૃત્તિ સુધરવાની નથી. વળી પ્રેસ ઍકટને રાખી મુકવો એ વાયુશાસ્ત્રી હવાનું દબાણ માપવાના યંત્રને ભાગીને હવાની સ્થિતિ જાણવાનો પ્રયત્ન કરે તેના જેવું થયું. પ્રેસ ઍકટ દાખલ કરીને પ્રજાનો વાયુ કઈ દિશામાં વહે છે, કેવો છે, એ જાણવાનું યંત્ર સરકારે બોખરું કરી મેલેલું છે અને તેથી પ્રજાવૃત્તિ બરોબર જાણવા સરકાર અશક્ત થઇ ગયેલ છે. તેથી પ્રેસ ઍકટને રદ કરવો એ જ સરકારનું કર્તવ્ય છે. અને તે રદ કરાવવા પ્રયત્ન કરવો એ પ્રજાની ફરજ છે.

મિ. હૉર્નિમેન વિષે આંદોલન

પણ સરકારની જે વૃત્તિ પ્રેસ ઍકટ રાખવામાં રહેલી છે તે જ વૃત્તિનો ભોગ મિ. હૉર્નિમેન થઇ પડેલા છે. પ્રજામત ચોકખો જાહેર થાય એ સરકાર સહન કરી શકતી નથી. તેથી પ્રજામતને ઘણી દૃઢતાથી જાહેર કરનાર મિ. હૉર્નિમેનને પણ સહન કરી શકી નથી. મિ. હૉર્નિમેને પ્રજામતને કેળવવામાં જે શક્તિ બતાવી છે તે થોડા જ બતાવી શકયા છે. તેમણે પ્રજામાં જે જુસ્સો રેડયો છે તેવો જુસ્સો થોડા જ રેડી શકયા છે. પણ મિ. હૉર્નિમેનની શક્તિ ભલે તેવી ન હો, તોપણ કેવળ ન્યાયપક્ષનો જ વિચાર કરતાં મિ. હૉર્નિમેનની ઉપર કંઇ ગુન્હો સિદ્ધ થયો નથી. તોયે કેવળ સ્વેચ્છાએ સરકાર તેમને હિંદુસ્તાન બહાર રાખી શકે એ પ્રજા કદી સહન ન કરી શકે. મિ. હૉર્નિમેનની પદ્ધતિ અને મતોની સાથે મળનાર જ તેમને છોડાવવાનો પ્રયત્ન કરી શકે એવું કશું જ નથી. તેમની સાથે અમને મતભેદનાં ઘણાંયે કારણો હોય છે. તેમની ભાષા ઘણી વેળા જોઇયે તેના કરતાં વધારે આકરી હોય છે.તેમ છતાં તેમને હિંદુસ્તાનમાં દાખલ થવાનો હક બીજાઓના જેટલો જ હોવો જોઇયે એ વિષે અમારા મનમાં જરાયે શંકા નથી. તેથી મજકુર સભાએ મિ. હૉર્નિમેનને વિષે જે ઠરાવ કર્યો છે તેને અમે વધાવી લઇયે છીયે, એટલું જ નહિ પણ તેમને પાછા લાવવાનું આ આંદોલન જારી રહે અને તેઓની સામેના હુકમો મુંબઇની સરકાર ખેંચી લે તેમ કરવાને સારૂ પ્રજાએ ચાંપતા ઉપાયો લેવા જોઇયે એમ અમે માનીયે છીયે. એ જ સભામાં ત્રીજો ઠરાવ એવો પસાર થયો કે જે જે પ્રેસની પાસે જામીનગીરી વગેરે લેવામાં આવ્યાં છે તે પાછાં આપી દેવાં જોઇયે. આ ત્રણે બાબત ઉપર સરકાર ધ્યાન આપશે એવી અમારી ઉમેદ છે.

છાપખાનાનો કાયદો*

રદ થવો જોઇયે

જે માણસે આ કાયદાને રદ કરાવવાને સૌથી વધારે મથન કર્યું છે એ અહીંઆ આજ હાજર નથી, એ પ્રજાને તેમજ સરકારને શરમાવે એવી બીના છે. ભાઇ હૉર્નિમેનને હિંદમાં પાછા આવવા દેવાની વાત કોરાણે મૂકી આ કાયદાને રદ કરવાને કદાપિ સરકાર તૈયાર થઈ જાય તોપણ મને ખાતરી છે કે હિંદની પ્રજા તો તે ન સ્વીકારે. પ્રજામતને જાહેર કરનાર છાપાંઓ ન હોય તો સરકારને પ્રજામતની શી રીતે ખબર પડે એ જ મને સવાલ થયાં કરે છે. સ્વતંત્ર છાપાંઓની ગેરહાજરીને લીધે સરકારને સી. આઇ. ડી. પર વિશ્વાસ રાખવો પડે છે. પ્રજા તેથી સરકારને વિનંતિ કરે છે કે સી. આઇ. ડી. પરનો આ બોજો જો સરકારને હલકો કરવો હોય, સ્વતંત્ર છાપાં હિંદમાં જોવાની સરકારની ખ્વાહેશ હોય અને પ્રજાના સહકારની જો સરકારને જરૂર હોય તો પ્રજામતના પ્રતિનિધિરૂપ છાપાંઓને મોઢે ડૂચો નહિ દેવાવો જોઈયે. હવાનું દબાણ માપવાનું યંત્ર તોડી નાંખી હવાના દબાણનું માપ લેનાર વાયુશાસ્ત્રીના જેવી હાલ સરકારની સ્થિતિ થઇ પડી છે.

અકસીરમાં અકસીર ઉપાય

આ કાયદો રદ કરાવવાને ફક્ત પત્રકારોએ નહિ, પણ સમસ્ત પ્રજાજને પૂર જોસથી આંદોલન કરવું જોઇયે. પત્રકારની ચિંતાઓનું અને વિટંબણાઓનું જો હું બ્યાન કરવા બેસું તો મોટું મહાભારત ભરાઈ જાય. કેટલીક વાર લોકો મારાં વખાણ કરે છે, કેટલીક વાર મને ગાળો પણ ભાંડે છે; કેટલીક વાર અધિકારીઓનો બચાવ કરે છે, કેટલીક વાર એમની ઝાટકણી પણ કાઢે છે. આ બધાંમાંથી ચોખા કુશકી જુદાં કરવાનું કામ પત્રકારોનું છે. પ્રજાને ઉપયોગી સર્વ બાબતો પર પ્રકાશ પાડવો એ હરેક પત્રકારની ફરજ છે. પણ પ્રજાને નિરૂપયોગી એક પણ વિશેષણ પોતાના પત્રમાં દાખલ ન થવા દેવું એ છાપખાનાના કાયદાને રદ કરવાનો અકસીરમાં અકસીર ઉપાય છે.

તા. ૨૧–૩–૧૯૨૦

ખિલાફત

ગંભીર અને સુંદર સવાલ

ખિલાફતનો સવાલ જેટલો ગંભીર છે તેટલો જ સુંદર છે. ગંભીર છે, કેમકે તેમાં આઠ કરોડ મુસલમાનોની અને તેથી સમસ્ત ભારતવર્ષની શાંતિ છૂપાઇ છે. સુંદર છે, કેમકે તેનો નિકાલ કરવામાં જો મુસલમાનો ડહાપણ

---

* હિન્દી પ્રેસ એસોસીએશનના આશ્રય તળે મુંબઈમાં મળેલી સભામાં પ્રેસ ઍક્ટ રદ કરવાનો ઠરાવ રજુ કરતાં કાઢેલા ઉદ્ગારઃ તા. ૫–૩–૨૦

વાપરે તો તેઓની શુદ્ધ સત્તા વધે અને હિંદુસ્તાન શુદ્ધ સામ્રાજ્ય ભોગવે. હિંદુમુસલમાન ઉભયમાં એકતા, જોર, નીતિ વધે અને અંગ્રેજો પણ આપણને. હલકા ગણે છે તે આપણને હલકા ગણાતા અટકે. ભાઇબંધી સરખાની વચ્ચે જ થઈ શકે. અંગ્રેજો આપણને સરખા ગણતા નથી. આપણે આપણને તેઓના કરતાં ઉતરતા માનીયે છીયે. એટલે આપણે હિંદુમુસલમાન આ સવાલનો ફડચો લાવી ત્રણે એકસરખા થઇ શકીયે છીયે.

તલવાર વિ० આત્મબળ

તલવાર માણસોને એકસરખા કરે છે. એક બીજા પાડાની જેમ ખૂબ લડી બન્ને થાકે એટલે એકબીજાને સલામ કરી ભાઇબંધ બને છે. જો કોઈ નબળાઇ બતાવે તો હલકો બને છે. અથવા એકબીજાની સામે શરીરબળ નહિ વાપરીને આત્મબળ વાપરી બીજાનો ઉપરી બને છે. એ ઉપરીપણું બીકને લઇને નહિ પણ પ્રેમને લઇને સ્વીકારાય છે તેથી બન્ને એકસરખા થઈ રહે છે. બીજાને આપણા કરતાં નીતિમાં બળીઓ માનીયે તેમાં આપણી હલકાઇ નથી મનાતી. બીજો નીતિમાં આગળ વધ્યો હોય તેમાં ગર્વ નથી કરતો. એટલે બન્ને એકબીજા પ્રત્યે માનની નજરથી વર્તે છે. આપણે તલવારથી અંગ્રેજને જીતવાનો વિચાર જ છોડી દેવો ઘટે છે.

મિથ્યા કુશળતા

આપણે તે બળ ન જ વાપરી શકીયે એમ હું નથી મનાવતો. પણ તે બળ વાપરવા સારૂ આપણે દંભ, જૂઠાણું, દગો વગેરે વાપરવાં પડશે, અને ત્યારે પણ અનેક પ્રકારની બીજી મિથ્યા કુશળતા મેળવવી પડશે. તેઓની જોડે મુકાબલો કરી બન્ને હાંફે ત્યાં લગી બન્નેએ લડયા કરવું પડશે. આવો પ્રસંગ જ તેઓ સ્હેજે નહિ આવવા દે એવો મનુષ્યજાતિનો સ્વભાવ છે. અસલ જમાનામાં પણ લડવા નીકળાઓ છૂપી રહેતી. અહંકારી પોતાની અહંતાનાં સાધનો એકાએક બીજાને નથી સોંપતો. શસ્ત્રબળમાં અહંકાર હોય જ. એટલે આપણે જો શસ્ત્રબળથી એક થવા માગતા હોઇયે તો આપણે તેઓના પરાજયની અણીએ પહોંચીયે ત્યાં લગી આપણે મથવું પડશે અને અંતે આપણે દુશ્મન બનવું રહ્યું! આમ ખિલાફતનો ઉકેલ આવે?

પરિણામનો વિચાર

લડાઈ કરવાની યોગ્યતા અથવા અયોગ્યતાનો વિચાર મેલી દઇ આપણે જો માત્ર પરિણામનો વિચાર કરીયે તો આપણને માલમ પડશે કે શસ્ત્રબળથી સવાલનો ફડચો નહિ જ થાય. ખિલાફતની લડાઇ કેવળ અંગ્રેજોની જોડે નથી. એ લડાઈ ખ્રિસ્તી અને મુસલમાનોની વચ્ચે છે. ખ્રિસ્તી ઘણા એકત્રિત છે. તેઓએ લડાઇની કળામાં બહુ તાલીમ મેળવી છે. તેમની સાથે લડાઇમાં મુકાબલો કરવાને આજે તો મુસલમાનો તૈયાર નથી. હિંદના મુસલમાનો તો સ્પષ્ટ રીતે નથી, અને હિંદુ લડાઇના

મુકાબલામાં તેઓની જોડે ન ઉભી શકે. આવી સ્થિતિમાં મુસલમાનોએ લડીને ખિલાફતના સવાલનો ફડચો લાવવો એ દુન્યવી વિચારે લગભગ અશક્ય લાગે છે.

શસ્ત્રબળ અને ઈશ્વરશ્રદ્ધા

'ખુદા ચાહે સો કરે' એ વાક્ય લડાઇનો મુકાબલો કરનાર નહિ વાપરી શકે. એ વાક્ય તો નીતિનો મુકાબલો કરનાર જ વાપરી શકે, કેમકે નીતિના મુકાબલામાં હાર તો છે જ નહિ. શુદ્ધ સાધનો વાપરનારો તકદીર ઉપર હાથ મુકી શકે, પણ મેલાં સાધન વાપરનારાને તેમ કરવાનો અધિકાર જ નથી. જાણી જોઇને કુવામાં ભુસકો મારનાર ઇશ્વરનું નામ વગોવે તો તેની સજા તેને તુરત મળે. તે અકાળ મૃત્યુને વશ થાય. દારૂનો શીશો ખાલી કરનાર 'ખુદાને નીશો ચડાવવો હોય તો ભલે ચડાવે' એવો બકવાદ કરે તો તેને દુનિયા હસે. નીતિના પ્રયોગોમાં આપણે ઇશ્વર ઉપર અખંડ ભરોસો રાખીયે છીયે કેમકે આપણે જાણીયે છીયે કે નીતિનું પરિણામ કુશળ જ છે. શસ્ત્રબળીઓ પોતાનાં શસ્ત્ર પર વિશ્વાસ રાખે છે ને શસ્ત્ર ટૂટી જાય ત્યારે 'મીશુ' કહે છે—દારૂડીઓ જેમ દારૂના નીશા પેદા કરવાપણા પર વિશ્વાસ રાખે છે તેમ.

સત્યાગ્રહનું દિવ્ય શસ્ત્ર

પણ જો હિંદુમુસલમાન બન્ને સત્યાગ્રહ રૂપી દિવ્ય શસ્ત્ર ધારણ કરે તો તો વિજય છે. હિંદુમુસલમાન ખ્રિસ્તીના અન્યાયમાં ભાગ ન લે તો તેને કોણ હરાવનાર છે? મુસલમાનો પોતા પર થતા અન્યાયોમાં ભાગ નહિ લે તો ખુદાનો કોલ છે કે તે ન જ હારે. તેથી જ મેં કહ્યું છે કે અંગ્રેજને આપણે અન્યાયી પગલાંમાં મદદ નં કરવી એ આપણો હક છે, એ આપણી ફરજ છે. એ ફરજ અદા કરીને જ મુસલમાનો પોતાના ધર્મ ઉપર થઇ રહેલ હુમલામાંથી બચી શકે છે.

આરબોની સ્વતંત્રતાનું શું?

હવે વિલાયતના મજૂરપક્ષે ખિલાફત વિષે વિચારો બહાર પાડયા છે એ જરા વિચારીયે. તેનું તારણ અમે બીજી જગાએ આપ્યું છે. તે પક્ષ કહે છે કે મુસલમાની સત્તાના ભાગલા પડવા જ જોઇયે. મુસલમાનો જ એ માગે છે. તેની સામે હિંદુસ્તાનના મુસલમાનો કેમ થઇ શકે? આરબો ઑટોમન સાથે ન રહેવા માગે તો શું તેને જોરજુલમથી ઑટોમન સાથે રાખવા? આનો જવાબ હું સત્યાગ્રહી તરીકે તુરત આપી શકું. હું આરબોની સ્વતંત્રતા છીનવવા નથી માગતો, તેઓ સ્વતંત્ર થાય પણ હકુમત ખલીફાની કબૂલ કરે. પાક જગ્યાઓનો કબજો ખલીફાના હાથમાં રહે. આટલું ન થાય તો હું ભલે લડાઇ ન કરૂં, પણ હું ઉલટું થવામાં મદદ પણ ન કરૂં. મારી મદદ વિના તે અન્યાય ન બને. જો દરેક હિંદુમુસલમાન સરકારી નોકરી છોડી દે તો શું થાય? યા તો અંગ્રેજોએ હિંદુસ્તાન છોડવું પડે અથવા તેઓએ

આપણું ધાર્યું કરવું જ પડે. એટલે મારી ધારણામાં લોકમત શુદ્ધ રસ્તે કેળવવા પૂરતી જ રાહ જોવાની ધીરજ રાખવાની જરૂર છે. અત્યારની જાગૃતિનો મુસલમાનો સદુપયોગ કરશે કે દુરુપયોગ કરશે? મુસલમાનો જ પોતાના શત્રુ બનશે અથવા મિત્ર. ઇશ્વર તેમને સન્મતિ આપો ને તેઓને હિંદુ પૂરી મદદ કરી શકે એવી સ્થિતિ તેઓ જાળવો.

તા. ૨૮-૩-૧૯૨૦

હિંસા વિ૦ અહિંસા

સત્ય અને અહિંસાના વિજયનો દિવસ

ખિલાફતનો દિવસ આવ્યો અને ગયો. સત્યાગ્રહના અર્થાત્ સવિનય ભંગના નહિ પણ સત્ય અને અહિંસાના સંપૂર્ણ વિજયનો તે શુભ દિવસ હતો. ૧૯મીની હડતાળ પૂરેપૂરી મરજીયાત હતી, કારણકે તેને માટે બધી ચળવળ તે દિવસ પહેલાં જ પૂરી કરવામાં આવી હતી. મીલમજૂરોને હડતાળમાં ન ભેળવવામાં ખિલાફ્ત કમિટીએ અદ્ભુત સંયમ દેખાડ્યો છે. તે દિવસની કુશળ વ્યવસ્થા કરવા માટે અને મરજીયાત ધોરણ ચોક્કસ રીતે સ્વીકારવા માટે કમિટીને ઉંચામાં ઉંચું માન ઘટે છે. જો પ્રજા ૧૯મી જેવી તાલીમ અને સંયમ દાખવે અને તેમાં તેટલું જ સ્વાર્થત્યાગનું તત્ત્વ ઉમેરે તો ખિલાફ્ત સંબંધી આપણી આશાઓ સફળ થવામાં કંઇ અંતરાય આવે નહિ. આળસુઓને કંઇ કામધંધો ન હોય તેવે દિવસે મુસલમાન કોમના ઝનુની સ્વભાવના લોકો ખરા જીગરના વિષયમાં ઉશ્કેરાયેલા હોય ત્યારે શાંતિ જાળવે એમ એક વરસ ઉપર કોઈ માનત નહિ. પણ જ્યારે પ્રાર્થના કરવાની હોય ત્યારે આળસ હોય જ નહિ. બધાને ફરમાવવામાં આવ્યું હતું કે તમે ગુસ્સે ન થશો, પણ સત્યને ખાતર પ્રાર્થના કરજો. એ વાત ખરી છે કે સૌએ બરાબર પ્રાર્થના કરી ન હતી; પણ પ્રાર્થનાનો ભાવ સર્વત્ર ફેલાયેલો હતો. અને વેર, ક્રોધ કે ઉશ્કેરણીના કરતાં તે ભાવ વધારે પ્રધાન હતો. અને તેથી એ આશ્ચર્ય બન્યું કે સાધારણ દિવસે જેમ સૌ શાંતિ જળવાશે એમ ધારે એવી રીતે હડતાળને દિવસે થયું.

અહિંસાનો સંદેશ

વીસ હજાર માણસોની મુંબઇની જંગી સભાનો દેખાવ જોવા જેવો હતો ને જે હજારો માણસોએ તાળીઓ પાડ્યા સિવાય કે બીજાં કંઇ પણ લાગણીનાં ચિહ્ન દેખાડ્યા સિવાય ભાષણો સાંભળ્યાં તેમના ચહેરા પર દૃઢતા અંકાએલી હતી. આપણી સભાઓમાં હાલના જમાનાના ઘોંઘાટ, ઉશ્કેરણી અને ગરબડને બદલે પ્રાચીન કાળના

જેવી શાંતિ, નિશ્ચયબળ અને વ્યવસ્થાનાં તત્ત્વ દાખલ કરવા માટે કાર્યકર્તાઓને ઉંચામાં ઉંચું માન ઘટે છે. આમાંનાં એક પ્રકારનાં તત્ત્વોથી સત્યાગ્રહને લાયકના ગુણ કેળવાય છે અને બીજાંમાંથી ખુનામરકી ઉત્પન્ન થાય છે. અને આ જંગી સભાનો સંદેશ અહિંસાનો છે, હિંસાનો નથી. હું આશા રાખું છું કે અધિકારીઓ હાલની સ્થિતિનો ખોટો અર્થ નહિ કરે. તે દિવસના આખા સમારંભના તેમજ ઠરાવના પ્રશંસાપાત્ર ભાવની પણ તેઓ કદર કરશે એવી આશા રાખું છું. મારા નમ્ર અભિપ્રાય પ્રમાણે આ દેશને કે સામ્રાજ્યને પ્રામાણિકપણે ચાહનાર કોઇ માણસ આ ઠરાવ વિષે વાંધો લઇ શકશે નહિ. હું એવી પણ ઉમેદ રાખું છું કે આ ચળવળ જે ઢબથી આગળ વધતી જાય છે તે પણ તેઓ બરાબર નીરખશે. હું ધારું છું કે આપણી વચ્ચે જે અદ્ભુત ધીરજ, સંયમ અને વ્યવસ્થાના ગુણ ખીલી રહ્યા છે તેની પણ તેઓ યોગ્ય કદર કરશે અને તેઓ બ્રિટિશ સરકારને જણાવશે કે દેશમાં પરમ શાંતિ છે, પણ તેની પાછળ 'ના'નો જવાબ ન સ્વીકારવાનો ઉગ્ર નિશ્ચય રહેલો છે. હું એવી આશા રાખું છું કે ગયા એપ્રિલ મહિનાના જેવું પાપ સરકાર ફરીથી નહિ કરે અને અપમાન તથા પરાજય સિવાય બધું સહેવાનો જે ઉગ્ર આવેશ ઉત્પન્ન થયો છે તેને જુલમથી દાબી દેવાની ફોકટ આશા નહિ રાખે.

હિંમત અને સંયમનો પ્રસાર

લીબરલ લીગ જેવા પ્રતિષ્ઠિત મંડળે ઉતાવળે અને અગાઉથી હડતાળને વખોડી કાઢી એ ઘણા ખેદની વાત છે. જે લોકો આટલા શોકથી પીડાતા હોય અને જેમના ઉપર નિરાશાનું વાદળ ઝઝુમતું હોય તેમની લાગણીઓને નિયમસર દર્શાવવાને કંઈ અવકાશ આપવો જોઇયે. આપણા મનના વિચારો વાતચીતમાં કે લખાણમાં દર્શાવતાં આપણે બ્હીતા હતા તેથી જ તે વધારે ને વધારે ઉંડા દટાતા, અને જાહેર પ્રજામત રૂપી પ્રચંડ સૂર્યની અને ખુલ્લી હવાની અસર તેને ન પહોંચી તેથી તે દુર્ગંધથી સડી ગયાં અને પરિણામે ખુનામરકીની છૂપી ચળવળ આપણા દેશમાં ઉત્પન્ન થઇ. આજે ઇશ્વરકૃપાથી આપણે તે દિવસને વટાવી ગયા છીયે. આપણે નિર્ભયપણે અને ખુલ્લી રીતે તેમજ ખુલ્લાં કામ પર મનુષ્યજાતિ જે સંયમ મુકે છે તે સંયમથી વિચાર કરવાની, લખવાની અને બોલવાની હિંમત કરીયે છીયે. આ સત્ય પીછાનવાની અને બ્હીકણુ સાવધાનતા કરતાં હિંમત કેટલી ચઢીયાતી છે તે વિચારવાની હું લીબરલ લીગના સભાસદોને તેમજ તેમના જેવા વિચાર ધરાવતા સૌને વિનંતી કરું છું.

લીબરલ લીગ અને યુવાન વર્ગ

પ્રજાના ઉત્કર્ષને સારૂ જે અસંખ્ય સત્ત્વો દરરોજ ઉત્પન્ન થાય છે તેનું નિયમન કરવા તેઓ ચાહતા હોય, તરુણ ભારતના પ્રસવકાળનાં ઝેરીલાં દુઃખમાં હકબેર ભાગ લેવા ઇચ્છતા હોય તો તેમણે જમાનાનાં

વિદ્વાનોની અવગણના કરવી ઘટતી નથી. જુવાન વર્ગના ઉમળકાને તેમણે તરછોડવા જોઇયે નહિ, તેમ તેમની ઉકળતી આશાઓ અને મહેચ્છાઓ પર ઠંડું પાણી નાંખવું જોઇયે નહિ. પણ તેમણે આ જુવાન, ઉત્સાહી, સ્વાર્થત્યાગી, મરણીયા માણસોના વધતા જતા લશ્કરના સેનાપતિ થવું જોઇયે. તેમના પ્રત્યે સહાનુભૂતિ રાખો, તેમના હૃદયનાં ધબકારાને ઝીલો અને તેનું નિયમન કરો–કારણકે દલીલોથી તેમજ તેમની ખાનદાનીને ચેતવવાથી તેઓ વશ થાય છે–અને આપણા દેશને માટે માથું આપે એવું તાલીમબાજ લશ્કર તમારી પાસે મોજુદ થશે. પણ જો તેમને પોતાની અવગણના થયેલી જણાશે, જો તેમને એમ લાગશે કે વયોવૃદ્ધ આગેવાનો તેમની જરૂરીયાતોને લક્ષમાં નહિં લે અને તેમને દોરશે નહિ, તો તેઓ નિરાશ થશે, નિરાશાથી તેઓ સાહસિક બનશે અને પરિણામે ભયંકર વિનાશ થશે. સત્યાગ્રહને માર્ગે અર્થાત્ કાયદાના ભંગને જ નહિ પણ સત્ય અને અહિંસાને માર્ગે હિંદુસ્તાનને દોરવાનો હાલના જેવો કોઇ પરમ સુંદર અવસર આવ્યો હોય એમ મને યાદ નથી. આવા સત્યાગ્રહમાં હારને અવકાશ જ નથી, અને જો તેમાં કંઇ ભૂલ થાય તો ભૂલ કરનારને જ ખમવું પડે છે.

---

૬ કોર્ટનો તિરસ્કાર

કોર્ટનો ઠપકો

અમદાવાદના સત્યાગ્રહી વકીલો સંબંધી ડિસ્ટ્રિક્ટ મૅજીસ્ટ્રેટનો પત્ર અને તેના ઉપર મારી ટીકા પ્રસિદ્ધ કરવા માટે 'યંગ ઇંડિયા' ના તંત્રી અને પ્રકાશક ઉપર માંડવામાં આવેલા કેસની સુનાવણી લાંબા વખત પછી આખરે થઇ અને ચુકાદો અપાયો. તન્ત્રી અને પ્રકાશક બન્નેને સખત ઠપકો મળ્યો. પરંતુ અમારામાંથી એકેને કંઇ સજા કરવાનું કોર્ટને ઠીક ન લાગ્યું. ચુકાદા ઉપર હું વિચાર કરવા બેઠો છું તે એટલા માટે જ કે સત્યાગ્રહી તરીકે મારે તેમાંથી શી શીખામણ ગ્રહણ કરવી એ જાણવા હું આતુર છું.

માફી કેમ ન માગી?

જે મિત્રોએ કેવળ બંધુભાવથી પ્રેરાઇને કોર્ટે માગ્યું તેવું માફીપત્ર આપી દેવાની મને સલાહ આપી હતી તેમને હું ખાત્રી આપવા ઇચ્છું છું કે મારી જીદને લીધે નહિ, પણ મારા જીવનનો એક મહાન સિદ્ધાન્ત જોખમમાં આવતો હતો તેથી જ મેં તેમની સલાહનો ઇનકાર કર્યો હતો. મારે પત્રકારની સ્વતંત્રતા જાળવવી હતી અને તેમ

છતાં કાયદાને માન આપવું હતું. કાયદાનો જે અર્થ હું સમજું છું તે પ્રમાણે તો મેં કોર્ટનો તિરસ્કાર બિલકુલ કર્યો નહોતો. પરંતુ મારા બચાવનો મોટામાં મોટો આધાર તો એ હતો કે આવે જ પ્રસંગે ભવિષ્યમાં ફરીથી આવો જ ગુન્હો ન કરવાને જ્યાં સુધી હું તૈયાર ન હોઉં ત્યાં સુધી હું માફી માગી શકું જ નહિ; કારણકે હું માનું છું કે ખાનગીમાં તેમ જ કોર્ટમાં સાચા દિલથી જ માફી માગવી જોઇયે. તેની સાથે વળી કોર્ટ પ્રત્યે મારી એક બીજી ફરજ હતી. વડા ન્યાયાધીશની સલાહનો અંગીકાર ન કરવો એ મારે માટે નાનીસૂની વાત નહોતી; ખાસ કરીને એટલા માટે કે તેમણે મારી સાથે પત્રવ્યવહારમાં ઘણી જ માયા રાખી હતી. મારી દશા તો સુડી વચ્ચે સોપારીના જેવી બની. આથી મારે મારા બચાવમાં એક શબ્દ પણ ન ઉચ્ચારવો, પણ નિષ્કપટપણે મારી સ્થિતિનો પૂરેપૂરો ખુલાસો કરવાને એક લખાણ રજુ કરવું અને મારી સામે ચુકાદો આપવામાં આવે ત્યારે કોર્ટ મરજી મુજબ સજા મને ભલે ફરમાવે એમ કહી દેવું, એવો મેં નિશ્ચય કર્યો. કોર્ટ પ્રત્યે લેશ પણ અનાદર બતાવવા હું ખુશી નહોતો તેમજ આ વાતની ચર્ચા ચારે તરફ ફેલાવવાની પણ મારી ઇચ્છા ન હતી, તેથી તેને જાહેર ન થવા દેવાને મેં ઘણી ચીવટ રાખી હતી; અને મેં આ માફી ન માગી તે એટલા જ માટે કે બેઇમાનથી માફી માગવી એ મારા અંતઃકરણથી વિરુદ્ધ છે.

સાદર નિરાદરનો વિજય

હું માનું છું કે કાયદાના ભંગનો આ સરસમાં સરસ નમૂનો છે અને મને લાગે છે કે કોર્ટે મારા ભાવને સુંદર રીતે ઝીલી લીધો છે અને મારા કહેવાતા નિરાદરની અંદર રહેલા વિનયને તેણે પીછાણ્યો છે. જસ્ટિસ માર્ટિને પોતાના દીવા જેવા ચુકાદામાં પ્રથમ કાયદાનું નિરુપણ કર્યું છે અને પછી મારી વિરુદ્ધ નિર્ણય આપ્યો છે, છતાં પણ મારા કાર્યના ઔચિત્ય વિષે કંઇ ટીકા કરવામાં નથી આવી એ જોઇને હું તેમના તરફ આભારની લાગણી અનુભવું છું. જસ્ટિસ હેવર્ડના ચુકાદામાં મારા કાર્યને નિઃશસ્ત્ર અર્થાત્ સાદર પ્રતિકારના એક દૃષ્ટાંત રૂપે સ્વીકાર્યું છે અને લગભગ તે જ કારણથી કંઈ સજા ન કરવાનું જણાવ્યું છે. આમ આ બાબતમાં સાદર નિરાદરના સિદ્ધાન્તનો લગભગ સંપૂર્ણ વિજય થયો છે. જો કાયદાનો ભંગ સાચા ભાવથી, માનપૂર્વક અને વિરોધની વૃત્તિ વિના કરવામાં આવે અને તે સમજપૂર્વક બંધાયેલા પાકા સિદ્ધાન્તના આધારે હોય, તેમાં સ્વચ્છંદ ન હોય અને સહુથી મુદ્દાની વાત એની પાછળ દ્વેષ કે તિરસ્કારનો છાંટો પણ ન હોય તો જ તે શુદ્ધ સત્યાગ્રહ કહેવાય. હું નમ્રતાપૂર્વક જણાવું છું કે રા. દેશાઇએ અને મેં જે નિરાદર રજુ કર્યો છે તેમાં આ બધાં તત્ત્વો સમાયેલાં છે.

નોંધ

કવિવર સર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનું આગમન

શાંતિ-નિકેતનને આર્થિક મદદ

કવિશ્રી સર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર ગુજરાતમાં એક અઠવાડીયું ગાળશે એવી ખબર મળ ચુકી છે. તેમનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ તો આપણે તો જ કરી શકીયે જો આપણે તેમને શાંતિ આપી તેમની પાસેથી શીખવાનું છે તે શીખી લઈયે. તેમને બહુ જલસા પસંદ નથી. તેમન તબીયત સારી રહેતી નથી. તેઓને સારૂ જે સભાઓ કરવામાં આવે તેમાં કેવળ શાંતિન જરૂર છે. અવાજો તેમને પસંદ નથી. આ નિયમો યાદ રાખીને સુરત ભરૂચ તેઓ જા શકશે એમ અમે માનીયે છીયે. તેમને સારામાં સારૂં માન કેમ આપી શકાય : તેમના સાહસને આર્થિક મદદ આપીને. તેમને શાંતિનિકેતન આશ્રમ ઉપર અને ત્યાં ચાલતી શાળા ઉપર સંપૂર્ણ પ્રેમ છે. આશ્રમ તેમના પિતાશ્રીએ સ્થાપ્યું છે, શાળા પોતે સ્થાપ છે. તેનું ખર્ચ પોતાને મળતી મદદથી ચલાવે છે. પોતાના પૈસા પણ તેમણે આ સાહસમ વાપર્યા છે. જ્યારે તેમણે મદ્રાસમાં ગયે વરસે મુસાફરી કરી હતી ત્યારે દરેક જગ્યાએથી તેમ શાંતિનિકેતનને સારૂ ભેટો કરવામાં આવી હતી. અમે માનીયે છીયે કે આવું કંઈક ગુજરાતમાં થાય તો શોભી નીકળશે. અમારી ઉમેદ છે કે દરેક સ્થળે જ્યાં તેમની પધરામણી થાય ત્યાં ઉપરની વાત ધ્યાનમાં રાખવામાં આવશે.

વફાદારીની શરત*

હૃદયના ઘા

આજના દિવસે જળવાયલી શાંતિ માટે હું કાર્યવાહકોને મુબારકબાદી આપું છું. શીઆ, સુન્ની, હિંદુ, પારસી સર્વને અત્રે એકત્ર થયેલા જોઇ મને આનંદ થાય છે. હિંદુઓએ પોતાની દુકાનો અને કાપડ મારકીટ બંધ રાખી સાબીત કરી બતાવ્યું છે કે મુસલમાન ભાઇઓની માગણી સાથે એઓ સંમત છે. વિલાયતમાં અત્યારે ઉભી થયેલી વિરોધ ચળવળથી આપણાં હૃદય પર પડેલા ઘા તો ત્યારે રૂઝાશે કે જ્યારે સંપૂર્ણ ન્યાયને આપણને સાક્ષાત્કાર થશે.

અશાન્તિની આગાહી

હિંદનો સંપૂર્ણ અનુભવ છતાંયે લૉર્ડ કર્ઝન જેવા ગૃહસ્થ પણ આ ચળવળમાં ભાગ લે એ ખરેખર આશ્ચર્યજનક છે. મિ. મૉન્ટેગ્યુ તો આપણે માટે મહેનત કરી રહ્યા છે અંગ્રેજ સરકાર સત્ય અને ન્યાયની ધજા ફરકાવે અને આપણને અપાયલાં વચન પાળ

---

* મુંબઈમાં એક ગંજાવર સભા સમક્ષ 'ખિલાફત વિષેની મુસલમાનોની માગણીને સ્વીકાર નહિ થાય તો હિન્દીઓની વફાદારીને ખેંચ પહોંચશે અને સરકાર સાથે અમારે સહકાર બંધ થશે' એ મતલબનો ઠરાવ રજુ કરતાં કાઢેલા ઉદ્દગાર; તા. ૧૯-૩-૨૦

બતાવે એ આપણે ઈચ્છીયે છીયે. સરકાર પ્રત્યે હું જરૂર વફાદાર છું; પરંતુ મારા દેશબંધુઓમાંથી કોઇને પણ અન્યાય થાય, એઓની ધાર્મિક માગણીઓનો અસ્વીકાર થાય અને મારી વફાદારી કાયમ રહે એ ન બને. હું તો હજુ આશા નથી છોડતો, પરંતુ આપણી માગણી પર ધ્યાન ન અપાય અને મારી આશા નિરાશામાં ફેરવાય તો પ્રભુ જાણે કે આપણી આ સુંદર ભૂમિ પર શા શા બનાવો બનશે. આપણે એટલું તો જાણીયે છીયે કે આપણને જો ન્યાય નહિ મળે તો સરકાર અને પ્રજામાં અશાંતિ જ ફેલાશે.

ખુનરેજીનો ભય

આપણા આ પવિત્ર કાર્યમાં ખુનામરકીને અવકાશ ન હોવો જોઇયે. તિરસ્કારને પ્રેમથી જ આપણે જીતવો જોઇયે. પરંતુ મુસલમાન ભાઇઓ સ્પષ્ટ વાત કરવા ઇચ્છે છે. એઓને કાંઇ પણ છાનું નથી રાખવું. આથી કેટલાક ભાઇઓએ જણાવ્યું કે જો શાંતિથી કાર્ય કરતાં છતાંયે આપણે ઇચ્છિત પ્રાપ્ત ન કરીયે તો કુરાનમાં ફરમાવેલી રીત અખત્યાર કરવા આપણને છૂટ હોવી જોઇયે. આ ફરમાન એવું છે કે જ્યારે તેઓના ધર્મ પર હલ્લો કરવામાં આવે ત્યારે તેઓએ એ દેશ જ છોડી દેવો જોઇયે, અથવા હલ્લો કરનાર સામે યુદ્ધ કરવું જોઇયે. એટલે એ સ્પષ્ટ તરી આવે છે કે જો કાંઈ પણ સંતોષકારક નીવેડો ન થાય તો છેવટે ખુનરેજી ફેલાય. પ્રભુ આ દશા ન લાવો !

મુસલમાનોની ઊંડી લાગણી અંગ્રેજો જો સમજી શકશે અને આ સવાલમાં ન્યાયની આવશ્યકતા વિચારી શકશે તો સૌ સારાં વાનાં થશે. હું આશા રાખું છું કે સરકાર હવે એમ નહિ સમજે કે હિંદ બાળક છે. અંગ્રેજો આવા જ સંજોગોમાં મુકાય અને એઓને જેવી લાગણી થાય તેવી જ લાગણી મુસલમાનોને પણ થાય એ સ્વાભાવિક છે.

---

§સત્યાગ્રહનું અઠવાડિયું

પ્રાર્થના વિષે ટેનીસન

આવતી ૬ઠ્ઠીથી ૧૩મી સુધીના પવિત્ર રાષ્ટ્રીય અઠવાડિયાના કાર્યક્રમમાં અપવાસ અને પ્રાર્થનાને હું અગ્રસ્થાન આપું છું. આપણા પ્રજાજીવનનો વિકાસ કરવાને માટે આ બેની કેટલી જરૂર છે એ વિષે હું ખૂબ બોલી ચુકયો છું. આ બધું મેં મારા અંગત અનુભવ પરથી જ કહ્યું છે. પરંતુ હાલ એક મિત્રને આ પ્રાર્થનાની બાબત પર જ લખતાં મને અંગ્રેજ કવિ ટેનીસનની એક સુંદર કવિતા હાથ લાગી છે. પ્રાર્થનાની શક્તિ પર લોકોનો વિશ્વાસ બેસે એવી ઉમેદથી હું એ રત્ન વાંચકોને ભેટ કરૂં છું:—

"દુનિયાને સ્વપ્નમાં પણ ખ્યાલ ન હોય એવી ઘણી ચીજો આપણે પ્રાર્થનાથી મેળવી શકીયે છીયે. તેથી ફુવારાના જળની માફક મારે સારૂ તારા સૂરનું ઝરણ દિનરાત ઝરવા દે. જો ઈશ્વરને પીછાનીને પણ પોતાને સારૂ તેમજ પોતાના મિત્રોને સારૂ બે હાથ જોડીને

તેઓ પ્રાર્થના ન કરે તો અંધકારમય જીવન ગાળતાં પશુમાં અને મનુષ્યમાં ફેર શો? આમ સારી આલમ દરેક રીતે સોનાની સાંકળથી પ્રભુને ચરણે સંકળાયેલી છે. ”

પ્રાર્થના ને અપવાસ તાલીમનું સાધન

હિંદુસ્તાનના મારા પ્રવાસ દરમિયાન મને દરેક ધર્મના મનુષ્યો સાથે ફરવાનો અને હજારો સ્ત્રીઓ અને વિદ્યાર્થીઓના સમાગમમાં આવવાનો પ્રસંગ મળ્યો છે. તેઓની સાથે આપણા પ્રજાકીય પ્રશ્નો પર મેં ખૂબ ઉત્સાહથી ચર્ચા ચલાવી છે. હું એવા નિર્ણય પર આવ્યો છું કે આપણે હજુ આપણી પ્રજાકીય પરિસ્થિતિને પૂરેપૂરી પારખી શક્યા નથી. આ પરિસ્થિતિને પારખવા જેટલી તાલીમ જ આપણને નથી મળી; અને હું કહેવાની હિંમત ધરૂં છું કે આપભોગ, નમ્રતા અને કર્મ-બળ કેળવવા સારૂ જોઇતી તાલીમ મેળવવાને અપવાસ અને પ્રાર્થના જેવું બીજું એક પણ સાધન નથી. આ ગુણો સિવાય ખરી પ્રગતિ થઈ શકે જ નહિ. હું આથી આશા રાખું છું કે આખા હિંદુસ્તાનમાં સત્યાગ્રહનું અઠવાડિયું ખરા જીગરની પ્રાર્થના અને અપવાસ કરવામાં પસાર થશે.

સત્ય અને અહિંસા પર ભાર

આ અઠવાડિયામાં સત્યાગ્રહના એક અંગને—કાયદાના સવિનય ભંગને હું મહત્ત્વ આપવા નથી ઇચ્છતો. સત્ય અને અહિંસા પર ખૂબ વિચાર કરવાની અને તેની શક્તિ પારખવાની સૂચના કરવાનું હું પસંદ કરૂં છું. જો આપણે બધા સત્ય અને અહિંસાના સનાતન સિદ્ધાન્ત અનુસાર આપણું જીવન ગાળતા થઇશું તો શાંત કે બીજી જાતના કોઇ અવરોધની આપણને જરૂર નહિ રહે.

વિરોધની સામે જ્યારે અમુક માણસો સત્યનું અવલંબન કરવા પ્રયત્નશીલ થાય છે ત્યારે શાંત અવરોધ જન્મ પામે છે. સત્ય શું છે, શાંત અવરોધ કરીને પણ સત્યનું પાલન કેમ કરવું અને સત્યને માટે મથતાં ખુનામરકીથી મુક્ત શી રીતે રહેવાય એ જાણવું મુશ્કેલ છે,છતાં નાતજાત અને પક્ષના ભેદ સિવાય સૌએ મળીને પ્રજાની ઉન્નતિ અર્થે ઉજવવાના અઠવાડિયામાં સવિનયનિરાદર કરવાની સલાહ આપવી ઉચિત છે કે કેમ એ માટે મતભેદ હોઇ શકે.

જલિયાંવાલા બાગ ફંડ

૬ઠ્ઠી અને ૧૩મી તારીખે પ્રાર્થના અને અપવાસ ઉપરાંત આપણે જલિયાંવાલા બાગના સ્મારક માટે નાણાં એકઠાં કરવાનાં છે. મારી ઉમેદ છે કે દરેક જીલ્લામાં, ગામમાં અને શહેરમાં આ માટે સંપૂર્ણ યોજના ઘડાઈ રહેશે.

રાષ્ટ્રીય સપ્તાહના ઠરાવો

આપણી પ્રવૃત્તિનો ત્રીજો ભાગ સમસ્ત હિંદમાં આ અઠવાડિયા દરમિયાન નિયત કરેલે સમયે સભા ભરવાનો છે. સત્યાગ્રહની ચળવળના કારણભૂત રોલેટ કાયદા માટે, હિન્દુઓના સાથથી હિંદુમુસલમાનના ઐક્ય પર વજ્રલેપ કરનાર ખિલાફતનો સવાલ

માટે અને જલિયાંવાલા બાગને માટે આ સભાઓમાં ઠરાવ પસાર કરવાની મેં દરખાસ્ત કરી છે. લશ્કરી કાયદાના અમલ દરમિયાન જે ગોઝારાં કૃત્યો થયાં અને જેની શરૂઆત લશ્કરી કાયદો જાહેર થતાં પહેલાં જ ૧૩મી તારીખની બેકાયદે કતલથી થઈ ચુકી હતી તેવાં દુષ્કૃત્યો ફરી થવા ન પામે એવાં પગલાં લેવા ૧૩મી તારીખે જલિયાંવાલા બાગના ઠરાવથી સરકારને વિનંતિ કરવાની છે. હું નીચે મુજબ ઠરાવો કરવા સૂચવું છું :—

૬ઠ્ઠી એપ્રિલ માટે

(૧)..................ના શહેરીઓની આ સભા પોતાનો દૃઢ મત જાહેર કરે છે કે જ્યાં સુધી રોલેટ કાયદો રદ કરવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી અમારામાં શાંતિ ફેલાવાની જ નથી અને એટલા માટે સરકારને અમારી વિનંતિ છે કે પહેલી તકે એમણે એ કાયદો રદ કરવો.

૯મી એપ્રિલ માટે

(૨)............ના હિંદુ, મુસલમાન, અને બીજા વતનીઓ આશા રાખે છે કે હિંદના મુસલમાનોની ન્યાયી માગણી મુજબ અને નામદાર શહેનશાહના પ્રધાનોના ગંભીર વચનો મુજબ ખિલાફતના સવાલનો નિર્ણય કરવામાં આવશે અને આ સભા એવો મત જાહેર કરે છે કે જો આ સવાલનો આથી ઉલટો નિર્ણય કરવામાં આવશે તો જ્યાં સુધી અપાયેલાં વચનો પાળવામાં નહિ આવે અને મુસલમાનોની લાગણીઓ સંતોષવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી સરકાર સાથે સહકાર બંધ કરવાની દરેક હિંદીની ફરજ થઇ પડશે.

૧૩મી એપ્રિલ માટે

(૩)............ના વતનીઓની આ સભાનો એવો મત છે કે જો કે સખત ઉશ્કેરણી પછી પણ લોકોમાં અમૃતસરના અત્યાચારો વખોડવાયોગ્ય છે તોપણ જનરલ ડાયરે ચેતવણી આપ્યા સિવાય નિર્દોષ, હથિયારરહિત અને બીજા કોઈપણ બચાવ સિવાયના જલિયાંવાલા બાગના લોકોની ઇરાદાપૂર્વક કરેલી કતલ એક અપૂર્વ ઘોર કૃત્ય છે; અને આ અને લશ્કરી કાયદાના અમલ દરમિયાન પંજાબના બીજા જવાબદાર અધિકારીઓને હાથે થયેલાં આવાં બીજા ઘોર કર્મો ફરી ન થવા પામે એવાં પગલાં વડી સરકાર લેશે અને હિંદી રાષ્ટ્રીય સભાની પંજાબની સબ કમિટીની ભલામણો પૂરેપૂરી સ્વીકારશે એવી અમારી આશા છે.

સત્યાગ્રહ સપ્તાહ—થોડાક વિચારો

જલિયાંવાલા ફાળો

આ રાષ્ટ્રીય અઠવાડિયું હવે થોડા જ દિવસમાં આવી પહોંચશે. જે પ્રસંગનું એ સ્મારક છે તે પ્રસંગને છાજે એવી રીતે એ ઉજવાશે એવો અમને વિશ્વાસ છે. જેનું માપ નીકળી શકે અને જેનાથી આપણી ધગશ અને પંજાબ માટેની લાગણીની સખત કસોટી થશે એવું મુખ્ય કામ તો ગયા એપ્રિલની ૧૩મી તારીખે મરણ પામેલા ધર્મવીરોનું સ્મરણ કાયમ કરવાને કરવાના સ્મારક માટે ફાળો ઉભો કરવાનું છે. જો યોગ્ય કાર્યકર્તાઓ મળી આવે તો ત્રીસ કરોડની વસ્તીમાંથી દશ લાખ રૂપિયા એકઠા કરવા એ મોટું કામ નથી. જો પૈસાદાર અને જાણીતાં ભાઈઓ અને બહેનો આ કાર્ય હાથ ધરે તો આ અઠવાડિયામાં એ જરૂર પૂરૂં કરી શકાય. દરેક પ્રાન્તમાંથી પ્રમાણમાં પૈસા ભેળા કરવા એ જ યોગ્ય છે. છતાં દરેક પ્રાન્તના લોકોએ પોતાના ફાળા કરતાં બને તેટલું વધારે એકઠું કરવાનો પ્રયત્ન કરવો ઘટે છે. આપણે જો વધારે રકમ એકઠી કરીશું તો કશીયે અડચણ નથી. દશ લાખ એ તો વધારેમાં વધારે નહિ, પણ ઓછામાં ઓછી રકમ છે. આથી દરેક જણ ઉદારતાથી પૈસા આપશે એવી આશા છે.

* * *

અપવાસ અને પ્રાર્થના

ત્યાર પછી અપવાસ અને પ્રાર્થના છે. આ અસલી રિવાજ છે. શુદ્ધ અપવાસથી શરીર, મન અને આત્માની શુદ્ધિ થાય છે. અપવાસથી દેહને કષ્ટ થાય છે અને એટલે દરજ્જે આત્મા મુક્ત થાય છે. શુદ્ધ હૃદયની પ્રાર્થનામાં ચમત્કાર રહેલો છે. એ દ્વારા આત્મા પોતાની વધારે અને વધારે શુદ્ધિ માટે ઝંખ્યા કરે છે. આ રીતે મેળવેલી શુદ્ધિનો કોઇ ઉંચા કામમાં ઉપયોગ થાય ત્યારે તે પ્રાર્થના કહેવાય. ગાયત્રીનો હાલ જે પ્રમાણે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે અને રોગીનો રોગ કાઢવાને સારૂ ગાયત્રીનો જે જપ કરવામાં આવે છે તે પ્રાર્થનાના અમારા આ અર્થને પુષ્ટિ આપે છે. પ્રજાની મુશ્કેલી અને આફતને સમયે દીન હૃદયે તન્મયતાથી અને સમજપૂર્વક જો એ જ ગાયત્રીનો જપ કરવામાં આવે તો સંકટને વિખેરી નાંખવાને માટે એના જેવું એક પણ સબળ શસ્ત્ર નથી. ગાયત્રીનો જપ કરવો, નિમાજ પડવી કે પ્રાર્થના કરવી એ બધું તો અજ્ઞાન અને ભોળા લોકોને માટે છે અને એ એમના વહેમ છે, એમ માનવું એ મોટામાં મોટી ભૂલ છે. અપવાસ અને પ્રાર્થના એ આત્માની શુદ્ધિ માટેનો સૌથી સરસ રસ્તો છે. જેથી આપણા આત્માની શુદ્ધિ થાય છે તેથી આપણો ધર્મ પણ આપણે

અવશ્ય વધારે સારી રીતે જાળવી શકીયે છીયે અને આપણા લક્ષ્યસ્થાનની પણ સમીપ આવતા જઇયે છીયે. આથી જો કેટલીક વાર અપવાસ અને પ્રાર્થના ફોગટ માલૂમ પડે તો તેમાં કાંઇ પણ છે નહિ એમ નથી; પરંતુ તેની પાછળ યોગ્ય વૃત્તિ નથી તેને લીધે.

ઘણા લોકો જન્માષ્ટમીને દિવસે કરે છે તેમ જો કોઇ માણસ આખો દિવસ અપવાસ કરીને જુગાર રમવામાં ગાળે તો સ્વાભાવિકરીતે અપવાસનું ફળ એટલે શુદ્ધિ મેળવી શકતો નથી. એટલું જ નહિ, પણ આવી રીતના નકામા અપવાસથી માણસનું પતન થાય છે. ખરો અપવાસ તો ત્યારે જ કહેવાય કે જ્યારે અપવાસની સાથે શુદ્ધ વિચારો ઝીલવાની તૈયારી અને અધમ વાસનાઓની સામે ટક્કર ઝીલવાનો સંકલ્પ થાય. તે જ પ્રમાણે પ્રાર્થના પણ ખરી ત્યારે જ કહેવાય કે જ્યારે તે સમજપૂર્વક અને ચોક્કસ રીતે થાય. મનુષ્યે તેની સાથે તન્મય થઇ જવું જોઇયે. મન દશે દિશામાં ભટકતું હોય ત્યારે પ્રભુના નામની માળા ફેરવવી નકામી છે. આથી અમે આશા રાખીયે છીયે કે આવતું અપવાસ અને પ્રાર્થનાનું રાષ્ટ્રીય અઠવાડિયું માત્ર ઉજવવાની ખાતર નહિ પણ ખરેખરી રીતે ઉજવાશે.

* * *

પ્રાર્થનાની શક્તિ

હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગમાં જુમામસીદમાં ભેળા થતા અસંખ્ય મુસલમાનોની સત્યના જય માટેની ખરા હૃદયની બંદગી સમયના ભવ્ય દેખાવે ખિલાફતના સવાલનું યોગ્ય નિરાકરણ કરવવાને માટે જેટલું કર્યું છે એટલું બીજા કશાથી નથી થયું. કેવળ પ્રાર્થનાના બળ ઉપર જ ખિલાફતના સવાલનો યોગ્ય ફડચો થઇ જવાની ખાત્રી આપતાં અમે અચકાઇયે નહિ. અમને કહેવાની જરૂર નથી કે પ્રાર્થનાની શક્તિ માટેની દલીલો બંને રીતે લાગુ પડે છે, કેમકે પ્રાર્થના કરવાની આપણને જેટલી છૂટ છે તેટલી જ આપણા શત્રુઓને પણ છે. પરંતુ આ દલીલ પ્રાર્થનાની વિરૂદ્ધ નથી જતી. એ તો ફક્ત ફળની પ્રાપ્તિથી પ્રાર્થનાની કિંમત આપણે ન આંકી શકીયે એ બતાવે છે. ઇશ્વરની સાથે શરત ન હોય. પ્રજા તેમ જ વ્યક્તિના જીવનવિકાસમાં અનાદિકાળથી પ્રાર્થનાએ અતિ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે એટલું જાણવું બસ છે. અપવાસ અને પ્રાર્થના પોતાના મૂળ ગૌરવ અને ભભકમાં સત્યાગ્રહના અઠવાડિયામાં પ્રકાશી ઉઠે એ અમારી અન્તરની ઇચ્છા છે.

'બન્ધુ'નો અર્થ

સિંહગઢની શાંતિમાં

શ્રી. સરલાદેવીના 'બન્ધુ' નામના ૨૯મી ફેબ્રુઆરીના લેખને મેં વખાણેલો ને વારંવાર વાંચી જવાની મેં સૂચના કરેલી તે ઉપરથી કેટલાક વાંચનારાઓએ મને લખ્યું કે તેઓએ તે લેખ વાંચી જોયો વિચારી જોયો, છતાં તેઓ તો તેમાંથી કાંઈ અર્થ ન કાઢી શક્યા. મને જ તેનો અર્થ આપવાની તેઓએ સૂચના કરી. હું ઘણી પ્રવૃત્તિમાં ગુંથાયેલો હોવાથી તુરત જ જવાબ ન આપી શક્યો. હવે મને સિંહગઢમાં જરા શાંતિ મળી છે તે દરમિયાન હું એ લેખ ત્રણ વાર વાંચી ગયો, ને જે અર્થ મને સૂઝ્યો છે તે આપું છું.

વિયોગાવસ્થાનો લેખ

એ લેખનો પૂર્વ ભાગ તેમણે કેટલાંક વર્ષ પહેલાં જ્યારે પોતે બોલપુરમાં રહેતાં ત્યારે લખેલો. તેમના પતિ જ્યારે જેલમાં હતા તે વેળાની તેમની વિહ્વળ દશા મેં જોયેલી. કોઈ રીતે તેમને શાંતિ ન હતી એમ હું જોઈ શક્યો. મિત્ર જેટલી શાંતિ આવે સમયે આપી શકે તેટલી હું આપી રહ્યો હતો. પણ હું જોતો હતો કે તેમનું મન શાંત નહોતું થતું. વિયોગિનીની જે દશા હોય તેવી હું તેમની દશા અનુભવતો. જો હું કેદીઓના છૂટકારાની વાત કરતો હોઉં, ક્યારે છૂટવા જોઈયે એ આંકડા મુકતો હોઉં તો તેમનું ધ્યાન હું રોકી શકતો હતો. આવી દશામાં મેં તેમને 'નવજીવન' અથવા 'યંગ ઇંડિયા' ને સારૂ કંઈક લખવાનું સૂચવ્યું. તેમણે આનાકાની કરી. "વિચારો જ ન આવે" એમ કહી મને ઉડાવ્યો. એક દિવસ મને કહ્યું, "મેં ઘણા વખત પહેલાં કંઈક લખેલું તે બંગાળીમાં તો સારૂં ગણાય. કહો તો તે પૂરૂં કરી આપું ને તેનો તરજુમો તમારે કરાવવો હોય તો કરાવજો. બંગાળી હું કોઈ છાપામાંયે મોકલું એટલે મને અધિકાર રહેવો જોઈયે." મેં એ કબૂલ કર્યું 'ભિક્ષા માગનારને તે વળી કંઈ ઘોડાના દાંત જોવા હોય?' એવી અંગ્રેજી કહેવત છે. વળી મારે તો તેમનો વખત પણ રોકવો હતો.

કાળ બન્ધુ ક્યારે થાય?

હવે અર્થ સમજાવવો સહેલ છે. 'સમય બળવાન છે' એમ આપણે કહીયે છીયે. કાળને વેરીનું સ્વરૂપ પણ આપ્યું છે. એ જ કાળ જ્યારે આપણને વિયોગદુઃખ નથી હોતું, અથવા જ્યારે આપણે અનેક ભોગોથી ઘેરાયેલા નથી હોતા ત્યારે બન્ધુનું રૂપ ધારણ કરે છે, શાંતિ આપે છે. એ શાંતિ જ્યારે સરલાદેવી અરણ્યમાં વસતાં હતાં ત્યારે તેમને મળતી હતી. તેથી સમય બન્ધુ રૂપે પ્રાતઃકાળમાં કહે છે, "આ આપણે આસન પર બેસીને મનના ઉંડાણમાં ઉતરી પડ જોઉં, ઘડીવાર." અમે જ્યારે

આપણું કર્તવ્ય સમયાનુસાર કરીયે ત્યારે સમયપંખીડું 'કાં પ્રફુલ્લ ચહેરે' ન હસે ?

બપોરના ઉંઘ તો આવે, પણ સમયબન્ધુ ચેતવે છે કે બહાર જો, ખેતરો તપાસ; તે શાંત છે; પણ સૂતાં નથી. "કેટલી સંભાવનાઓ, કેટલી આશાઓ, કેટલાં ગીત, કેટલી શોભા જળહળે છે!" આમ આળસ ન કરવાથી મધ્યાહ્નની શાંતિ પણ મળી. હવે સંધ્યાસમય થયો. થાક્યાં, તો 'પંખીડું' કહે છે, "બસ, એક ઠેકાણે ચુપ થઇને બેસી રહે જોઉં. બીજું કંઈ જ ન કર." બીજું શું કરે? શાંતચિત્ત થઇ જે સંધ્યાસમયે દિવસના કાર્યનો મેળ મેળવી લે છે ને દિવસ સુખરૂપ જવા સારૂ ઇશ્વરનો પાડ માને છે તેને સંધ્યાકાળે બીજું શું કરવાનું હોય? આમ દિવસ નિર્ગમન થતાં સરલાદેવીને કાળ બન્ધુ રૂપે જણાયો.

હવે બીજો ભાગ શરૂ થયો. ઘરમાં રાચરચીલું રહે કે પોતે? "જંગલ છોડી શહેરમાં આવ્યા છીયે. ચોમેર આલમારીઓ, ટેબલ, ખુરશીઓ." એક જરા જેટલી બારીમાં "મઢેલો આકાશનો કટકો" જ નિરાકાર સ્વરૂપનું ભાન કરાવનારો રહ્યો. "આને મળવાનું છે, આને નોતરવાનો છે, આજે એક તો કાલે બીજો બેરો* ભાગી ગયો છે." કાળ ચાલ્યો જાય છે, થોભતો નથી ને હમેશાં કંઈ ને કંઈ અધુરૂં. હમેશાં નવી ઉપાધિઓ. આ સ્થિતિમાં સમય વેરી છે, શાંતિ નથી. એટલે સરલાદેવી શંકા કરે છે, સમય બંધુ જ હશે શું? કે હૃદયાવકાશ બન્ધુ? "જેમ મનને નવરૂં કર્યા સિવાય બન્ધુનો સમાગમ થઇ શકે નહિ, તેમ સ્થૂલની નિરંકુશ ધમચકડી વચ્ચે પણ બન્ધુને આવવું નહિ ગમતું હોય?" જરૂર ન ગમે. જ્યાં અંકુશ ત્યાં જ સુખ હોય. નિરંકુશતા એ અશાંતિની નિશાની છે. કાળ વેરી ક્યારે ?

ત્યારે લેખિકા પૂછે છે, "કોણ છે તે સજ્જન, સજ્જનતામાંથી છૂટી આવીને જ જેને પામી શકાય? એ તે શું મારી આંતરિક સંપૂર્ણતા?" સંપૂર્ણ છે તેને બાહ્ય બન્ધુની પૂરણી નથી જોઇતી; ને જોઇયે તો કેવાની એ હવે બતાવે છે. સંપૂર્ણનો બન્ધુ કોણ ?

સમય જ્યારે પોતાનો નથી રહ્યો ત્યારે હવે કોને ગોતવો? એ વિચારતાં તેમને યાદ આવી ભગવદ્‌ગીતા. તેમાંથી તેને પુરાણ પુરુષોત્તમ અનુશાસિતા હાથ લાગ્યો. નિર્બળનું બળ તો રામ જ હોય. વિયોગનું દુઃખ ટાળવા કોઇ શરીરી ન મળે કે જે આશ્વાસન આપે ત્યારે દુઃખી 'રામ'ને પુકારે છે. જ્યાં સુધી ગજ ગ્રાહની સાથે લડી શક્યો ત્યાં લગી તેને ઇશ્વર યાદ ન આવ્યો, પણ જ્યારે બાહુસાહેબ થાક્યા ત્યારે દાસના દાસને પુકારવા લાગ્યા. તેથી સરલાદેવી કહે છે, "હું ગર્જના કરનારી,

* ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં નોકરનો 'બેરા' કહે છે.

અર્જુનના સખા છતાં ઇશ્વર એવા સારથી બન્ધુને દીનપણે ભજીશ. દુર્યોધનની જેમ તેની પાસે મારૂં બળ લઇને નહિ જાઉં. મારૂં બળ કોરે મુકી તેની પાસે જઇશ ને તેની પ્રસાદી મેળવી પરમ શાંતિ મેળવીશ. જેમ પિંડમાં તેમ બ્રહ્માંડમાં, જેમ મને તેમજ તમને બધાને. મારે દુઃખને વખતે મારી લાકડી મારો ભગવાન હતો તેમ તમને બધાને થાઓ–થજો. એ ઇશ્વરને શોધતાં મારા ચિદાકાશમાં નિરખવું પડે છે ને ત્યાં જોઉં છું તો મને માલમ પડે છે કે મારી સખી પણ હું જ ને વેરણ પણ હું જ. જો મારે વિશ્વાત્માને ઓળખવો હોય તો અંતરાત્માને ઓળખવો પડશે. તેથી "आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुः"

જનસમાજની દ્રષ્ટિએ સાહિત્યનો વિચાર *

કવિશ્રીના શબ્દપ્રહાર

જનસમાજને કાંઇ શીખવવું હોય તો કેવું લખવું જોઇયે એ આપણે જોઇયે. આજે આપણને આનું દષ્ટિબિંદુ કવિશ્રીએ આપ્યું છે. એમણે કલકત્તાનો દાખલો લેવામાં ચાતુરી વાપરી છે. તેઓશ્રીએ જોયું કે જેવું કલકત્તા એવું જ અમદાવાદ છે, અને તેમણે કરેલા શબ્દપ્રહારો કેવળ આપણે માટે જ છે. સિડની સ્મિથમાં શબ્દપ્રહારની કળા બહુ હતી. તે 'આપણે' કહી તેના ઘા હળવા કરતો, પરંતુ આપણા કવિશ્રી તો 'અમે' શબ્દ વાપરે છે. આપણે તો આથી સમજી જ જવું જોઇયે કે એ આપણે માટે જ છે. કલકત્તાને વિષે એઓશ્રીએ ચિતાર આપ્યો કે પવિત્ર ગંગા નદીને તીરે મહાન ઈમારતો વસી છે તેથી ત્યાંનો કુદરતી રળિયામણો હોવો જોઇતો દેખાવ અળખામણો થઈ પડયો છે. આવે સ્થળે તો આપણને કુદરતી વિચારો આવવા જોઈયે. જ્યારે તેઓ કલકત્તાનો વિચાર કરે છે ત્યારે તેમની આંખમાંથી આંસુ વહે છે.

સાહિત્યની કસોટી

આપણું કામ પ્રભુને ઓળખવાનું છે એ મારા જેવા મજૂરનો વિચાર. પ્રભુને ઓળખવાનું ભૂલી જઇને આપણે પૈસાની પૂજા કરતા થયા, સ્વાર્થ સાધતા થયા.

સાહિત્યના રસિકોને હું પૂછું છું કે તમે તમારી કૃતિ મારફત મને પ્રભુની પાસે જલદી મુકશો કે કેમ ? જો મને તેઓ 'હા' માં જવાબ આપશે તો તેઓની કૃતિમાં હું ગિરફતાર થઇ જઈશ. સાહિત્યસેવકના પુસ્તકમાં મને કંટાળો ઉપજે તો મારી જડતાનો દોષ નથી; દોષ છે તેની કળાનો. શકિતમાન સાહિત્યસેવકે કળાને એવી તો ખીલવવી જોઇયે કે વાંચનાર તેના વાંચનમાં લીન થાય. મને દિલગીરી થાયછે કે આપણા સાહિત્યમાં આવું ઓછું છે. આપણું સાહિત્ય અત્યારે એવું છે કે જનસમાજ તેમાંથી એકાદ વસ્તુ પણ લઈ શકે એમ નથી: આપણા સાહિત્યમાં એક પણ એવી વસ્તુ નથી કે જે એક અઠવાડિયાને સારૂ, એક વરસને સારૂ કે એક જમાનાને સારૂ નભી શકે.

---

* છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્ તરફથી અમદાવાદમાં લાલ દરવાજા પાસેના મેદાનમાં આપેલું ભાષણ; તા. ૨–૪–૨૦.

આપણે ત્યારે જોઈશું કે અનાદિકાળથી આપણી પાસે જે પુસ્તકો છે તેમાં શું સાહિત્ય છે ? આપણાં ધર્મપુસ્તકો આપણને જેટલો રસ આપે છે તેટલો અત્યારનું સાહિત્ય આપણને નથી આપતું. એ સાહિત્યના નમાલા તરજુમામાં જે રસ આવી શકે છે એ રસ અત્યારના સાહિત્યમાં નથી આવી શકતો. કોઇ કહેશે કે અત્યારના સાહિત્યમાં ઘણું છે. ઘણું ભલે હોય, પરંતુ તે ઘણાની શોધમાં માણસ થાકી જાય છે. તુલસીદાસ જેવું, કબીર જેવું, આપણને કોણે આપ્યું છે ? — જુના નવા સાહિત્યનો ભેદ

" સુતર આવે ત્યમ તું રહે,
જેમ તેમ કરીને હરિને લહે. "

આવું તો આપણે અત્યારે નથી જ જોઇ શકતા. અખાના જમાનામાં આપણને જે કાંઇ મળ્યું છે એ હવે કયાં છે ?

વીસ વરસ દક્ષિણ આફ્રિકામાં રહ્યા પછી હું હિંદુસ્તાન આવ્યો અને મેં જોયું તો મને જણાયું કે આપણી દશા ભયભીત છે. પ્રજાની જ્યારે આવી દશા હોય છે ત્યારે એ પ્રજાના ઉદ્ગારો નિર્ભયતાથી નથી નીકળી શકતા. દાબની નીચે આપણે લખવાનું હોય તો આપણું કવિત્વની ધારા પણ નહિ છૂટે, સત્ય પણ નહિ તરે. વર્તમાનપત્રોને માટે પણ આમ જ છે. જ્યાં પોતાની ઉપર પ્રેસનો કાયદો ઝુકી રહ્યો હોય ત્યાં સંપાદક વિચાર્યા વિના નથી લખી શકતો. સાહિત્યરસિકો ઉપર પ્રેસનો કાયદો ઝુકી રહેલો છે ત્યાં એક લીટી પણ છૂટથી નથી લખાતી અને એથી જ જોઈયે તેવી રીતે સત્ય નથી મુકાતું. — ભયભીત દશાનું પરિણામ

હિંદુસ્તાનમાં અત્યારે સંધ્યાનો સમય છે. કરોડો માણસોને એમ થઇ રહ્યું છે કે આપણામાં મોટા મોટા ફેરફારો થવાના છે. આપણું ભીખારીપણું મટી હવે આપણી ઉજ્જવળ દશા આવશે, સત્યયુગની આપણને હવે ઝાંખી થશે. આવા ઉદ્ગારો હું સ્થળે સ્થળે સાંભળી રહ્યો છું. ઘણા અત્યારે એમ સમજી રહ્યા છે કે હિંદુસ્તાન હવે એક નવું પાનું ફેરવશે. જો હિંદુસ્તાન નવું પાનું ફેરવશે તો તેમાં કયા લેખો સમાયલા હશે ? સુધારા આપણને જે મળ્યા હશે તે તો હાંસડી રૂપે જ થવાના છે, અને આપણે આજે જેમ બળદની માફક હંકાયા જઇયે છીયે એમ હંકાયા જઈશું. આ સમયે સાહિત્યની સેવા વાળા પાસેથી તો હું ઇશ્વરનો મેળાપ અને સત્યનું દર્શન જ માગીશ. આપણા સાહિત્યસેવકોએ બતાવી જ આપવું જોઇયે કે હિંદુસ્તાન પાપી નથી, છેતરનાર નથી.

પોપે–ઈલિયડવાળો નહિ–દક્ષિણ પ્રાંતની જે સેવા કરી છે તેવી સેવા કોઇ પણ મદ્રાસીએ નથી કરી. હું રંગી રહ્યો, એટલે દરેકનું હૃદય ચોરવાને ખાસ ઇચ્છું. દક્ષિણ પ્રાંતના ભાઇઓનાં હૃદય ચોરવા માટે તેમની ભાષા શીખવી પડી. રેવ. પોપે જે લખાણો લખ્યાં છે તેમાંથી તો હું અત્યારે કાંઇ નથી આપી શકતો, પરંતુ એટલું તો કહું છું કે તામીલ ભાષામાં કોસ હાંકનારાઓ માટે પણ જે કાવ્યો છે, કવિત્વ છે એ અલૌકિક છે. સૂર્ય ઉગ્યો પણ ન હોય ત્યારે કોસ હંકાય છે. બાજરી, ઘઉં, સર્વ પર ઝાકળનાં મોતીઓ છે. ઝાડનાં પાંદડાં — પ્રજા માટે શું લખશો ?

પર બાઝી રહેલું પાણી મોતીના દાણા જેવું છે. આ માણસો, આ કોસ હાંકનારાઓ, કાંઈ આવું આવું ગાય છે. હું જ્યારે કોચરબમાં રહેતો હતો ત્યારે કોસ હાંકનારને જોતો, સાંભળતો. પરંતુ તેના મ્હોંમાં તો બીભત્સ શબ્દો હતા. આનું કારણ શું? આનો જવાબ હું અહીં બેઠેલા રા. નરસિંહરાવ પાસે તેમજ આપણા પ્રમુખ સાહેબ પાસે માગું છું.

સાહિત્ય પરિષદને હું કહું છું કે આપણા કોસ હાંકનાર જેવાના મ્હોંમાંથી અપશબ્દો કઢાવો અને નહિ તો આપણી અવનતિનું પાપ તમારે શિર રહેશે. સાહિત્યના સેવકોને હું એમ પૂછું છું કે પ્રજાનો મોટો ભાગ કેવો છે અને તેવાને માટે તમે શું લખશો? સાહિત્ય પરિષદને હું એમ જ કહીશ કે તમારામાં જે ન્યુનતા છે તે કાઢો, કાઢો, કાઢો.

કાદંબરી નહિ, તુલસી રામાયણ

લુઈને પુસ્તક લખવાનો વિચાર થયો અને વિચાર થયા પછી તેણે પુસ્તક પોતાના છોકરાઓ માટે લખ્યું. તેના છોકરાઓએ તો એ વાંચીને લાભ લીધો અને અત્યારના આપણા પુરુષો, સ્ત્રીઓ અને બાળકો પણ એ વાંચી તેનો લાભ લઇ શકે છે. હું આપણા સાહિત્ય-સેવકો પાસે આવું સાહિત્ય માગું છું. હું બાણભટ્ટની કાદંબરી નથી માગતો, પરંતુ તુલસીદાસનું રામાયણ માગું છું. કાદંબરી હમેશાં રહેશે કે કેમ એ વિષે મને શંકા છે, પરંતુ તુલસીદાસનું આપેલું તો હમેશાંને માટે રહેવાનું છે. અત્યારે તો સાહિત્યમાં આપણને રોટલી, ઘી અને દૂધ મળવા દો. પછીથી આપણે તેમાં બદામ, પીસ્તાં વગેરે મેળવીશું અને કાદંબરી જેવું કાંઇક બનાવીશું.

અન્તઃકરણની પ્રાર્થના

ગુજરાતની રાંકડી પ્રજા, માધુર્યવાળી પ્રજા, જેની સજ્જનતાનો પાર નથી, જે પ્રજા આટલી બધી ભોળી છે, જે પ્રજાને ઇશ્વરમાં અખંડ વિશ્વાસ છે એ પ્રજાને જો આગળ વધવું હોય તો સાહિત્યસેવકોએ મજૂરો, કોસ હાંકનારાઓ અને એવા બીજા માટે પોતાનાં કાવ્યો રચવાં જોઇએ, એવા માટે લખવું જોઇયે.

આપણી પ્રજા સત્ય લખતી, સત્ય બોલતી અને સત્ય આચરતી થાય એ મારી અંતઃકરણની પ્રાર્થના છે.

તા. ૧૧-૪-૧૯૨૦

બે કાગળો

બે કાગળો

બે મિત્રો તરફથી મને બે કાગળો મળ્યા છે. તે વિચારવા જેવા છે. તેમાંનો એક, એક વિદ્વાન અને પવિત્ર બહેન તરફથી છે. બીજો, એક અંગ્રેજ મિત્ર તરફથી છે. તે વિલાયતના જાણીતા ખ્રિસ્તી ગૃહસ્થ છે. મજકુર બહેન લખે છે કે:

રાજા પ્રત્યે દ્વેષ

"દેશભક્તિ અને દેશપ્રીતિ જેવા ઉચ્ચ ગુણોનું સ્ફુરણ સર્વત્ર થઇ રહ્યું છે એ સંતોષની વાત છે. પરંતુ આપના ઉપદેશો તેમજ બીજાં વાચન અને શ્રવણથી રાજ્યકર્તા પ્રજા તરફ

અઘટિત અને અમર્યાદ દ્વેષ જે ઉત્પન્ન થતો હોય તો તે આપને ઇષ્ટ નથી એમ વારંવાર આપ કહો છો, પરંતુ આપનું એ કહેવું ઘણું થોડું માન્ય થાય છે. શાળામાં છોકરાં જ્યૉર્જ રાજાની છબીઓ ઇતિહાસ વગેરેમાં હોય તેને ફાડી નાંખે, તેના પર આંખો ફોડી તેને અનેક રીતે વિરૂપ બનાવે એ વૃત્તિ, આપ ધારો તો ઓછી કરી શકો. અને અંગ્રેજી રાજ્યની નિયંત્રિત રાજ્યપદ્ધતિનો રાજ્યાધિપતિ તો કોઈ પણ રીતે વિદ્વેષનું પાત્ર બનવા લાયક નથી એ સત્ય સમજાવવાની જરૂર છે. આપને મતેથી તો દ્વેષમાત્ર ત્યાજ્ય છે, પણ અલ્પ બુદ્ધિવાળાને પણ આવું વર્તન યોગ્ય નથી.

બીભત્સ શબ્દોનો વાપર

બીજું, મજૂરો વગેરેની સભાઓના પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે વખતોવખત તેઓને આપ તરફથી ખાસ સૂચના થવા હું વિનંતિ કરું છું કે બીભત્સ ભાષાનો ઉપયોગ બંધ કરતાં તેઓ શીખે એ ખરેખર ઇચ્છવાજોગું છે. દશ મિનિટ રસ્તે ચાલતાં જનારનો સામાન્ય અનુભવ છે કે પગલે પગલે બીભત્સ અપશબ્દો વાતચીત દરમિયાન લોકો એટલા વાપરે છે કે ચાલતાં શરમાવું પડે લડાઇટંટા દરમિયાન તેવી ગલીચ ગાળો તો જાણે ખરી જ, પણ તેવી ઉશ્કેરણીના પ્રસંગ વગર પણ ટેવને લીધે માણસો અપશબ્દો બોલવામાં કાંઇ ખોટું છે એમ સમજતા જ નથી. તેવું બોલનારાનાં બાળકો નૈતિક શિક્ષણ અને બળ તેમજ સંયમના પાઠો કેવા શીખે ? આપણાં બાળકો પણ તેવાં વચનો સાંભળવાથી કેટલાં બગડે છે તે વિચાર કરતાં કમકમીયે છીયે. મજૂરવર્ગ કરતાં ચઢીયાતા સામાન્ય વર્ગમાં પણ આ ટેવ ખરેખર આપણને શરમાવનારી છે. કોઇ કહેશે કે એવા અપશબ્દો સાંભળવા ધ્યાન કેમ આપો છો ? તો ઉત્તર એટલો જ છે કે એટલા બધા પ્રમાણમાં તેનો ઉપયોગ થાય છે કે કાનમાંથી કીડા ખરે એમ છે. બાળકોને વળી કેમ રોકવાં ? શું બીજા દેશોમાં આવી સ્થિતિ હશે ?"

બાળકોમાં વિનય

ઉપરનું લખાણ, લખનાર બ્હેનની પવિત્ર લાગણીઓ સૂચવે છે. તેમની માન્યતા તદ્દન વ્યાજબી છે કે બાદશાહની છબીને બગાડવી કે ફાડી નાંખવી એ મોટું પાપ છે. બાળકો જો બચપણથી જ આવો અવિનય ને આવી ઉદ્ધતાઇ શીખે તો ભવિષ્યમાં તેઓ પ્રજાની સેવા કરવાને લાયક ન જ રહે. જરા વિચાર કરતાં પણ માલમ પડવું જોઇયે કે બાદશાહનું અપમાન કરવામાં આપણે આપણું જ અપમાન કરીયે છીયે ને સૂરજને ધૂળ ઉડાડી આપણી જ આંખમાં નાંખીયે છીયે. આપણને અંગ્રેજી રાજ્યપદ્ધતિ ભલે પસંદ ન હોય, તેને સારુ બાદશાહ જવાબદાર નથી. તેને તો તેના રાજ્યમાં શું ચાલે છે તેની ખબર પણ નથી હોતી. એમ ખબર રાખવાની તેની ફરજ નથી, શક્તિ નથી, ત્યાં તેનો દોષ શો કાઢવાનો હોય ? વળી દોષ હોય તોપણ તેની છબી ફાડવાથી એ દોષ કેમ દૂર થશે ? પણ મુખ્ય વાત તો એ છે કે બાળકોનાં મનમાં દોષભાવ જ ઉત્પન્ન ન થવો જોઇયે. બાળકોનાં મન નિર્દોષ હોવાં જોઇયે. આખું વિદ્યાર્થીજીવન નિર્દોષ હોવું જોઇયે. વિદ્યાર્થીજીવનમાં રાગદ્વેષાદિને અવકાશ ન હોવો જોઇયે. છતાં આપણે એવી ઉચ્ચ દશાએ

ન જઇ શકીયે તોપણ આપણે ઉદ્ધતાઇ, અવિનય અને કઠોરતાથી તો બચી જવું જોઇયે. ઘણાં બાળકો 'નવજીવન' વાંચતાં હોય એવી આશા હું રાખી નથી શકતો. તેથી માબાપોને મારી ભલામણ છે કે તેઓ આ લેખ બાળકોને વંચાવી તેમની ભૂલ સુધારે. શિક્ષકો પણ તે જ પ્રમાણે કરી શકે છે.

બીભત્સ ભાષાની કુટેવ કેમ ટળે ?

મજકુર બહેનના કાગળનો બીજો વિષય બીભત્સ ભાષા વાપરવાની જે કુટેવ પ્રજામાં છે તે છે. આ બૂરી ટેવ એવી વ્યાપક છે કે તેનો ઇલાજ થવો મુશ્કેલ જોઉં છું. મારી શક્તિ પ્રમાણે મેં આ ટેવ કઢાવવામાં ભાગ લીધો છે, છતાં મારે કબૂલ કરવું જોઇયે કે મહામહેનતે જ મારા સહવાસમાં આવેલા અસીલો આદિમાંથી એ ટેવ કઢાવી શકયો છું. આ અસાધ્ય જેવો રોગ છે. ઘણી વેળા અસીલોએ મને કહેલું યાદ છે કે તેઓનાથી ઇરાદા વગર ભુંડા શબ્દો બોલાઈ જવાય છે. કાર્ય ગમે તેવું કઠિન છે છતાં આપણે તે કર્યે છૂટકો છે. આને વિષે દલીલની પણ જરૂર નથી. આ રાગદ્વેષનો પણ વિષય નથી. ઘણા કાળની પડી ગયેલી ટેવ કે જેમાં અત્યારે પ્રજા દોષ પણ નથી જોઈ શકતી તે ટેવ કાઢવાની આ વાત છે. 'નવજીવન'ના વાંચનાર કેટલાક તો એમ જ માનશે કે આ લખાણ તેમને સારૂ ન જ હોઇ શકે. તેઓ કંઇ અપશબ્દો વાપરતા નથી. પણ તેઓ જો પોતાની ભાષા તપાસી જશે તો તેમને માલમ પડશે કે તેમના મ્હોંમાંથી પણ 'સાલો' શબ્દ તો નીકળતો જ હશે. એકબીજાને એકબીજાના ચોકીદાર નીમી ભાષાના બૂરા શબ્દો સંભાળી જઇ તેનો ઇરાદાપૂર્વક ત્યાગ કરવો કરાવવો પડશે. જે જે પ્રસંગે આપણે બીજાને ભુંડા શબ્દો વાપરતા સાંભળીયે તે તે પ્રસંગે તેમને વિનયપૂર્વક તેમ ન કરવાનું સૂચવીયે તો કંઈ સુધારો થઇ શકે. આ કુટેવ નિશાળીઆઓમાં પણ છે જ. બચપણથી જ આપણે શીખીયે છીયે. નિશાળોમાં તો શિક્ષકો મારફતે સુધારા તરત થઇ શકે છે અને જો વિદ્યાર્થી શૂરા બને તો તેઓ પોતપોતાના ઘરોમાં રહેલી આવી અસ્વચ્છતા વહેલી દૂર કરાવી શકે છે.

અંગ્રેજ મિત્રનો પત્ર આવતે અઠવાડિયે વિચારીશું.

તા. ૧૮-૪-૧૯૨૦

ખિલાફત

પરિણામ વિષે શંકા

એક વિદુષી બહેનના કાગળ ઉપર હું ગયે અઠવાડીયે લખી ચુકયો. તે જ લેખમાં મેં એક અંગ્રેજ મિત્રના લેખનો ઇશારો કર્યો હતો. તે લખે છે કે "તમે ખિલાફતના સવાલમાં ભાગ લો છો એ જોઇ મને આશ્ચર્ય થાય છે. તમને મેં દક્ષિણ આફ્રિકાના સવાલમાં મદદ કરી હતી. હું માનતો હતો કે તમે બ્રિટિશ ખેરખ્વાહ, ડાહ્યા અને પ્રામાણિક છો. પણ હવે તો તમે બ્રિટિશની સામે હિંદુમુસલમાનની એકતા ઇચ્છો છો ને તુર્કીનો પક્ષ લો છો. હું તો આરમીનિયામાં રહ્યો છું અને મુસલમાનોએ કરેલા જુલમથી વાકેફગાર છું. મને તમારા પ્રામાણિકપણા વિષે શંકા આવે છે, પણ છાપાંઓમાં જે જોઉં છું તે ખરૂં છે એમ તમારી તરફથી જાણ્યા વિના તમારી વિરુદ્ધ અનુમાન હું નહિ બાંધું." વિદુષી બહેનના કાગળમાં પ્રેમ છે. તેથી મારી પ્રામાણિકતા વિષે તેમણે શંકા નથી ઉઠાવી. અંગ્રેજ મિત્રના પત્રમાં મિત્રભાવ છતાં મારી પ્રામાણિકતા વિષે શંકા ઉઠી છે. બન્નેમાં મારી પ્રવૃત્તિના શુભ પરિણામ વિષે શંકા તો છે. વળી આવી શંકા કંઇ આ બે મિત્રોને જ થઈ છે એમ નથી. બીજા મિત્રોને પણ એવું જણાયું છે.

અન્યાયી પ્રત્યે દ્વેષ

હું માનું છું કે અન્યાયની વિરુદ્ધ પગલાં લેતાં અન્યાયી વિરુદ્ધ ઉત્પન્ન થતા દ્વેષને તદ્દન રોકવો એ અશકય છે. દ્વેષ કરવાથી દ્વેષી પોતાને નુકસાન કરે છે એમાંયે શક નથી. કોઈ પણ માણસ સંપૂર્ણ તો હોય જ નહિ. એટલે દ્વેષ કરનાર દયાપાત્ર બને છે; કેમકે તેની ભૂલોને સારૂ તે જગતની ક્ષમા ઇચ્છિશે. છતાં તે જગતની ભૂલોની ક્ષમા નહિ આપવાથી પોતે ક્ષમા મેળવવા નાલાયક બન્યો છે. પણ ઘણા કાળની દ્વેષરોષાદિ કરવાની કુટેવ પડવાથી આપણે કેટલીક વેળા તો ઇચ્છીયેં છતાં તે શત્રુઓને રોકી નથી શકતા.

ભૂલ કેમ સુધરે ?

ત્યારે શું કરવું ? રખેને અન્યાયીનો વિરોધ કોઈ કરે તેથી અન્યાયનોયે વિરોધ ન કરવો ? સગાંસ્નેહીમાં એમ જ થાય છે. સગાંએ કરેલી ભૂલોને આપણે દાટી દેવા ઇચ્છીયે છીયે. મારી માન્યતા છે કે જેમ દ્વેષ હાનિકારક છે તેમ ખોટો પ્રેમ પણ હાનિકારક છે. વ્હાલાંની ભૂલો પણ ઉઘાડી પડે તેમાં કંઇ જ નુકસાન નથી, એટલું જ નહિ પણ તેથી લાભ જ છે. ભૂલ સુધારવાનો પહેલો માર્ગ ભૂલને ઓળખવી ને તેથી શરમાવું એ છે. ઢાંકી રાખવાથી તેની પૂરી ઓળખ થતી નથી ને ભૂલેલો

માણસ શરમ છોડી ઉદ્ધત બને છે ને ભૂલના ખાડામાં ઉંડો ઉતરે છે. શરીરમાં થયેલા ગુમડાને જેમ કાપ્યે કે ફોડ્યે જ છૂટકો છે તેમ ભૂલને પણ ઉઘાડી પાડ્યે જ છૂટકો છે.

વિરોધ છતાં પ્રેમભાવ

અન્યાયની સામે ન થવાની ભલામણ તો ઉપરના એકે પત્રમાં નથી. એટલે વાંક વિરોધ કરવાની પદ્ધતિનો જ છે. મારી પદ્ધતિમાં અન્યાયનો વિરોધ એટલે સુધી આવે છે કે જો અન્યાયી ન સુધરે તો તે ત્યાજ્ય છે, ભલે પછી તે સગો બાપ હોય. જો તેનો ત્યાગ ન કરીયે તો તેના અન્યાયમાં આપણે ભાગીદાર બનીયે છીયે. અન્યાયનો અન્યાયીના ત્યાગ પર્યંત વિરોધ કરતાં છતાં પ્રેમભાવને ધક્કો નથી પહોંચતો એ મારો જાતિઅનુભવ છે. અન્યાય એ એક મોટી ભૂલ છે. મિત્ર ભૂલ કરે છતાં તેની ઉપર પ્રેમભાવ રાખવો તેમાં જ પ્રેમની કસોટી છે. ગુણ ઉપર ગુણ કરવો તેમાં નવાઇ નથી. અવગુણ ઉપર ગુણ કરે તે જ જ્ઞાની છે એમ શામળભટે આપણને શીખવ્યું છે. શત્રુમિત્ર પ્રત્યે સમભાવ રાખવાનું ગીતાજી શીખવે છે.

ધોરી માર્ગ

એટલે આપણી પાસે એક જ ધોરી માર્ગ છે. અમુક કાર્ય અન્યાયી છે, ભૂલ-ભરેલું છે એમ માની લેતા પહેલાં ખૂબ વિચાર કરવો. જેનો અન્યાય જણાય તેની સામે ઉતાવળે અનુમાનો ન બાંધવાં, અને ઘણી વિવેકબુદ્ધિ વાપરવા છતાં જો એમ જણાય કે ભૂલ તો છે જ તો તેની સામે અંત લગી થવું. તેની સાથે જ જો ભૂલ માનવામાં આપણી ભૂલ થઇ હોય તો આપણે તે જ ક્ષણે કબૂલ કરવા અને માફી માગવા તૈયાર રહેવું.

હું જે પદ્ધતિ ભારતવર્ષ આગળ અજમાવી રહ્યો છું, જેમાં મિત્રોને રોકું છું તે નવો પ્રયોગ છે. તેમાં ખામીઓ હશે, કેટલીક હું જોઉં છું. સંપૂર્ણતાનો દાવો હું કરતો જ નથી. પણ મારી ખાત્રી છે કે એ માર્ગ જ ખરો છે. એ માર્ગે જતાં જ હિંદુસ્તાનનો ઉગારો છે.

અદ્વેષી શું કરે ?

ખિલાફતના સવાલમાં મુસલમાનો ન્યાયમાર્ગ પર છે એમ મારી ખાત્રી છે. તેઓની હું ભૂલ જોઉં તો તે જ ક્ષણે તેમને મદદ કરતો બંધ થાઉં. તેઓ દ્વેષમુક્ત છે એમ હું નથી કહેતો, પણ તેમના દ્વેષભાવની સાથે મારો પ્રેમભાવ મેળવી દ્વેષભાવના વેગને હું હળવો કરી શકું છું એવી મારી ખાત્રી છે. જો મારી પદ્ધતિનો ઘણા સ્વીકાર કરે તો દ્વેષના વેગને તદ્દન રોકી શકાય એમ પણ હું માનું છું. અન્યાયની સામે દ્વેષી તો થવાના જ. તેઓ વિવેકબુદ્ધિ નહિ વાપરે. અદ્વેષીએ પણ અન્યાયની સામે થયે છૂટકો છે. અન્યાયી તો દ્વેષી છે જ. અન્યાયથી પીડાયેલો કૃત્ય કરે છે

ત્યારે તે પણ દ્વેષી બને છે. અદ્વેષીએ અહીં શું કરવું એ જ પ્રશ્ન રહે છે. તેનો ઉત્તર હમેશાં સહેલાઇથી નથી મળી આવતો. ધર્મસંકટો પડતાં જ માણસ ઘડાય છે. પડી પડીને જ ચડે છે. રખેને ભૂલ થશે તો, એમ સમજી સાવધ રહેવું આપણું કર્તવ્ય છે. એમ સમજી કંઇ ન જ કરવું એ કાયરતા છે. એટલે ભૂલ થવાની ધાસ્તી છતાંયે જ્યાં અન્યાય માલમ પડે ત્યાં પ્રેમભાવે તેનો વિરોધ કરી પરિણામના અધિકારી બનવું એ જ ગીતામાર્ગ છે એવી મારી નમ્ર માન્યતા છે.

દ્વેષભાવથી મુક્તિ

ચંપારણમાં, ખેડામાં, રોલેટ ઍક્ટની પ્રવૃત્તિમાં, હું અન્યાયનો તીવ્ર વિરોધ કરી દ્વેષભાવને તદ્દન રોકી તો ન શક્યો, પણ અન્યાયને ઓછે કે વત્તે અંશે દૂર કરવામાં મદદ કરી શક્યો ને લોકોને સત્યાગ્રહના સૂર્યની ઝાંખી કરાવી શક્યો. તેનું તેજ હું પૂર્ણ-પણે નથી બતાવી શક્યો, કેમકે મારી તપશ્ચર્યામાં, મારા જ્ઞાનમાં બહુ ખામીઓ હું જોયા કરૂં છું. હું અંગ્રેજોનો મિત્ર છું. મિલમાલીકોને વિષે મારામાં કશો દ્વેષભાવ નથી એમ મારો અંતરાત્મા સાક્ષી પૂરે છે. એટલે હું શાંતચિત્ત થઇ મારે માર્ગે રહ્યો છું.

નોંધ

સત્યાગ્રહ સપ્તાહ

ફાળો કેવી રીતે ભરાયો

આ પ્રસંગ નિર્વિઘ્ને ઉકલ્યો છે. મારી ઉમેદ છે કે ગુજરાત કાઠિયાવાડના દરેક ગામમાંથી એ પ્રવૃત્તિનો ટૂંકો હેવાલ 'નવજીવન' ઉપર દરેક ગામના સ્વયંસેવક મોકલી આપશે. તેમાં દરેક જગ્યાએ ફાળો કેટલો ભરાયો અને તેની શી વ્યવસ્થા થઇ તે પણ ખબર આપશે. મુંબઇમાં, જોકે પાંચ લાખની રકમ સુધી તો નથી પહોંચાયું, તોપણ ઠીક રકમ થઈ ગણાય. પણ રકમ કેટલી ભરાઇ છે તેના કરતાં કેવી રીતે ભરાઈ એ વધારે જાણવા જેવું છે. અને એ જાણતાં પૂરો સંતોષ થાય એમ જ છે. જેમ ધનવાન પુરુષોએ મોટી રકમો આપેલી છે તેમ ગરીબમાં ગરીબ માણસોએ પણ યથાશક્તિ આપ્યું છે. સ્ત્રીઓએ પોતે ફાળામાં ભરાવ્યું છે અને બીજી સ્ત્રીઓની પાસે ભરાવરાવ્યું છે. ગુજરાતી સ્ત્રીમંડળે તેમાં સરસ ભાગ લીધો હતો. શ્રીમતી સરલાદેવીના પ્રમુખપણા નીચે સખત પણ યોગ્ય ઠરાવ પણ પસાર કર્યાં હતા. ઢેડાએ અને ભંગીઓએ પણ યથાશક્તિ પોતાનો ફાળો ભરાવ્યો હતો. અને બધાએ રાજીખુશીથી પૈસા આપેલા છે. કોઈને આગ્રહ કરવાની કે શરમાવવાની જરૂર નથી પડી એમ કહી શકાય. વળી ફાળો ભરાવનાર સેંકડો ભાઇઓ, બહેનો વગેરેની સાથે આ વિષે વાત કરતાં હું જાણી શક્યો છું કે રોષ અથવા વેરભાવને કાયમ રાખવાના ઇરાદાથી તો થોડાઓએ જ પૈસા ભર્યા હશે. ઘણાઓના મનમાં તો એક જ વિચારને સ્થાન હતું. તે એ

નિર્દોષોના સ્મરણ ખાતર

કે જે નિર્દોષ વગર વાંકે માર્યા ગયા તેઓનું સ્મરણ કાયમ રાખવું. ઘણાનો ભાવ એ પણ હતો કે ૧૯૧૯ના એપ્રિલની ૧૩મી તારીખે હિંદુમુસલમાનની એકતા ઘણી વધારે દૃઢ થઇ તેનું સ્મરણ પણ જલિયાંવાલા બાગને પ્રજાની મિલકત કરાવી તેમાં સ્મરણસ્તંભ ચણીને વધારે દૃઢ કરી શકીશું. સર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરે જે વાક્ય કહ્યું છે એ કેવળ યથાર્થ છે. જનરલ ડાયરનું ઘાતકીપણું યાદ કરીને આપણે હરગીજ આગળ વધવાના નથી. પણ જ્યાં જ્યાં સત્ય, દૃઢતા, બહાદુરી, નિર્દોષતા ઇત્યાદિ સ્થાયી ગુણો જોવામાં આવે છે તેનું સ્મરણ કાયમ કરવું એ જ પ્રજાનું કર્તવ્ય છે, એમાં જ પ્રજાની ઉન્નતિ છે.

રાષ્ટ્રીય સપ્તાહનાં ભાષણો*

૬ઠ્ઠી એપ્રિલ

આશા અને વિશ્વાસમય ઠરાવ

સત્યાગ્રહની લડત દરમિયાન આપણે જે રીતે સભાઓ ભરતા હતા અને કાર્ય કરતા હતા એ જ રીતે ખાસ કરીને આ અઠવાડિયા દરમિયાન કાર્ય કરવામાં આવશે એવી મારી માન્યતા છે. એ સમયે આપણો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત વક્તાને શાન્તિથી સાંભળવાનો હતો. આપણાં વચનો અને કાર્યો સત્યમય હોવાં જોઇયે. સત્યને શોધતાં, સત્યનું અનુસરણ કરતાં ખુના-મરકીથી આપણે દૂર જ રહેવું જોઇયે એ હું ખાસ ભાર દઇને કહેવા માગું છું. મારી અગાઉ મિ. પટેલ બોલી ગયા કે ઠરાવો કંઇ કામના નથી. હું કેટલેક અંશે તેમની સાથે એ બાબતમાં મળતો થાઉં છું. પરન્તુ ઠરાવો તો ઘણાય હોય છે. આપણો આજનો ઠરાવ નિરાશામય નહિ પરન્તુ આશા અને વિશ્વાસમય છે. આ આપણી પ્રભુ પ્રત્યે ઉંડા અન્તરની પ્રાર્થના છે. હું કહેવા ઇચ્છું છું કે ઉપવાસમાં અને પ્રાર્થનામાં આપણને વિશ્વાસ હશે તો આપણો વિજય અનિવાર્ય છે. આપણા આજના ઠરાવથી સરકારને પોતાની ફરજ અદા કરવા આપણે નોતરીયે છીયે.

૯મી એપ્રિલ

ખિલાફતની ન્યાયી માગણી

આપણે આજે માત્ર ખિલાફતના સવાલ માટે જ નથી મળ્યા. ગયા વરસમાં શા શા બનાવો બન્યા તે આપણે જરા જોઈશું. મુખ્ય બનાવો સ્વદેશીની ચળવળ અને હિંદુમુસલમાનનું ઐકય–એ છે. સ્વદેશીની ચળવળ એપ્રિલ માસમાં શરૂ કરવામાં આવી હતી; અને જલિયાંવાલા બાગમાં હિંદુમુસલમાનોનું લોહી સાથેસાથે વહ્યું ત્યારથી આપણું ઐકય સંધાયું. આ પછી આ ઐકય વધારે ને વધારે સુદૃઢ થઈ રહ્યું છે. ખિલાફતના સવાલમાં મુસલમાન ભાઇઓને પડખે ઉભવાની અને એમ કરી આપણું ઐકય સદાને માટે સાધવાની હું મારા હિંદુ ભાઇઓને વિનંતિ કરું છું. આંખો મીંચીને હું કોઇ પણ કાર્યમાં સામેલ થતો

---

* રાષ્ટ્રીય સપ્તાહ દરમિયાનની મુંબઇની સભાઓમાં આપેલાં.

નથી અને થવાનોયે નથી. મુસલમાન ભાઇઓને મદદ કરવા હું સૂચવું છું, કારણકે મારી માન્યતા છે કે એઓની માગણીઓ ન્યાયી છે.

કૉન્સ્ટન્ટીનોપલ અને યૂરોપીઅન તુર્કી મુસલમાનોના હાથમાં રહેવાં જોઇયે અને જઝીરત-ઉલ-અરબ પર તુર્કીની સત્તા રહેવી જોઇયે. તુર્કીનાં જે ભાગમાં બીનમુસલમાન પ્રજા વધારે હોય એ ભાગની પ્રજાને માટે જોઇતી ખાતરી ભલે લેવાય. મારા મુસલમાન ભાઇઓને ખુનામરકીથી દૂર રહેવા હું વિનંતિ કરૂં છું. મુસલમાન ભાઇઓની માગણી સત્ય અને ન્યાયી છે અને ઇશ્વરની મદદથી આપણી જીત અનિવાર્ય છે.

૧૩મી એપ્રિલ

ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના સન્દેશા કરતાં વધારે સરસ રીતે પંજાબના અત્યાચારોને વખોડી શકાય એમ નથી. આવો બનાવ ફરી બનવા ન પામે એ આપણે સરકાર પાસે માગ્યું છે. આપણી એક બીજી ઓછામાં ઓછી માગણી એ છે કે દોષિત અમલદારોને બરતરફ કરવા જોઇયે. જલિયાંવાલા બાગમાં જે નિર્દોષ માણસો માર્યા ગયા છે તેમનું સ્મરણ આપણે કદીયે વિસરવાના નથી. ઓછામાં ઓછી માગણી

તા. ૨૫-૪-૧૯૨૦

ખાદીનો ઉપયોગ

જોકે મને સંતોષ થાય એટલે દરજ્જે તો સ્વદેશીની ચળવળ નથી ચાલી રહી, તોપણ એ ચળવળ ધીમે ધીમે આગળ વધ્યે જાય છે. સત્યાગ્રહ સપ્તાહમાં પ્રજામાં જાગૃતિ ઘણી થઈ છે. તેના પ્રમાણમાં સ્વદેશીની ચળવળ પણ આગળ ચાલી છે. સ્વદેશીની ચળવળમાં મુસલમાન ભાઇઓએ વધારે ભાગ લેવાનું શરૂ કર્યું છે. તેઓનામાં એક નવો જુસ્સો પેદા થયો છે. તેઓ સ્વદેશીની ચળવળને બૉયકૉટને રૂપે જુએ છે. હું જણાવી ગયો છું કે બૉયકૉટ એ મિથ્યા છે, છતાં જેટલે અંશે બૉયકૉટમાં સ્વદેશીનું તત્ત્વ સમાયેલું છે તેટલે અંશે તો લાભ થશે જ. કોઈ માણસ ગુસ્સામાં આવીને અપવાસ કરે છે તો તે અપવાસનો થોડો શારીરિક લાભ છે તે તો તેને મળી રહે છે. તેમ બૉયકૉટ રૂપે ગ્રહણ કરેલ સ્વદેશીનો લાભ પ્રજાને મળશે જ. જો આપણે યૂરોપના માલને ત્યાગીને જાપાનનો લેતા જઇયે તો જરૂર ઓલમાંથી નીકળીને ચૂલમાં પડવા જેવું થાય. બૉયકૉટથી સ્વદેશીને ઉત્તેજન

ત્યારે સ્વદેશીનો ખરો પ્રચાર શાથી થાય? એ વિચાર સ્વદેશી ચાહનારને થવો જ જોઇયે. મીલોમાં બનતું કાપડ વધારે વાપર્યે થાય, એવો ખ્યાલ જો કોઇને રહેતો હોય તો એ ભૂલ. હિન્દુસ્તાનમાં આપણી હાજતજોગો સ્વદેશી માલ તૈયાર થતો જ સ્વદેશીનો ખરો પ્રચાર શાથી થાય?

નથી. એટલે મીલનો માલ વાપરી આપણે સંતોષ માનીયે તો ગરીબને ભાગે જે માલ આજે આવે છે તે આપણે લીધો ને તે માલની કિંમત વધારી દીધી. આમ ન થવું જોઇયે. છતાં આપણને સ્વદેશીની દુકાનો તો ગામડે ગામડે જોઇશે તેમાં પણ શક નથી; કેમકે આજ તો સ્વદેશી કાપડ વાપરનારને જોઇતો માલ સામાન્ય દુકાનોમાં મળી નથી શકતો. પણ મુખ્ય વાત એ છે કે જે માણસ એક વાર જેટલું પણ સૂતર કે કાપડ પેદા કરે છે તે જ સ્વદેશીને ખરૂં ઉત્તેજન આપે છે. જો નવી મીલો ફુંક મારતાં પેદા થતી હોય તો તો આજે જ એક પ્રકારનું સ્વદેશી તો વ્યાપક કરી શકાય. પણ મીલો સ્થાપતાં તો વખત જોઇયે જ. ફુંક મારીને તો હાથે સૂતર કાંતી શકાય એમાં શક નથી. એક વાર સૂતર કાંતવાનું હરકોઇ સ્ત્રી પુરુષ એક દિવસમાં શીખી શકે.

આમ સૂતર કાંતતી સેંકડો બહેનો થઈ ગઈ છે, પણ તેનાં કપડાં પહેરનાર સ્ત્રીપુરુષો નથી મળતાં. એક વર્ષ પહેલાં પૂરતા જથ્થામાં ખાદી નહોતી મળતી. હાથનું કાંતેલું સૂતર પ્રથમ શોધતાં તો ઘણી મુસીબત પડતી હતી. હવે એક વર્ષને અંતે મારી જ પાસે હાથનું કાંતેલું સૂતર એટલું આવવા લાગ્યું છે કે તે બધું હું તુરત નથી લઇ શકતો. ખાદી મારી પાસે એટલી થઈ પડી છે કે તેનો પૂરતો ઉઠાવ નથી થતો.

ખાદીનો અણગમો

ત્યારે ખાદીનો અણગમો કેમ દૂર કરી શકાય એ પ્રશ્ન નવું કાપડ ઉત્પન્ન કરવા જેટલો અગત્યનો થઈ પડ્યો. આપણે ખાદીના કરતાં બારીક હાથના સૂતરનું કાપડ એકાએક નહિ કાઢી શકીયે. લાખો બહેનો ખાદીને લગતું જ સૂતર કાંતશે.

સરલાદેવી અને ખાદી

સ્વદેશી ચળવળને ભારે લાભ તો શ્રી. સરલાદેવી ચોધરાણીએ આપ્યો. તેમણે રાષ્ટ્રીય સપ્તાહમાં ખાદીની સાડી અને ખાદીની ચોળી પહેરવાની ઇચ્છા બતાવી. ખાદીની સાડી પહેરવા તો હું હજુ સુધી એક પણ બહેનને નથી લલચાવી શક્યો. એટલે સરલાદેવીજીની વાત મને તો પ્રથમ મશ્કરી સમાન લાગી. પણ તેમણે તો અંતઃકરણથી જ વાત કરેલી; અને તે પણ જેવી જાડી ખાદી હું પહેરૂં છું તેવી જ ખાદીની. મેં તેમને સારૂ ખાદીની સાડી બનાવડાવી, ચોળી પણ તૈયાર કરાવી ને તેમણે એ જ વસ્તુઓ પહેરી સમાહ ઉજવ્યું. તેમના મામાશ્રીએ પણ જ્યારે પોતાની ભાણેજને તે કપડાં પહેરેલાં જોયાં ત્યારે તેમણે આ ઉદ્ગારો કહાડ્યા: "જો તમારૂં મન ન શરમાય તો આ પોષાકમાં કંઇ જ ખોટું નથી. તમે એ જ પહેરીને દરેક જગ્યાએ જઇ શકો છો" કવિશ્રીના માનમાં મિસિસ પિટિટને ત્યાં મોટો મેળાવડો

તા. ૧૧મીએ હતો, તેમાં તે ખાદીનો પોષાક પહેરીને જઇ શકે કે નહિ એ પ્રશ્ન હતો. તે ઉપરથી કવિશ્રીનું ઉપરનું વચન યાદ લાવી સરલાદેવીજી તા. તે મેળાવડો એ જ પોષાક પહેરી પવિત્ર કરી આવ્યાં. તેમને જે માન તેમની ભારે રેશમી સાડીઓમાં મળતું તેટલું જ આ ખાદીની સાડીમાં મળ્યું. પછી તો તેઓ સભાઓ વગેરેમાં તે જ ખાદીનાં કપડાં પહેરીને ગયાં ને જ્યાં હું હાજર હતો ત્યાં તો જોઇ શકયો કે તેમની તરફ તે કપડાંને લીધે સ્ત્રીપુરુષોનો આદર વધ્યો. આમ હિન્દુસ્તાનમાં કળાની ઓળખને સારૂ પ્રખ્યાત થયેલાં મામાભાણેજે કળાની દૃષ્ટિએ તો ખાદીને નાપસંદ ન કરી. એટલું જ નહિ, પણ સ્ત્રીઓને સારૂ ખાદીના પહેરવેશનો ધનાઢ્યોના મેળાવડામાં પ્રવેશ કરાવ્યો. જે બાઇએ બારીકમાં બારીક સાડી ઇત્યાદિ આજ લગી પહેર્યાં હતાં, તેમણે ખાદીની સાડી અને ખાદીની ચોળી પહેરી મગરૂરી માની અને તેના વજનથી ચમકયાં નહિ. આવો ભાવ સદાને સારૂ અથવા તો આ હિન્દુસ્તાનના સંધિકાળને સારૂ અનેક સ્ત્રીપુરુષોમાં નહિ ફેલાય ત્યાં સુધી સ્વદેશી ચળવળને વિરાટ સ્વરૂપ આપવું એ અસંભવિત માનું છું; કેમકે લાખો વાર કપડું હાલમાં જો પેદા કરી શકાય તો એ ખાદી જ છે.

ખાદીમાં કળા

પણ હું ખાદી પહેરનારની ઉપર જરાયે દયા ખાતો નથી. મને પોતાને કળાવિહીન હું માનતો નથી અને મારી દૃષ્ટિએ તો ખાદીમાં હું બહુયે કળા જોઉં છું. મારા અને બીજાઓના જાતિઅનુભવે કહી શકું છું કે કેલીકો કે જે ઉનાળાના પસીનાથી આપણા શરીરને ચોંટી જાય છે તેના કરતાં ખાદીમાં પસીનો ચૂસી લેવાનીશક્તિ રહેલી છે. એ વધારે ઉપયોગી અને વધારે સારી છે. ખાદી કેલીકોના કરતાં વધારે સુંદર છે, કેમકે તેમાં આત્મા રહેલો છે. કાપડને વિષે વ્યક્તિત્વનું આરોપણ થઈ શકતું હોય તો ખાદીમાં વ્યક્તિત્વ રહેલું છે એમ કહી શકાય. ખાદીની પ્રત્યેક ક્રિયાના કરનાર કોણ છે એ જાણવું હોય તો આપણે જાણી શકીયે છીયે. ખાદીમાં કંઇક કારીગીરી રહેલી છે. એવું કેલીકોને વિષે નથી એમ આપણે જોઇ શકીશું. જેમ ઝાડનાં બે પાતરાં કેવળ સરખાં હોતાં જ નથી, તેમ હાથે કાંતેલા સુતરની હાથે વણેલી ખાદીના બે તાકા કેવળ સરખા તો હોય જ નહિ. કોઇ ચિતારો બે એકસરખાં ચિત્રો ચિતરતો નથી, તેમ ખાદીનો બનાવનાર પણ બે કેવળ એકસરખા તાકા બનાવતો નથી. કેટલાકને તો આ વાત શોકજનક જણાશે. કેટલાક એમ માનતા હશે કે એક જ પ્રકારનું ન ઓળખી શકાય એવું કરોડો વાર કપડું હોય અને કરી શકાય તો જ સારૂં. આવી

કળા વિ૦ યન્ત્રતા

યંત્રતાયે જગતમાં કેટલીક વેળા ઉપયોગી હોય છે. પણ યંત્રતા એ કળાને નામે કોઇ દિવસ ઓળખાઈ નથી. ટાંકણીઓ એક જ જાતની આપણે પેદા ન કરી શકીયે, કાગળો એક જ જાતના ન મળી શકે, તો આપણે અવશ્ય મૂંઝાઇયે. પણ આ યંત્રના જમાનામાંયે કળાને પહેચાનનારાં સ્ત્રીપુરુષો હાથે તૈયાર થયેલા કાગળો આજ પણ પસંદ કરે છે. અને યંત્ર થયેલા કાગળો અને હાથે બનેલા કાગળો વચ્ચેનો ભેદ હરકોઇ માણસ જોઈ શકશે. હાથે તૈયાર થયેલા કાગળમાં અમુક પ્રકારનું વ્યક્તિત્વ, બનાવનારની કળા રહેલી છે. તેવા કાગળો ઘણાને ન મળી શકે એમ ભલે બનો. અહીં હું તો એટલું જ સિદ્ધ કરવા ઇચ્છું છું કે જેમ કાગળોમાં, તેમ હાથે બનેલી ખાદીમાં જે કળા રહેલી છે તે સંચાની બનાવટમાં નથી. આપણે સ્વદેશી વસ્તુઓને વિષે અણગમો પેદા ન કર્યો હોત તો ખાદીમાં રહેલી કળા જ પણ અંકાત. સ્કૉટલંડમાં સ્કૉટલંડની સ્ત્રીઓએ તૈયાર કરેલી ઉનની 'ટ્વીડ' આજ પણ સંચાની બનેલીને મુકાબલે વખણાય છે. તેના ખરબચડાપણામાં જે શોભા અને જે ગરમી છે તે સંચાની બનેલી લીસી બનાતમાં નથી એ સ્કૉટલંડના ઉમરાવો હાથની બનેલી ટ્વીડ વાપરીને સિદ્ધ કરી રહ્યા છે. હાથની બનેલી ટ્વીડ 'ફેશનેબલ' કળાવાળી ગણાય છે તેથી બનાતના કરતાં તેના વધારે દામ મળે છે.

ભૂખમરાનો ઇલાજ

હિંદુસ્તાનને કમનસીબે હાથની બનાવેલી ખાદી એ તો હલકાઓને જ પહેરવાની ગણાઇ, કળા વિનાની ગણાઇ. તેની કિંમત કોઇ કરતું નથી અને ખાદીના વણનારને ભાગ્યે ૮ આના રોજ પડી શકે. જે દેશમાં આવો અવળો ન્યાય છે તે દેશમાં કળાની પરીક્ષાની શી આશા રાખવી? તે દેશમાં ભૂખમરો કેમ ન હોય? આ દેશમાં અત્યારે હાથની કારીગીરીને માન નથી. ધનાઢ્યો યુરોપમાં સંચામાં બનેલા ચકચકિત માલથી મુગ્ધ થઈ તેમાં કળાનું આરોપણ કરી બેઠા છે, તેથી તેમનાં ઘરોમાં, તેમના પહેરવેશમાં હિંદુસ્તાનની કારીગીરીને ક્યાંયે ઉત્તેજન નથી. સુરતના કલેકટર સાહેબે એક વખતે સ્વદેશીની ટીકા કરતાં મને કહ્યું: "મારી ડ્રોઇંગરૂમ તું જો, તેમાં સ્વદેશી કારીગીરીને કેટલું ઉત્તેજન છે એ તું જો, તેમાં કેટલી કળા છે એ જો; અને તેની સરખામણી તારા ધનવાન મિત્રોનાં ઘરોની સાથે કર. પછી સ્વદેશને કોણ વધારે ઉત્તેજન આપે છે તે મને કહે." આ વચન ખરાં હતાં અને તે સાંભળી હું ઝંખવાણો પડયો. મારી દૃઢ માન્યતા છે કે હાથે વણાયેલી ખાદી પહેરવામાં હિન્દુસ્તાન જ્યારે માન સમજશે ત્યારે, ખાદીમાં રહેલી કળાને ખાતર ખાદીને સારૂ દામ આપશે ત્યારે હિન્દુસ્તાનનો ભૂખમરો જશે અને ગરીબો જેને અનાજનાયે સાંસા છે તેમને ત્યાં પૂરૂં અનાજ આપણે જોઇશું.

ખાદીના ઉપયોગ

આજ તો મારી પાસે ઘણી ખાદી આવી પડેલી છે. વળી બહેનો અને ગરીબ ભાઈઓની પ્રવૃત્તિ અટકાવવાનો સમય આવી પડયો છે. તેથી મારે કેટલીક સ્વયંસિદ્ધ વાતો મારામાં જે કાંઇ શક્તિ હોય તેનો ઉપયોગ કરીને સિદ્ધ કરવી પડી છે. ખાદીના કોટ, ખાદીનાં અંગરખાં, ખાદીનાં કપડાં મને તો સુશોભિત લાગે છે. પણ એટલી ટોચે હું જો વાંચનારને ન લઈ જઈ શકું તો હું કહેવા ઇચ્છું છું કે ખાદીના બીજા અનેક ઉપયોગો છે. ખાદીનાં દફતર બને, ખાદીના ઝુલા બને. ખુરશી, કોચ વગેરેનું ખાદીથી મઢી શકાય. રંગેલી ખાદીની મોટી જાજમો બને. ખાદીના ચંદરવા બને. ખાદીના જે જે કદના જોઇયે, તે તે કદના રૂમાલો બને. ખાદીનાં ગરણાં ખાદીની કોથળીઓ, ખાદીની ખોળ, ગલેફ વગેરે અનેક પ્રકારની ઉપયોગી વસ્તુઓ બની શકે. ખાદીનો પ્રચાર કરાવવામાં હું દરેક વાંચનારની સહાય માગું છું. ખાદીને લાલ સ્વદેશી રંગ ચડાવનાર એક ખત્રી મળી આવેલ છે. એની સહાયથી હું કેટલીક ખાદી લાલ રંગાવી રહ્યો છું. ખોળ વગેરેને સારૂ લાલ ખાદી વધારે ઉપયોગી છે. દરેક વાંચનારને આટલું યાદ રાખવા વિનંતિ છે કે હાથે કાંતવાના ઉદ્યોગમાં અત્યારે અનેક બહેનો રોકાએલી છે. તેઓમાંની કોઇ અપવિત્ર જીંદગી ગાળતી હતી, અથવા તેઓ પોતાનાં બાળકોને સારૂ દૂધ જેવી વસ્તુ લેવા અસમર્થ હતી તે બહેનો અત્યારે પવિત્ર રીતે ઓછુંવત્તું પણ કમાઇ રહેલી છે. એ હિન્દુસ્તાનનો ભૂખમરો સ્હેજે કાઢવાની અને હિન્દુસ્તાનમાં પવિત્રતાની પૂરણી ભરવાની કળામાં પ્રત્યેક વાંચનાર ભાગીદાર થાઓ એમ હું ઇચ્છું છું.

ખાદી ક્યાં મળે ?

જેઓને ખાદી જોઇયે તેઓએ મને કાગળ લખવાને બદલે સત્યાગ્રહાશ્રમમાં ખાદી વિભાગના વ્યવસ્થાપક ઉપર કાગળ લખવો. મને લખવાથી આવા કાગળોનો જવાબ મળતાં ઢીલ થવાનો સંભવ છે. જે જાતની ખાદી આશ્રમમાં એકઠી થઇ છે તેના ભાવ વ્યવસ્થાપક, સત્યાગ્રહાશ્રમના શરનામેથી મળી શકશે.

કાઠીયાવાડી વિવેક

વિવેકની અતિશયતા

સાહિત્ય પરિષદ્ સમયે લાલ દરવાજાની બહારના મેદાનમાં ભાષણ કરતી વખતે મેં કાઠીયાવાડી વિવેકને લગતા કેટલાક ઉદ્‌ગારો કાઢયા હતા તે બાબત મારી ઉપર કંઇક કાગળો આવેલા છે. મેં કાઠીયાવાડને ગેરઇન્સાફ આપ્યો છે એવો મારા ઉપર

એક કાગળમાં આરોપ મુકવામાં આવ્યો છે. મારી માન્યતા તો એવી છે કે મેં મારા ભાષણમાં કાઠીયાવાડના વિવેકને વખાણ્યો હતો. તેની અતિશયતાને વખોડી હતી. કાઠીયાવાડમાં જે ઉદારતા, જે વિનય, જે આતિથ્યભાવ, જે સરળતા અને જે પ્રેમ રહેલાં છે એ મારાથી ન ભૂલી શકાય, ન વખોડી શકાય. પણ કાઠીયાવાડમાં એ જ ગુણોને લીધે તથા બીજા વિરોધી પ્રસંગોને લઇને જે ખટપટ, જે દંભ, અને જે કૃત્રિમતા આવી ગયાં તેને વિષે હું ટીકા ન કરૂં તો જે દોષોમાંથી હું પોતાને બચી ગયેલો માનું છું તે દોષોમાંથી બીજાઓને બચાવવાનો પ્રસંગ હું છોડી દઉં. જ્યાં જ્યાં હું ભમું છું ત્યાં ત્યાં અને કાઠીયાવાડીના પ્રસંગમાં આવું છું ત્યાં આ બન્ને ગુણદોષનો અનુભવ થાય છે. કાઠીયાવાડની ઉછરતી પ્રજા, કાઠીયાવાડનો જુવાનવર્ગ ગુણોને વધારે ખીલવી દોષોને ત્યાગી બહુ આગળ વધી શકે છે એ મારી દૃઢ માન્યતા છે. પણ જો જુવાનવગ દોષો ન જ જોઈ શકે તો તેનો ત્યાગ અસંભવિત છે. તેથી મને લખનારાઓને હું નીચેના પ્રશ્નો પૂછીશ :

કાઠીયાવાડના ત્રણ દોષો

(૧) તમારો અનુભવ નથી કે બીજાઓના કરતાં વિશેષે કાઠીયાવાડી ખોટા વિવેક કરવા જતાં ન આપવાનાં વચનો આપે છે? (૨) તમે એવું અનુભવ્યું નથી કે કાઠીયાવાડી બીજાઓના કરતાં પોતે માનેલા વિવેકને ખાતર ગજા ઉપરાંત ઉંડા ઉતરે છે ? (૩) તમે એવું અનુભવ્યું નથી કે કાઠીયાવાડી મૂળથી અતિશય વિવેક વાપરતાં છતાં એની કૃતિમાં જાહેર રીતે કે ખાનગી રીતે અવિવેક જોવામાં આવે છે ?

મેં તો આ ત્રણે દોષોનો ઠીક ઠીક અનુભવ કર્યો છે. આજ પણ મારી પાસે કાઠીયાવાડને વિષે આ દોષોની રાવ આવ્યાં કરે છે. એવું બની શકે કે તેઓના પ્રસંગમાં હું વારંવાર આવું છું તેથી એ દોષ છે તેના કરતાં મારાથી વધારે જોવાતો હોય. એવું પણ બની શકે કે હું પોતે કાઠીયાવાડી હોવાથી મારી પાસે એ દોષોની રાવ વધારે આવતી હોય. જો એમ હોય તો તેનો અર્થ એટલો જ થયો કે બીજાઓના કરતાં કાઠીયાવાડી વધારે દોષવાળા નથી. તોયે હું કાઠીયાવાડીને વીનવીશ કે જે હોય તે દોષ પણ કાઢી નાંખશો તો તમારૂં જીવન વધારે પવિત્ર થશે અને તેથી તમે તમારી પોતાની અને દેશની વધારે સેવા કરી શકશો.

આપણે બીજાના કરતાં વધારે ખરાબ નથી એમ માની ખોટો સંતોષ શાને લઇયે ? પણ સ્વતંત્ર રીતે પોતાના દોષ નીરખીને તે દૂર કરવા એ દરેક સ્ત્રીપુરુષનું કર્તવ્ય છે. તેથી મારી ઉમેદ છે કે જે બહાદુરી અને સાહસને સારૂ પંકાયેલા છે તે કાઠીયાવાડી પોતાના ઝીણામાં ઝીણા દોષને ઓળખી કાઢીને દૂર કરીને પોતાના

સાહસની અને બહાદુરીની ભેટ દેશને કરશે અને સ્વર્ગસ્થ નવલરામે જે દોષ આપણામાં નિખાલસભાવે જોયો અને વર્ણવ્યો તેને આવતો કાઢી નાંખશે.

એક વર્ષ પૂરૂં થયું

પ્રજાની સ્વતન્ત્રતાનો સવાલ

મિ. હૉર્નીમેનને દેશનિકાલ થયાને ૨૬મી તારીખે એક વરસ પૂરૂં થશે. છતાં આપણે એમને હિન્દુસ્તાનમાં ફરી લાવી શક્યા નથી. જ્યારે બાદશાહનું જાહેરનામું બહાર પડ્યું ત્યારે સૌએ ધારી લીધું હતું કે મિ. હૉર્નીમેનનો કેસ પણ તેમાં આવી જાય છે. પણ મુંબઇના ગવર્નર સાહેબે એથી ઉલટું જ ધાર્યું અને અત્યાર લગી તો આ વિષયમાં એમનું ધાર્યું જ કાયમ રહ્યું છે. મિ. હૉર્નીમેનને પાછા લાવવામાં એક મહાન તત્ત્વનો સમાવેશ થાય છે, અને તે શહેરીની સ્વતંત્રતાનો. મિ. હોર્નીમેનના ગુણદોષને આપણે એક કોરે મૂકીયે. ભલે તેઓ ગુન્હેગાર હોય, પણ ખુનીને યે આધુનિક રાજ્યબંધારણની રૂએ રીતસર તપાસ કર્યા વિના નથી ફાંસીયે ચડાવી શકાતો, નથી કેદમાં રાખી શકાતો. છેલ્લા બાર માસની અંદર જ અમદાવાદમાં જેની ઉપર ખુનનો આરોપ હતો, જેને ફાંસીની સજા હતી, જેની પર રીતસર નીમાયેલી કોર્ટે તપાસ ચલાવી હતી તેને કાયદાના ક્રિયાકાંડમાં કાંઇક ભૂલ થઇ ગઇ હતી તેથી છોડી દેવામાં આવ્યો હતો; એ પણ આપણા જ ગવર્નરના હુકમથી. આમાં મુંબઇની સરકારે ભારે ન્યાયબુદ્ધિ વાપરી હતી. તે જ ન્યાયબુદ્ધિનો ઉપયોગ મિ. હોર્નીમેનના કેસમાં સરકાર કેમ ન કરે ? અથવા તો ઉપર પ્રમાણે ન્યાયબુદ્ધિનો ઉપયોગ કરનારી સરકારને વગર તપાસે મિ. હૉર્નીમેનની સ્વતંત્રતા છીનવી લેવાનું સબળ કારણ હશે એવો પણ બચાવ કોઇ કરે એ બચાવ અમે વ્યાજબી નહિ ગણીયે; કેમકે પેલા ખુનીને વિષે સરકારની હરિફાઇ કરવાનો કશોયે પ્રસંગ ન હતો. મિ. હૉર્નીમેન એ એક રીતે સરકારના હરિફ ગણાય. તેમની કલમથી, તેમના ભાષણથી એ સરકારને હરાવી શકતા હતા. તેથી એમની સ્વતંત્રતા છીનવી લેવામાં સરકારનો કાંઇક સ્વાર્થ રહ્યો. અને તેથી જ પેલા ખુનીને વિષે બતાવેલી ન્યાયબુદ્ધિનો મિ. હોર્નીમેનના કેસમાં પ્રયોગ ન થયો. આવી અમારી માન્યતા છે. મિ. હોર્નીમેને ગેરકાયદેસર લખાણ કર્યું હોય તો ભલે તેની ઉપર કેસ ચાલે અને સજા થાય. પણ વગર કેસથી થયેલી સજા રૈયત હરગીજ કબૂલ નહિ કરે. એટલે મિ. હોર્નીમેનની સ્વતંત્રતાનો બચાવ કરવામાં પ્રજા પોતાની સ્વતંત્રતાનો બચાવ

કરે છે. તેથી અમારી ઉમેદ છે કે પ્રજા મિ. હૉર્નીમેનના કેસને નહિ ભુલે, પણ ખૂબ મહેનત કરીને ચાંપતા ઉપાયો લઇ મિ. હૉર્નીમેનની સામેનો મનાઇ હુકમ રદ કરાવશે.

સભા દ્વારા ન્યાય

શું થઇ શકે તે હવે જોઇયે. મુંબઇમાં હંમેશાં એપ્રિલ મે નો વખત મંદતાનો રહે છે, આગેવાનો હાજર નથી હોતા. તેથી આપણે ૨૬મીને દિવસે અસરકારક સભા મુંબઇમાં ન ભરી શકીયે. પણ પહેલે જ પ્રસંગે જંગી સભા એક જ દહાડે આખા મુંબઈ ઇલાકામાં ભરી પ્રજાએ સરકારને બતાવવું જોઇયે કે મિ. હૉર્નીમેન ઉપરનો હુકમ રદ થયા વિના પ્રજા શાંતિથી ન બેસી શકે. ઠરાવો તો ઘણા થયા એમ માનીને ઠરાવો કરવાની જરૂર નથી એવું આપણે નહિ સમજીયે. ઠરાવોને વિષે આપણું દૃષ્ટિબિંદુ ફરવું જોઇયે. ઠરાવો એ પહેલો અને છેલ્લો ઉપાય સમજાય છે તે મટીને પ્રજાનો નિશ્ચય જણાવનારૂં એ પહેલું પગથીયું ગણવું જોઇયે. અને એ ઠરાવનો અમલ સરકાર ન કરે તો આપણામાં તેનો અમલ કરાવવાની શક્તિ હોવી જોઇયે. એ શક્તિ કઇ, કેવી રીતે અને ક્યારે વપરાય તેનો વિચાર આ સમયે કરવાની જરૂર નથી. આપણે અત્યારે તો પ્રજા એકમત છે કે નહિ, પ્રજા મિ. હૉર્નીમેનને છોડાવવાને સારૂ પ્રયત્ન કરવા ઇચ્છે છે કે નહિ એ જ જાણવાનું રહ્યું. એ જાણવાનો ઉપાય અમે સૂચવી ગયા છીયે.

હું વિલાયત કેમ જાઉં ?

વિલાયત જવાનો પ્રશ્ન

મારા દરેક કાર્યમાં કેટલાક વાંચનારાઓ એટલો બધો રસ લે છે કે તેઓની જિજ્ઞાસા હમેશાં હું તૃપ્ત નથી કરી શકતો. તેનું કારણ મારી બેદરકારી નહિ, પણ મને બધાને ખુલાસા દેવાનો વખત નથી રહેતો અને દરેક પ્રશ્નના ખુલાસા 'નવજીવન'માં અપાય તેટલી જગ્યા હું રોકી ન શકું એ છે. છતાં, કેટલીક બાબતો સાર્વજનિક હોઇ તેનો ખુલાસો કરવો આવશ્યક ગણું છું. એવો પ્રશ્ન મારા વિલાયત જવાની વાતનો છે.

વિલાયત જવાની મારી શરતો

હું કે જે હંમેશાં આગેવાનોના વિલાયત જવાની સામે થનારો છું તે જ આ વેળા કેમ વિલાયત જવા તૈયાર થઈ ગયો એવી શંકા કેટલાક વાંચનારાઓએ કરી છે. મારો અભિપ્રાય તેઓએ બરાબર જાણ્યો છે એટલે શંકા વ્યાજબી છે. પણ મેં એવું કદી નથી માન્યું કે કોઇ પ્રસંગે કોઇથી વિલાયત ન જવાય.

એવા પ્રસંગો હું કલ્પી શકું છું કે જ્યારે વિલાયત ન જવું એ ગુન્હો ગણાય. ખિલાફતના પ્રશ્નને વિષે મારા મનમાં એવું કંઇ જ નથી. જવું જ જોઇયે એવું તો છે જ નહિ. પણ મારા જવાથી કદાચ ફાયદો થાય એમ સંભવે, તેથી મેં એ સવાલનો ફડચો કેવળ મુસલમાન ભાઇઓના હાથમાં જ રાખ્યો છે. તેઓની ઇચ્છા થાય તો હું જવા તૈયાર રહું તેવી તેઓની ઇચ્છા થઇ ત્યારે હું તૈયાર થયો ને બે શરતો મુકી. એક એ કે અહીં આપણી તૈયારી પૂરી હોવી જોઇયે; અને બીજી એ કે નામદાર વાઇસરાયની પરવાનગી અને પસંદગી મળવી જોઇયે. વાઇસરાય સાહેબની પરવાનગી આવી ગઇ. માત્ર જવાની યોગ્યતા વિષે તેઓ સાહેબને અભિપ્રાય આપવામાં સંકોચ થાય છે. તેથી વળી પાછો હું ખિલાફત કમિટી પાસે ગયો અને એવી સ્થિતિમાં મારે શું કરવું જોઇયે એનો ફડચો તેઓની જવાબદારી પર મુકયો. તેઓમાં મતભેદ છે. એકંદરે અભિપ્રાય એવો પડયો કે હાલ તો ન જવું, જેથી વિલાયત જવું અટકાવી મુકયું છે.

વિલાયત જવાનો હેતુ

જવાનો હેતુ કેવળ ફડચો લાવવાનો જ નથી, પણ જો ફડચો આપણી માગણીને અનુકૂળ ન હોય તો હિન્દુસ્તાનમાં શું થશે તેની ચેતવણી આપવાનો પણ ખરો. નૉન-કોઑપરેશન જેવીતેવી વસ્તુ નથી. એ જો બરાબર ચલાવી શકાય તો તેની મારફતે સંપૂર્ણ ન્યાય મેળવી શકાય. એટલે એવું ભારે શસ્ત્ર વપરાય તેની પહેલાં સરકારને પૂરેપૂરી ચેતવણી આપવી એ હું જરૂરનું ગણું અને તેથી અનુકૂળતા હોય તો એવી ચેતવણી આપવાને ખાતર વિલાયત જવાનું પસંદ કરૂં. પણ વાઇસરાય સાહેબની પસંદગી નહિ આવી અને હજુ આપણી તૈયારી ઓછી છે તેથી મેં એમ માની લીધું કે મારે ન જવું એ વધારે સારૂં છે. તેમ છતાં જો મુસલમાન ભાઇઓની ઇચ્છા થાય અથવા તો મારૂં જવું એ સરકારને પ્રિય છે એમ હું જોઉં તો અવશ્ય જવાનો વિચાર કરૂં.

વાંચનારને—

કદ અને કિંમતમાં ફેરફાર

'નવજીવન' ના કદમાં ને તેની છૂટક નકલની કિંમતમાં અમદાવાદ તથા મુંબઇ ખાતે ફેરફાર હમણાં જ કર્યો. કાગળની તંગી ને તેના ભાવ વધતા જાય છે. એમ જણાય છે કે 'નવજીવન' માં એક વર્ષ પૂરૂં થયે—એટલે પાંચ માસમાં—ખોટ ખાધે જ તેમ ચાલવા દેતાં રૂ. ૧૦૦૦૦ ની ખોટ જશે. જાહેરખબર ન લેવાનો

નિશ્ચય તો વાંચનાર પસંદ જ કરશે. ઉપરની મોટી ખોટ જાય એ પણ વાંચનારને પસંદ નહિ પડે એમ ધારૂં છું. તેથી વ્યવસ્થાપકોએ ઓછામાં ઓછું કદ રાખવાની જે ધારણા રાખી હતી તે ઉપર આવી ગયા છીયે એટલે આ વેળા વાંચનારને આઠ જ પાનાનું ' નવજીવન ' મળશે. મારી ઉમેદ છે કે વાંચનાર તેથી રોષ નહિ કરે. હું આગળ લખી ગયો છું તેમ વાંચનારને હું તો ' નવજીવન ' ના ભાગીદાર જ ગણું છું. ' નવજીવન ' ના વ્યવસ્થાપક નફાની કે વેપારની દૃષ્ટિથી છાપું ચલાવવા માગતા નથી. તેની સાથે ખોટ ખાઈ ' નવજીવન ' કાઢવું પણ નથી ઇચ્છતા. જો ખોટ ખાઇને છાપું કાઢવું પડે તો હું એમ જ માનું કે ' નવજીવન ' ની પ્રજાને જરૂર નથી. પણ મારી માન્યતા જૂદી જ છે. વ્યવસ્થામાં જેઓ રોકાયા છે તેઓને સારૂ જાહેરખબર વિના છાપું ચલાવવાનો આ નવો જ અખતરો છે. વળી કાગળોની કિંમત આટલી વધશે એમ કોઇએ નહોતું ધાર્યું. લડાઇ બંધ થવાથી દામ ઘટશે એમ જ ધારેલું. વળી પ્રથમ જે કાગળો વાપરતા તેથી ચલાવી લેવાશે એમ પણ ધારેલું. અનુભવે માલુમ પડ્યું કે એવા હલકા કાગળોથી ' નવજીવન ' ની ફાઇલ રાખવી અશક્ય હતું. આવા સંજોગોમાં લવાજમ મોટું જ હોવું જોઇતું હતું તેથી હાલ તો જૂના ઘરાકોને મુદ્દલ વધારે ન આપવું પડે તેથી હવે પછી થનાર જાથુ ઘરાકને સારૂ લવાજમ ચાર રૂપીયા રાખવાનો ઠરાવ થયો છે. અને જૂના ઘરાકો પણ ખોટ ઓછી કરવામાં ભાગ લે એવા હેતુથી પાનાં આઠ કર્યાં છે. જો કાગળના દામમાં મોટો વધારો નહિ થાય તો આથી વધારે ફેરફાર આ વર્ષમાં તો નહિ કરવા પડે એવી ઉમેદ છે. જે ફેરફાર કરવો પડ્યો છે તેને સારૂ વાંચનાર ક્ષમા દેશે એમ માનું છું. છતાં આટલી ખાત્રી આપવા ઇચ્છું છું કે કદ ઓછું થતાં છતાં પણ વિષયોમાં ઘટાડો નહિ જ થાય ને તે જ વિષયો હજુ વધારે ટુંકમાં આપી મુદ્દાનું કહેવાનું કંઇ નહિ રહી જાય એવો સતત પ્રયત્ન જારી રહેશે.

---

§ પરદેશમાં વસતા હિન્દીઓ

ડૉ. મણિલાલ પર બેહૂદો આરોપ

હિન્દની બહાર વસતા હિન્દીઓ તરફનો અણગમો જુદા જુદા રૂપમાં દેખાવા લાગ્યો છે. રાજદ્રોહના કઢંગા બ્હાનાથી ફીજીની સરકારે ડૉક્ટર મણિલાલને દેશપાર કર્યા છે. ભાઇ મણિલાલ અને તેમનાં સુશિક્ષિત પત્ની ફીજીના ગરીબ ગીરમીટીઆ મજૂરોની અનેક રસ્તે સેવા કરતાં હતાં. આ બધું તોફાન ફીજીના મજૂરોની

હડતાળને અંગે જાગ્યું છે. જોકે ગીરમીટનાં બંધન રદ કરવામાં આવ્યાં છે તોપણ ગુલામીનો દોર કોઇ પણ રીતે તૂટ્યો હોય એમ નથી લાગતું. અમે હડતાળનું ખરૂં કારણ નથી જાણતા. હડતાળીઆઓએ ભૂલ નથી કરી એ પણ અમે નથી જાણતા. પણ જ્યારે હડતાળીઆઓ અને તેમના મિત્રોની ઉપર રાજદ્રોહનો આરોપ મુકવામાં આવે છે ત્યારે આ બધી રમતનો ભેદ અમે કળી શકીયે છીયે. અમારા વાચકોને યાદ હશે કે ફીજીના તાજા મામલામાં જે સરકારને રાજદ્રોહની ગંધ આવે છે એ જ સરકારે મિ. એન્ડ્રુઝની બદનક્ષી કરવાની હિંમત ચલાવી હતી. ફીજીના હડતાળીઆઓ અને ડૉકટર મણિલાલને વિષે રાજદ્રોહનો શો અર્થ હોઇ શકે ? શું હડતાળીઆઓ અને ડૉકટર મણિલાલને રાજ્યની લગામ હાથ કરવી હતી કે તે દેશમાં તેમને કાંઇ સત્તા જમાવવી હતી ? તેઓએ તો મનુષ્યની સ્વતંત્રતાનો મૂળ હક સાચવવાને હડતાળ પાડી. આવી બાબતમાં 'રાજદ્રોહ' નો ઉપયોગ કરવો એ તો શબ્દોનો દુરુપયોગ કહેવાય. કદાચ હડતાળીઆઓ અધીરા થયાં હોય, કદાચ ડૉકટર માણલાલે તેમને ઉંધે રસ્તે દોર્યા હોય. પણ જો સરકારને એમની સલાહ ગુન્હાભરેલી લાગી હોય તો તેમના પર કાયદેસર કામ ચલાવવું જોઈતું હતું. અમને ખબર મળી છે તે પ્રમાણે તો તેઓએ કાયદાની હદમાં રહીને જ કામ કર્યું છે. તથાપિ અમારે તો એટલું જ કહેવાનું છે કે કાંઇ પણ કામ ચલાવ્યા વિના ડૉકટર મણિલાલને દેશપાર કરી દેવામાં ફીજી સરકારે પોતાની સત્તાનો દુરુપયોગ કર્યો છે. પોતાની જાતને નિર્દોષ સાબીત કરી આપવાની તક આપ્યા વગર અને ફક્ત શક ઉપર કોઈ પણ માણસની સ્વતંત્રતા છીનવી લેવી એ એક સિદ્ધાન્ત તરીકે તો ખોટું જ ગણાય. ડૉ. મણિલાલે ઘણાં વરસોથી ફીજીને પોતાનું ઘર કરી લીધું છે એ તો સૌ કોઇ જાણે છે. અમને લાગે છે કે એમણે ત્યાં થોડી મિલકત પણ ખરીદેલી છે. ફીજી એમનાં બાળકોની જન્મભૂમિ છે. શું તે છોકરાઓનો ત્યાં કાંઈ હક જ નથી ? શું તેમની પત્નીને પણ ત્યાં કાંઇ હક જ નથી ? આપખુદી સરકારના હુકમથી તેમની સારી જીંદગી બરબાદ થશે ? ડૉ. મણિલાલને જે નુકસાન વેઠવું પડશે તે બદલ તેમને કાંઇ બદલો આપવામાં આવ્યો છે ? અમને આશા છે કે અમારી હિન્દી સરકાર પરદેશમાં વસતા હિન્દીઓના હકનું રક્ષણ કરવા પ્રયત્ન કરી રહી છે તે ડૉકટર મણિલાલ વિષે પસાર થએલા હુકમોનો સવાલ પણ હાથમાં લેશે.

જર્મન પૂર્વ આફ્રિકાના હિન્દી

કુલીના બંધનમાંથી નીકળી જવાની સત્તાથી જે વૃત્તિ હાલ સત્તાધીશોમાં જામી છે તે એકલા ફીજીમાં જ દેખાઈ આવી નથી. અસલના જર્મન પૂર્વ આફ્રિકાના

હિન્દીઓ આગળના કરતાંયે ખરાબ સ્થિતિમાં પટકાઇ ગયા લાગે છે. તેઓ લખી જણાવે છે કે તેમની માલમિલકત પણ સહીસલામત નથી. વેપાર કરવાના પરવાના લેવાને માટે તેમને જાતજાતના કર આપવા પડે છે. તેમના વેપારવણજમાં આડખીલીઓ ઉભી કરવામાં આવી છે. તેમને મનીઆર્ડરથી પૈસા મોકલવાનો પણ હક રહ્યો નથી.

બ્રિટિશ પૂર્વ આફ્રિકા

બ્રિટિશ પૂર્વ આફ્રિકામાં તોફાનનું વાદળ સૌથી ઘેરૂં દીસે છે. હાલ સુધીમાં ત્યાંના હિન્દીઓ જે હક ભોગવતા હતા તે સઘળા હક ઝુંટવી લેવાને ત્યાંના ગોરાઓ આકાશ ને ધરતી એક કરી રહ્યા છે. ધારાસભામાં કાયદા ઘડીને અને અમલની રાહે તેમનું કાટલું કરવાનો ત્યાં પ્રયત્ન ચાલી રહ્યો છે.

દક્ષિણ આફ્રિકાના હિન્દીઓ સાથે સંબંધ ધરાવતા સર્વ હિન્દી ત્યાં બેઠેલા કમીશનનું કામકાજ આતુરતાથી જોઇ રહ્યા છે.

હિન્દની ફરજ

શહેનશાહતનાં આ જુદાં જુદાં સંસ્થાનોમાં વસતા હિન્દીવાસીઓના હકનું રક્ષણ કરવાનો બોજો હિન્દી સરકારને માથે કાંઇ જેવોતેવો નથી. નિશ્ચય અને એકસરખી નીતિ અખત્યાર કરીને જ આ કામ પાર પાડી શકાશે. એ તો કબૂલ થઇ ચુકયું છે કે ન્યાય હિન્દીઓના પક્ષમાં છે, પણ તેઓ નિર્બળ છે. આ સ્થિતિમાં તેમનું રક્ષણ કરવા માટે હિન્દુસ્તાનમાં એક જબરદસ્ત ચળવળ ઉભી કરવી જોઇયે અને તેની સાથે સરકારે પણ સખત પગલાં લેવાં જોઇયે.

મજૂરોનું કલ્યાણ*

ન્યાયની જીતની ઉજવણી

ન્યાયની શાંતિમય જીતનું આપણે આ બીજું વર્ષ ઉજવીયે છીયે. મજૂરોની જીતને હું ન્યાયની જીત કહું છું, કેમકે મજૂરોની માગણી ન્યાયી હતી અને તે માગણી કબૂલ કરાવવા સારૂ જે ઉપાયો તેઓએ લીધા એ પણ શુદ્ધ હતા. હું તો મજૂરોની જીત પણ અન્યાયી રસ્તે ન ઇચ્છું.

ગયે વર્ષે આપણી ઉજવણી સંન્યાસી સ્વામીશ્રી શ્રદ્ધાનન્દજીએ શોભાવી હતી. ત્યારપછી અને આજ સુધીમાં ઘણા અગત્યના બનાવો બની ગયા અને તેથી હિન્દુસ્તાનનું સ્વરૂપ બદલાયું છે. આપણામાં નવો જુસ્સો પેદા થયો છે, નવો પવન આવ્યો છે. પણ હું હિન્દુસ્તાનની સાર્વજનિક સ્થિતિનો વિચાર કરી તમને નહિ રોકું.

[અપૂર્ણ

---

* અમદાવાદના મીલમજૂરોની બીજી વાર્ષિક સભામાં આપેલું ભાષણ: તા. ૧૮-૪-૨૦.

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર : અમદાવાદ

	મૂલ્ય	પોસ્ટેજ
આટલું તો જાણજો–ભાગ. ૧ (લે. શ્રી૦ નરહરિ પરીખ)	૦–૬–૦	૦–૧–૬
હિન્દ કેમ પાયમાલ થયું? ('આટલું તો જાણજો'નો બીજો ભાગ.)	૦–૮–૦	૦–૨–૦
પ્રાણપ્રતિષ્ઠા (અસહકાર વિષે ગાંધીજીનાં વ્યાખ્યાનો)	૦–૬–૦	૦–૧–૬
એક ધર્મયુદ્ધ (અમદાવાદના મીલમજૂરોની લડતનો ઇતિહાસ)	૦–૮–૦	૦–૧–૬
આશ્રમભજનાવલિ (સત્યાગ્રહાશ્રમમાં સવારસાંજની પ્રાર્થના વખતે ગવાતાં ગુજરાતી, હિન્દી, મરાઠી અને અંગ્રેજી ભજનોનો સંગ્રહ; દેવનાગરી લિપિ, અને ખાદીનું પૂઠું.)	૦–૧૨–૦	૦–૨–૦
અરજુનવાણી (અરજુન ભગતનાં ભજનોનો સંગ્રહ)	૦–૧૨–૦	૦–૨–૦
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા–મૂળ (સુંદર સુઘડ ગુટકો)	૦–૮–૦	૦–૧–૦
વણાટશાસ્ત્ર (લેખકઃ શ્રી૦ મગનલાલ ગાંધી; ખાદીનું પૂઠું.)	૦–૧૦–૦	૦–૨–૦
ગાંધીજીની જુવાની	૦–૬–૦	૦–૧–૦
ખેડાની લડત (લેખકઃ શ્રી૦ શંકરલાલ દ્વા. પરીખ)	૧–૮–૦	૦–૫–૦
રાષ્ટ્રગીત (ઠા. ક. યાજ્ઞિક)	૦–૧૦–૦	૦–૨–૦

બાલસાહિત્ય

રાયણ (ચણીબોરથી આગળનો કવિતાસંગ્રહ)	૦–૮–૦	૦–૨–૦
ચાલણગાડી—નાની (બાળપોથી)	૦–૧–૩	૦–૦–૬
ચાલણગાડી—મોટી ,,	૦–૩–૦	૦–૦–૬
ચાલણગાડીના શિક્ષકોને	૦–૧–૦	૦–૦–૬

છપાય છે

જેલ ડાયરી (શ્રી૦ રાજગોપાલાચારીની રોજનિશિ–જેમાંથી 'નવજીવન'ના વાચકોને નમુના મળ્યા હતા.)

પૂર્વરંગ (આર્યાવર્તનો ઇતિહાસ–લેખકઃ અ૦ કાલેલકર અને શ્રી૦ નરહરિ પરીખ)

સીતાહરણ (કુટુમ્બોમાં વાંચવા માટે ખાસ તૈયાર કરેલી રામાયણની કથાઃ પૂર્વાર્ધ.)

સીતાશુદ્ધિ (ઉપરની જ કથાનો ઉત્તરાર્ધ)

ચણીબોર (બાલકવિતાઓના એ સંગ્રહની બીજી આવૃત્તિ)

મુદ્રક અને પ્રકાશકઃ રામદાસ મોહનદાસ ગાંધી; નવજીવન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ.

હિન્દ સ્વરાજ

"જ્યારે મારાથી નથી રહેવાયું ત્યારે જ મેં આ લખ્યું છે."

—ગાંધીજી

સ્વદેશી કાગળ-ખાદીનું પૂઠું
મહાત્માજીએ દક્ષિણ આફ્રિકામાં
'ઇન્ડીયન ઓપીનીયન' પત્રમાં
લખેલાં મૂળ લખાણ સાથે મેળવેલી
પ્ર મા ણ ભૂ ત આ વૃ ત્તિ

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર—અમદાવાદ